

JAARBOEK 2009

Eenentwintigste
Jaarboek der
sociale en
economische
geschiedenis
van Leiden
en omstreken

Dirk
van Eck-Stichting
Leiden

**Eenentwintigste Jaarboek
der sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2009**

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Jaco van Rijn, *voorzitter*
Annerije van der Vliet, *secretaris*
Joris Arts, *penningmeester*
Rob Arnoldus
Wanda den Boer
Arjan Honkoop
Dirk Maats
Ariela Netiv
Gert-Jan van Rijn
Jaak Slangen
Cor Smit
Ed van der Vlist
Kees Walle
Marian Weevers

Redactie Jaarboek 2009

Piet de Baar
Cor Smit
Agnes van Steen
Bert van der Veer
Annerije van der Vliet, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2010 dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 oktober 2009.

Dirk van Eck-Stichting

**Eenentwintigste Jaarboek
der sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2009**

Leiden 2009

ISBN: 978-90-73279-28-5
ISSN 1387-8123

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

© Copyright Dirk van Eck-Stichting,
Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoud

- 7 Voorwoord
- 9 Jaarverslag 2008
- 15 Rectificatie en aanvulling omtrent de STAG
- 19 P.J.M. DE BAAR en C.R. BRANDENBURGH
Zilveren mesheften uit Leidse bodem
- 35 VALENTIJN KONINGSBERGER
Juan Luis Vives en de Leidse armenzorg in de zestiende eeuw
- 61 PAUL HOFTIJZER
Ons' meesters roem en voordeel.
Arbeidsomstandigheden in het Leidse boekenbedrijf
in de vroegmoderne tijd
- 87 BERRY DONGELMANS
Uitzuigers, onderkruipers en teringlijders.
Arbeidsomstandigheden in Leidse drukkerijen, 1850-1925
- 109 ANDRÉ VAN NOORT
Ambachtelijke scheepswerven in Warmond

- 135 AGNES VAN STEEN
Geschikt voor het verzamelen van stof.
Annie Sillevius contra professor Blok in het debat over
'meisjesstudenten'
- 166 Over de auteurs
- 168 Aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en
economisch gebied in 2008
- 171 Boekbesprekingen

Voorwoord

PRECIES negentig jaar geleden konden arbeiders en vrouwen voor het eerst meebeslissen over wat er in de stad gebeurde. De verkiezingen in mei 1919 brachten namelijk negen socialisten, onder wie twee vrouwen, en een communist in de Leidse gemeenteraad. Deze nieuwe politieke verhoudingen in Leiden waren mede het gevolg van de invoering van het algemeen kiesrecht twee jaar eerder. De fraaie, vorig jaar verschenen *Historische Canon van Leiden* schenkt aan deze belangrijke episode in de emancipatie van Leidse arbeiders en vrouwen in venster 29 treffend aandacht.

Overigens werd Dirk van Eck bij diezelfde meivervkiezingen in 1919 in de gemeenteraad van Oegstgeest gekozen. Door de grenscorrectie tussen Leiden en Oegstgeest in 1920 kwam zijn huize Pomona aan de Rijnsburgerweg op Leids grondgebied te liggen, zodat hij automatisch zijn zetel verloor. Vanaf 1920 tot 1941 zou Dirk van Eck echter de Sociaal Democratische Arbeiderspartij in de Leidse gemeenteraad leiden.

In dit 21ste *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* van de Dirk van Eck-Stichting nemen de resultaten van onderzoek naar de levens- en arbeidsomstandigheden van 'gewone' Leidse mannen en vrouwen uiteraard weer een belangrijke plaats in. De artikelen van Paul Hoftijzer en Berry Dongelmans – over de arbeidsomstandigheden in het Leidse boekenbedrijf en de drukkerijen – zijn mooie bewerkingen van hun lezingen tijdens het symposium *Werken in de Leidse drukkerijen door de eeuwen heen*, ter ere van het 20-jarig bestaan van de Dirk van Eck-Stichting op 24 mei 2008 in de Lakenhal.

Agnes van Steen zet haar veelzijdige onderzoek naar de Leidse vrouwen-geschiedenis voort in haar artikel over het debat tussen Annie Sillevius en professor Blok over 'meisjesstudenten', waarin ook nog even de houding van de hooggeleerde heren tegenover het vrouwenkiesrecht wordt aangestipt.

Dat het werkcollege sociale geschiedenis aan de Leidse universiteit op dit moment van hoog niveau is, bewijst het artikel van Valentijn Koningsberger. Hij onderzoekt de organisatie van de armenzorg in het vroegmoderne Leiden, en in het bijzonder de vraag of de voorstellen van Jan van Hout voor een meer professionele armenzorg waren geïnspireerd door de humanist Juan Luis Vives.

Het Jaarboek graaft dieper: Chrystel Brandenburgh en Piet de Baar speuren naar de eigenaressen van drie rijk gedecoreerde zilveren mesheften uit de zeventiende eeuw die uit Leidse bodem zijn opgegraven. Het Jaarboek kijkt over de Leidse grenzen: André van Noort brengt nauwkeurig de ambachtelijke scheepswerven sinds de zestiende eeuw in Warmond in kaart.

Dit Jaarboek is het product van aandacht en zorg. Bij Gerard en Ria de Graaff van Grafaria is het drukklaar maken van de teksten sinds jaar en dag in goede handen. Bert Lever van drukkerij Nautilus verzorgde de druk. Een speciaal woord van dank voor Bert van der Veer: hij ontwierp het fraaie nieuwe omslag.

Namens het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting wens ik u veel genoegen met het Jaarboek 2009.

JACO VAN RIJN,
voorzitter

Jaarverslag 2008

Bestuur

Bij het verschijnen van dit Jaarboek heeft Wanda den Boer het secretariaat van mij overgenomen. Na vijf jaar wordt het weer tijd voor andere dingen. Ik blijf wel lid van het dagelijks bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.

Donateurs

Op 31 december 2008 telde de Dirk van Eck-Stichting 323 donateurs. Dat waren er exact even veel als op 31 december 2007.

Activiteiten

Op 7 maart vond de presentatie plaats van de hertaling van J.J. Cremers *Fabriekskinderen*. Deze aanklacht tegen de arbeid van kinderen in de Leidse fabrieken verscheen voor het eerst in 1863. Het boekje was toen een aanzet tot het bekende ‘kinderwetje’ van Samuel van Houten. Op initiatief van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL), en met steun van de Dirk van Eck-Stichting, werd exact 145 jaar later een hertaling uitgebracht, voorzien van een historische inleiding door Cor Smit.

Op 24 mei vierde de Dirk van Eck-Stichting haar twintigjarig bestaan met een symposium *Werken in de Leidse drukkerijen door de eeuwen heen* in Stedelijk Museum ‘De Lakenhal’. Na een openingswoord van burgemeester Henri Lenferink spraken Paul Hoftijzer en Berry Dongelmans over de geschiedenis van de drukkerijen en de boekhandels in Leiden. Het ging daarbij vooral over de – niet erg florissante – arbeidsomstandigheden en de eerste pogingen van de arbeiders om zich te organiseren. Na de lezingen spraken vijf

oud-medewerkers van grote en kleine drukkerijen in de jaren '50 van de vorige eeuw onder leiding van historicus Cor Smit over hun ervaringen, de werkomstandigheden en de arbeidsverhoudingen in het drukkersvak. Tot besluit nam Edwin Jacobs, directeur van de Lakenhal, het eerste exemplaar van het dubbeldikke *Negentiende én Twintigste Jaarboek* in ontvangst en was het tijd voor een gezellige jubileum-borrel.

Samen met de andere historische verenigingen in Leiden organiseerde de Dirk van Eck-Stichting op zaterdag 8 november de Leidse Geschiedenis Dag in de Hooglandse Kerk (zie foto's). Op deze drukbezochte dag werd ook de Leidse historische canon gepresenteerd. De werkgroep LAVA vertoonde een unieke film, onlangs gevonden op een Brabantse rommelmarkt. Op deze tot nu toe onbekende film, die waarschijnlijk van vlak voor de Tweede Wereldoorlog dateert, zijn beelden te zien van de Leidse binnenstad en van de HCW (Hollandse Constructie Werkplaats) en de NEM (Nederlandse Elektrolytische Las Maatschappij). Van deze twee bedrijven was tot nu toe weinig materiaal beschikbaar in het Regionaal Archief.

Website

Webmaster Joris Arts bouwde druk verder aan de site. Voor de bezoeker van www.dirkvaneck.nl is de webwinkel de opvallendste verandering. Jaarboeken en dvd's uit de serie *Stadsbeeld in Beweging* zijn nu ook eenvoudig via de site te bestellen.

ANNERIJE VAN DER VLIET,
secretaris

Jaarverslag van de werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA)

DE meeste succesvolle filmvoorstelling van LAVA in 2008 was zonder meer de speciale voorstelling over de Nederlandse Rotogravure Maatschappij NV in Stedelijk Museum 'De Lakenhal'. Het was de afsluiting van de tentoonstelling over de Leidse drukkerijgeschiedenis. De zaal zat vol voormalige medewerkers van 'de Roto' en het was voor velen een feest van herkenning.

De filmvoorstelling op 11 oktober in het Regionaal Archief Leiden, als onderdeel van de Landelijke Archievendag, trok jammer genoeg weinig bezoekers. De weinige bezoekers die er kwamen gaven wél de waardevolle informatie waar wij naar op zoek waren. In het vorige Jaarboek stond dat er een film van de Hollandse Constructie Werkplaats (HCW) uit 1954 was aangetroffen bij een filmrestaurateur. Over de titel en het jaartal was toen al de nodige twijfel. Met de hulp van de bezoekers is nu duidelijk geworden dat de film van vóór 1940 stamt en dat de beelden bijna allemaal geschoten zijn bij de Nederlandse Electrolas Maatschappij (NEM).

Voor de vertoning van deze film op de Leidse Geschiedenisdag is door LAVA en de Dirk van Eck-Stichting veel publiciteit gegenereerd. Het terugvinden en vertonen van dit historische filmmateriaal was voor de lokale kranten en de lokale radio voldoende reden om hier ruimschoots aandacht aan te besteden. Ook was het voor TV West aanleiding om er een speciaal item van te maken met een montage van de oude beelden gecombineerd met beelden van het huidige NEM-gebouw aan de Kanaalweg.

Gevolg van alle publiciteit was dat op 8 november de filmvertoning in de Hooglandse Kerk goed bezocht werd. Jammer genoeg viel de zon door de ramen recht op het filmdoek, met als gevolg dat de beelden slecht te

zien waren. In de stand op de informatiemarkt hebben we de film nog meerdere keren geprojecteerd, maar dan op een kleiner formaat.

Omdat van de reeks *Stadsbeeld in Beweging* deel I en II voor het eerst gedigitaliseerd waren, was het op de Leidse Geschiedenisdag voor het eerst mogelijk om de complete serie op dvd te verkrijgen. Daarnaast was er een speciale compilatie-dvd gemaakt als een introductie op de filmserie. De nu complete serie is na de succesvolle dag ook bij de bibliotheek in de verkoop gegaan.

Bij de Grafische Hogeschool in Rotterdam is door een twintigtal studenten een ontwerp gemaakt voor een poster, een folder en een antwoordkaart voor LAVA. De bedoeling hiervan is om LAVA meer een eigen gezicht te geven en om hiermee een breder publiek te kunnen bereiken. Het resultaat was zeer bijzonder. Twintig verschillende ontwerpen met ieder een eigen visie. De studenten hebben voor het ontwerp studiepunten gekregen en wij hebben met onze nummer één afgesproken om, na enige bewerking zijn ontwerp ook echt in productie te nemen.

Via een heel bijzonder omweg is door J.B. Sloos een twaalftal films bij Lava terecht gekomen. Hij kocht bij de Kringloopwinkel een plastic tas met films. Toen hij deze thuis bekeek bleken het familiefilms te zijn van de familie Pijl, die een fotowinkel had aan de Haarlemmerstraat naast de Hartbrugkerk. Via de Kringloopwinkel heeft hij daarna kunnen achterhalen dat de films door H. Kretzschmar van het gelijknamige antiquariaat aan de Janvossensteeg in 2006 gevonden waren in een kartonnen doos. Ze stonden bij het afval bij de ontruiming van de toenmalig winkel 'Expo' aan de Haarlemmerstraat. De 8 mm-films zijn ongeveer uit de periode 1940-1960 en zijn gemaakt door A.A. Pijl. Het meest opvallende is dat zijn zoon, A.A.J. Pijl, die de zaak van zijn vader heeft overgenomen, niet wist dat er jeugdfilms van hem al die jaren op zolder hadden gelegen.

De films zijn gedigitaliseerd en zullen in samenspraak met de vinder en de vroegere eigenaar mogelijk gedeeltelijk vertoond gaan worden. De originele films komen natuurlijk in het Regionaal Archief terecht.

ARJAN HONKOOP,
namens de werkgroep LAVA

Financieel overzicht 2008

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2008	12.220,11	Jaarboek 2007/8	4.522,41
Donaties 2007	237,50	Verzending Jaarboek 2007/8	651,51
Donaties 2008	5.935,87	Donateursbijeenkomst 2007	105,78
Donaties 2009	367,50	Leidse Geschiedenis Dag	736,12
Publicaties	438,20	Publicatie kinderarbeid (STIEL)	1.000,00
Subsidies	1.408,00	Symposium	1.856,28
Overige inkomsten	107,00	Administratie	251,51
Rente	101,68	Website	46,41
		Overige kosten	36,49
		Saldi 31 december 2008	11.582,35
Totaal	20.815,86	Totaal	20.815,86

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2008	5.501,33	<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	2.026,85
Entree filmmiddag	150,00	Audiovisuele collectie	562,50
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	2.772,00	Leidse Geschiedenis Dag	58,00
Rente	54,11	Promotie	150,00
		Overige kosten	20,80
		Saldi 31 december 2008	5.659,29
Totaal	8.477,44	Totaal	8.477,44

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten, uitgaven en resulterende banksaldi van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2008.

In 2008 ontving de Dirk van Eck-Stichting aan donaties in totaal ruim € 6.540. Het grootste deel van dit bedrag betrof donaties uit het donatiejaar 2008, maar ook ieder jaar halen wij nog een groot aantal achterstallige donaties op. Daarnaast werd dit jaar subsidie aangevraagd voor het uitgeven van het jubileumnummer van het Jaarboek. De gemeente Leiden en de Historische Vereniging Oud Leiden hebben hiervoor subsidie verleend, waarvoor dank.

De verkoop van publicaties tijdens de Leidse Geschiedenis Dag leverde het mooie bedrag van € 438 op. De productie- en verzendkosten van het Jaarboek 2007/8 bedroegen ongeveer € 5.174, hoger dan andere jaren in verband met de dikte van het Jaarboek.

Het Leids Audiovisueel Archief ontving, mede door de goede verkoop tijdens de Leidse Geschiedenis Dag, € 2.772 uit de verkoop van eerder verschenen delen van *Stadsbeeld in Beweging* en besteedde € 563 aan digitalisering van filmbeelden en de uitbreiding van de audiovisuele collectie.

Het verzoek voor donatie werd ook dit jaar weer door velen positief beantwoord. Dankzij deze donaties kan de stichting zich blijven inzetten voor de historische geschiedschrijving van Leiden en omstreken in woord en beeld.

JORIS ARTS,
penningmeester

Rectificatie en aanvulling omtrent de STAG

In het vorige Jaarboek schreef ik het artikel 'Ons Jaarboek. Van losse artikelen naar gedrukt exemplaar', waarvoor ik onder anderen Gerard en Ria de Graaff en Bert Lever interviewde. In deze interviews komt de STAG, de Leidse STudenten en ActieGroepen drukkerij, ter sprake, die in februari 1989 door Bert Lever werd overgenomen en omgezet in drukkerij Nautilus.

Ine Leermakers, mede-oprichter van de STAG en gedurende het gehele bestaan ervan bij deze drukkerij betrokken als een van de bestuursleden, wees mij erop dat uit de interviews en uit de door mij geplaatste eindnoot (3) ten onrechte de indruk ontstaat, dat de STAG een 'vrouwendrukkerij' was en dat het een gesubsidieerde onderneming betrof. Beide indrukken zijn niet juist. Om met het tweede te beginnen, de STAG werd officieel bij notariële akte opgericht op 7 maart 1974 als een niet-commerciële coöperatieve vereniging u.a. (uitgesloten aansprakelijkheid). Dat hield in dat, net als bij stichtingen, er geen sprake was van particuliere eigendom; eigenaar en werkgever was de coöperatieve vereniging zelf. De organisaties waarvoor de STAG drukte, konden lid worden van de coöperatie en de werknemers hadden volledige medezeggenschap (aangeduid als arbeiderszelfbestuur). Zowel klantenorganisaties als werknemers konden ook lid worden van het bestuur. Tussen de werknemers bestond geen hiërarchie in functie of betaling. Iedereen kon alle voorkomende werkzaamheden verrichten en iedereen werkte voor het wettelijk minimumloon. Dit betekende dat de STAG als ideële organisatie allerlei andere ideële organisaties, zoals actiegroepen, kon ondersteunen door relatief goedkoop te drukken. Zo subsidieerde de STAG indirect de actiegroepen, zonder zelf ooit subsidie te hebben ontvangen.

Wel kon zij de eerste jaren van haar bestaan – tot midden november 1976 – gratis gebruikmaken van het pand Noordeinde 5, dat beheerd werd door de universiteit. Dit pand werd in 1971 in gebruik gegeven aan de LSF (Leidse Studenten Federatie) en even later ook aan de LSB (Leidse Studenten Bond). (In de loop van 1973 verdween de LSF van het toneel.) Het bestuur van de STAG bestond in die tijd uit twee klanten: de LSB (Sjoerd Karsten) en de KWJ (Katholieke Werkende Jongeren, Thea de Boer) en een werknemer (Ine Leermakers). De STAG was dus nauw verbonden met de LSB, en daarom was het niet verwonderlijk dat zij geen huur betaalde. De allereerste pers was immers eigendom van een studentenorganisatie die deze in december 1971 ter beschikking stelde aan actiegroepen. Vanaf die tijd was Ine Leermakers, lid van de actiegroep Dolle Mina, de enige drukker die daar gebruik van maakte.

In 1976 kwam het bericht dat Noordeinde 5 zou worden afgestoten door de universiteit en dat het pand gesloopt zou worden, zodat de STAG moest uitzien naar een andere ruimte. Omdat de activiteiten van de STAG zich hadden uitgebreid tot organisaties buiten de universiteit, zoals welzijnsinstellingen, voelde de universiteit zich niet verplicht voor vervangende bedrijfsruimte te zorgen. Met behulp van de gemeente werd uiteindelijk een onderkomen gevonden in een voormalig schoolgebouw aan de Caeciliastraat waarvoor wel huur moest worden betaald. Toen ook dit pand gesloopt ging worden, werd verhuisd naar de laatste bestemming, de Koppenhinksteeg. Hier kwam na een bestaan van ruim vijftien jaar een eind aan een drukkerij die net als vele actiegroepen waarvoor de STAG drukte, geïnspireerd was door het socialisme. Dit idealisme heeft zij tot het eind toe weten te bewaren.

Wat betreft de opmerkingen dat de STAG een vrouwendrukkerij was: van de drie mannen die er vanaf 1979 werkten, vertrok de laatste in de zomer van 1984. Slechts de laatste paar jaren werkten er alleen vrouwen. Zij presenteerden zich weliswaar als collectief van druksters – bijvoorbeeld in de *Wegwijzer van Leiden* – maar dit was een informele toevoeging bij de officiële naam die nog steeds luidde: Leidse STAG drukkerij, coöperatieve vereniging u.a. Verreweg de meeste jaren van haar bestaan was deze drukkerij een gemengde (M/V) aangelegenheid geweest.

Met dank aan Ine Leermakers, die een boek over de STAG gaat schrijven, gebaseerd op het in haar bezit zijnde archief, en die zodoende een bijdrage zal

leveren aan de Leidse drukkerijgeschiedenis. Het zal te zijner tijd worden uitgegeven door Stichting Uitgeverij Barabinsk (opgericht in 1991), waarvan zij een van de drie bestuursleden is, onder andere bekend van boeken over hofjes, zoals het meest recente: *Wonen om Gods wille in Leidse hofjes* (Leiden 2007). Leermakers is hiervan tevens medeauteur.

AGNES VAN STEEN

De mesheften van Cathalina Andriesdr.
(rechts) en Gerritgen Cornelisdr.
van der Hoof (links).
Collectie Stedelijk Museum
De Lakenhal

Zilveren mesheften uit Leidse bodem

IN de Leidse economie speelde de siersmeedkunst geen opzienbarende rol, maar het aantal goud- en zilversmeden was zeker niet te veronachtzamen. Ook al was Leiden dus geen zilverstad zoals Schoonhoven en kon het niet tippen aan Amsterdam of Den Haag, waar de echt goede smeden woonden, het speelde wel zijn rol in de productie van allerlei zilver. Zeker voor vervaardiging van bij de klederdracht in de omstreken horende oorijzers, tasbeugels en noem maar op.¹ Toch heeft ook Leiden een aantal zeer knappe edelsmeden gekend, zoals de families Maerschallck, Van Assendelft, Fortman en (meer recent) Van Rossum du Chattel. Een goed overzicht van alle ooit in Leiden gewerkt hebbende smeden is helaas nog niet beschikbaar, maar hopelijk slaagt emeritus hoogleraar Willemijn Fock er nog eens in haar talloze aantekeningen op dat gebied tot een baanbrekende studie te smeden. Nu moeten we het nog doen met haar bijdragen aan de tentoonstellingscatalogus *Leids zilver* en haar andere kleinere publicaties op dat gebied.²

Binnen deze tak van nijverheid zijn zilveren mesheften een opvallend genre. Hoewel we niet eens zeker weten of ze ook in Leiden geproduceerd zijn, behoren deze meest uit de eerste helft van de zeventiende eeuw daterende stukken gietwerk tot het fraaiste zilver dat er uit die tijd, althans in Leiden, bewaard is gebleven. Opvallend is wel dat de thans bekende drie heften alle drie bodemvondsten zijn, dus opgegraven. Ondanks dat ze vele jaren in de grond gezeten hebben, zijn ze allemaal nog heel gaaf en is de voorstelling nog indrukwekkend mooi. Ook de inscriptie met de naam van de eigenares is in alle gevallen prima leesbaar, hetgeen natuurlijk ook nog een extra attractie vormt. Dankzij een studie naar dit soort mesheften uit Alkmaar is er ook vergelijkingsmateriaal van buiten Leiden beschikbaar.³ Sebastiaan Ostkamp

heeft in *Tortelduiven en vlammeende harten. Huwelijksymbolen op zilver en aardewerk uit Alkmaar tussen 1575 en 1675* niet alleen de vondst van twee zilveren mesheften te Bergen uitvoerig besproken, mesheften die wellicht in 1615 geschonken waren ter gelegenheid van het huwelijk van de eigenares Adriana Jansdr. de Graeff met Reynier Adriaensz. Koetenburch. Hij heeft daarnaast gewezen op soortgelijke mesheften in Brussel (uit 1597), Den Haag, Rotterdam en ook Leiden.

Twee van de drie Leidse mesheften worden al heel lang in Stedelijk Museum 'De Lakenhal' bewaard; het derde is pas zeer kort geleden opgegraven door het Archeologisch Centrum van de gemeente Leiden. Ze worden hier in chronologische volgorde van vinden gepresenteerd, waarbij de vraag is: wat kunnen we meer te weten komen over de eigenaressen van de drie gevonden mesheften? Bij het eerste mesheft staan we daarnaast uitgebreider stil bij de aanloop naar de vondst.

Het zilveren mesheft uit de bodemvondst op de Burcht⁴

In 1889 was de ringmuur van de Burcht van Leiden zo sterk vervallen, dat onderhoud absoluut noodzakelijk was, wilden er geen ongelukken gebeuren.⁵ Grote stukken metselwerk lieten los en werden door jeugdige bezoekers naar beneden gehaald. De met cement beplakte kantelen schilferden af en de muur zelf toonde hier en daar een buikvorm, mede omdat de muurankers afgeroest waren. De Gemeenteraad was erg zuinig, maar zag wel in dat ingrijpen onontkoombaar was; voor 1889 werd f 1.000 uitgetrokken om vast een begin met de restauratie te maken.

Het spreekt vanzelf dat de jonge en ambitieuze gemeentearchitect ir. D.E.C. Knuttel opdracht kreeg om die restauratie uit te voeren. Hij stelde zich goed op de hoogte en kwam tot de conclusie dat een complete reconstructie niet mogelijk was, bij gebrek aan gegevens over de oorspronkelijke toestand. Mede ook vanwege het feit dat hij erg zuinig moest opereren, beperkte zijn werk zich tot het herstel van het beschadigde muurwerk en het wegbreken van oude herstellingen die met erg afwijkend materiaal waren uitgevoerd. De details van die restauratie zullen misschien niet iedereen aanspreken, maar de gang van zaken is te aardig om hier niet in hoofdlijnen uit de doeken te doen.

Nieuwe kloostermoppen

In het voorjaar van 1889 ging Knuttel aan de slag. Hij plaatste advertenties voor nieuwgebakken steen van het formaat kloostermop, omdat de afkomende en opnieuw te gebruiken steen niet voldoende was. Ook de bijna groot genoeg zijnde kloostermoppen van het afgebroken ijkkantoor op de Aalmarkt (ooit een onderdeel van het Catharinagasthuis; thans staat daar de achteringang van de Stadsgehoorzaal) waren niet genoeg in aantal. Dat gaf nog problemen: in Nederland reageerde in eerste instantie niemand, zodat een firma in Ruhrort bij Duisburg bleekgele steen leverde. Later bleek dat een steenfabriek in Tegelen wel rode kloostermoppen kon leveren, maar die waren niet zo hard en weer wat té rood; ze werden gebruikt voor afdekking. Het principe van Knuttel was om alles zo getrouw mogelijk te herstellen: als op een bepaalde plek zowel de tufsteen als de kloostermoppen ooit al eens vervangen waren door Rijnsteen, werd weer met Rijnsteen gerestaureerd.

Deze activiteiten bleven in bepaalde kring niet onopgemerkt en op zekere zondagmorgen bracht de bekende referendaris van Binnenlandse Zaken jonkheer Victor de Stuers een onaangekondigd bezoek aan de Burcht. Deze hoeder van alle oudheden, om niet te spreken van Don Quichotte, hoe groot zijn verdiensten ook zijn, moest ook hier weer eens laten merken alles beter te weten. Dus kreeg het College van Burgemeester en Wethouders van Leiden een briefje van de minister in de bus, gedateerd 2 mei 1889. Allereerst werd erop gewezen dat ondanks circulaire van 1883, 1886 en 1888 de gemeente geen mededeling gedaan had van aan oude monumenten te ondernemen herstellingswerken. De minister betreurde dat erg, niet alleen omdat de Burcht ongetwijfeld het oudste gebouw van Holland was, maar ook omdat 'de thans gevolgde wijze van herstellen geenszins vrij van bedenking is, uit archaëologisch oogpunt'. Als er wél gemeld zou zijn dat de Burcht hersteld zou worden, dan zou Leiden inlichtingen en adviezen gekregen hebben die een deugdelijk herstellingswerk ten goede gekomen zouden zijn. En daarom vroeg de minister waarom niet de hand aan de circulaire gehouden was en of Leiden gevolg zou geven aan in een bijgesloten rapport gedane opmerkingen. Deze behelsden dat eigenlijk de hele ringmuur van tufsteen behoorde te zijn. Dat dat nu en bij latere restauraties neerkwam op het bijna volledig afbreken van al het bestaande en reconstructie in een zeer duur materiaal,

scheen voor De Stuers (want die had natuurlijk de brief geschreven) blijkbaar geen bezwaar te zijn. Overigens bleef zijn stelling dat de Burcht uit een periode dateerde dat er nog geen baksteen in Holland gebruikt werd, bepaald niet onaangevochten.

Cuypers

Knuttel en zijn bazen schrokken toch wel van het ministeriële geweld en lieten meteen het werk stilleggen. Op een vergadering van de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst, die toevallig in Leiden gehouden werd, ontmoette Knuttel de beroemde dr. P.J.H. Cuypers en deze was zeer bereidwillig zijn licht over de zaak te laten schijnen. Op 25 mei bezocht hij de Burcht en zijn standpunt verschilde vrijwel niet van dat van Knuttel. Daardoor gesterkt durfde Knuttel de strijd met De Stuers wel aan. Het antwoord van de gemeente aan Binnenlandse Zaken is niet bekend, maar in ieder geval werden er nadere inlichtingen gevraagd. Pas op 18 maart 1890 kwam er een reactie: het bleek dat de minister aan Cuypers gevraagd had wat die ervan dacht, en die had op 2 oktober zijn standpunt op papier gezet. Of dit De Stuers nogal teleurstelde en hij daarom de zaak ruim vijf maanden op zijn beloop liet, is niet bekend, maar het is niet ondenkbaar. In ieder geval kraaide Knuttel victorie en publiceerde in het *Bouwkundig Tijdschrift* van 1890 (deel 10, vierde stuk) onder de titel *De herstelling van den Burcht te Leiden* een groot deel van de briefwisseling. Zijn toon is honend en alles behalve vredestichtend. Te vrezen is dat hij zijn artikel niet eerst heeft laten lezen door zijn verantwoordelijke wethouder, want dan had hij het wellicht niet in deze vorm mogen publiceren. De Stuers was in ieder geval eens goed op zijn nummer gezet. Geheel volgens het advies van Cuypers werd de restauratie voltooid. Wel had die ook nog geadviseerd het terrein binnen de ringmuur af te graven tot op het oorspronkelijke niveau. Dat is denkelijk niet opgevolgd, gezien het feit dat zelfs vandaag de dag een deel van het terrein binnen de ringmuur nog steeds hoger ligt.

Bodemvondsten

Toch heeft Knuttel heel wat gegraven. Vanzelfsprekend wilde hij weten hoe de fundering van de ringmuur eruit zag, in verband met het gevaar van

instortingen tijdens de restauratie en te verwachten zettingen na het herstel. Overigens bleek hem dat die fundering van plaats tot plaats zeer sterk verschilt. Maar bij het verzetten van in ieder geval de grond dicht bij de muur, werden bodemvondsten gedaan. Die werden naar het Stadhuis gebracht, waar ze onder de hoede kwamen van de gemeentearchivaris, mr. Ch.M. Dozy. Deze betrok in 1893 het nieuwe gemeentearchief aan de Boisotkade en nam ook dit voor een archief ongeregelde goed mee. Na het ontslag wegens malversaties van Kees Verster, een broer van de bekende kunstschilder Floris, volgde hij die op als directeur van De Lakenhal. Nu Dozy twee petten op had, was een ruiling tussen de onder zijn leiding staande instellingen uiteraard veel gemakkelijker en B en W verleenden hem dan ook toestemming om een en ander van het archief naar het museum over te brengen. Volgens het jaarverslag van het gemeentearchief over 1899 waren dat 'eenige voorwerpen van tijd tot tijd bij de opruiming van het Archief gevonden en hier niet op hunne plaats'; het jaarverslag van De Lakenhal (ook door Dozy geschreven) was iets nauwkeuriger met de specificatie van: 'een aantal kerfstokken uit de 17e eeuw, gebruikt voor aanteekening van betaling van huishuur en brood; een album amicorum van Jan van Hout; een Romeinsche munt, in 1890 in den Burchtheuvel gevonden (te weten een van Vespasianus Cos. VIII, 78 of 79 na Chr., diameter 2,5 cm, gevonden binnen de ringmuur op 1,25 m diepte); en een zilveren mesheft uit de eerste helft der 17e eeuw, gevonden als voren'. Uit de bijgevoegde catalogusbeschrijving (nr. 417k) blijkt dat het een mesheft is met gegraveerde voorstellingen, lang 5,7 cm. Over dat mesheft gaat het hier.

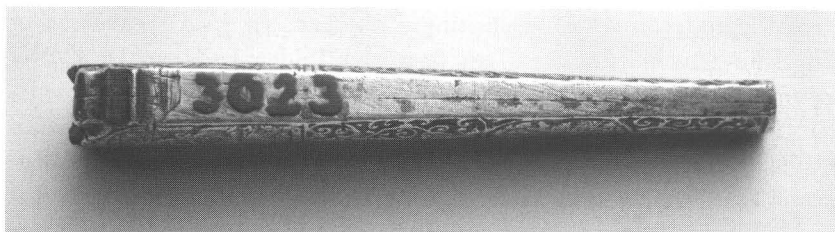
Mesheft

Het mesheft is volgens de catalogus van gegoten zilver en versierd met arabesken.⁶ Het heeft voorstellingen van de Verkondiging, de Aanbidding der Koningen, Christus bij Martha en Maria, en de overspelige vrouw. Aan de bovenkant bevinden zich twee voluten en een afgebroken knop.⁷ Met vier voorstellingen die met vrouwen te maken hebben, spreekt het haast vanzelf dat dit mesheft voor een vrouw bedoeld was. Helaas zijn er geen merken van de zilversmid die het gemaakt heeft of de stad waar het gekeurd is, zodat slechts volstaan moet worden met de vage datering: eerste helft van de zeven-

tiende eeuw. Langs de zijkant is later de naam van de eigenares gegraveerd: 'CATALINA ANDRIES D'.

Het is meestal niet erg gemakkelijk zo'n naam te identificeren met een uit de archieven bekend persoon. In het onderhavige geval is er slechts de aanwijzing dat het wellicht een Zuid-Nederlandse vrouw betreft, want de naam Cathalina in plaats van Catharina duidt daar sterk op. Zelfs al is Andries niet een van de frequentst voorkomende namen, het is onzinnig om daar naar te gaan zoeken. Het probleem moet dan ook van de andere kant opgelost worden, en daarbij is puur geluk onmisbaar. Het nalezen van de namen van de eigenaars van huizen aan de Nieuwstraat voor een heel ander doel leverde dat geluk: daar, op een steenworp afstand van de Burcht, woonde van 1651 tot 1661 ene Cathalina Andries, weduwe van Abraham de Bruyn. Men kan zich levendig voorstellen dat op een warme zomervond of op een vrije zondagmiddag de buurtgenoten genoeglijk keuvelend in de schaduw van de bomen op de Burchtheuvel hun tijd doodden en dat Cathalina bij thuiskomst tot haar grote schrik bemerkte dat zij haar mooiste mes, haar trots en bovendien een kostbaar sieraad, verloren had. Het was toen gebruikelijk dat iedereen een eigen etui met mes en lepel, en soms vork, met zich meedroeg. Daar waren soms prachtige uitvoeringen bij die vrijwel uit-

sluitend op zondag gedragen werden en zeker niet op de laatste plaats om ermee te pronken.

Cathalina Andriesdochter

Ofschoon er geen ondubbelzinnig bewijs is, dat dit de gezochte eigenares van het mesheft is, lijkt het er toch wel sterk op. Er zijn nog wel twee andere Cathalina Andriesdochteren uit de zeventiende eeuw ontdekt, maar die woonden in heel andere wijken en waren zo te zien minder welgesteld. Vandaar dat hier de aandacht geschonken zal worden aan de weduwe van Abraham de Bruyn.

Cathalina Andriesdr., jongedochter van Leiden, wonende op de Breestraat, ging op 23 april 1632 met als achternaam Colve in kerkelijke ondertrouw met Abraham Mattheusz. de Bruyn, jongman van Leiden. Hij was geboren als zoon van Mattheus Jansz. de Bruyn uit Steenvoorden en wellicht diens tweede vrouw Maycken Wysoxcs uit Hasen in Berchambacht (in Vlaanderen). Zij was een dochter van Andries Andriesz. Colve en Cathalina Pietersdr. Fromanteel, die tot ná 1604 in Colchester gewoond hadden, maar zich vóór 1609 te Leiden vestigden. Beiden hadden hun wortels in Vlaan-

deren liggen, zoals zoveel vluchtelingen die eerst een goed heenkomen in Engeland gezocht hadden en pas later naar Leiden kwamen. De Colves kwamen uit Poperingen; van de Fromanteels is slechts bekend dat ze goederen in Vlaanderen hadden, zonder dat hun preciese herkomst blijkt. Cathalina had drie broers, Andries, Johannes en Jacob, die allen trouwden, maar slechts Andries kreeg kinderen. Cathalina had ook een oom, Mordechai Colve, die eerst baaiwerker was, maar later als oud-cleercoper (dus verkoper van gedragen kleding en wellicht ook voddendoer) de kost verdiende. Hij was het die op 14 januari 1613 een pand op de Nieuwstraat kocht in het blok waar nu de Openbare Bibliotheek gevestigd is. Na splitsing verkocht hij het ene deel al op 20 juli 1615 aan Jan de Lange; het andere op 14 april 1623 aan Pieter van Lille. Lang bleef hij echter niet zonder huis – afgezien van panden die hij in andere stadsgedeelten kocht, als geldbelegging of pakhuis voor zijn oude kleren? – want op 3 februari 1627 werd hij eigenaar van het pand Nieuwstraat 10 (volgens de huidige nummering). Dat Mordechai bij voorkeur op de Nieuwstraat wilde wonen, hangt samen met zijn beroep. Rond de Nieuwstraat en Hooglandse kerk woonden relatief erg veel kleermakers en voddendoer, omdat daar de markt voor tweedehands kleding gehouden werd. In de achttiende eeuw zou die buurt zelfs als de Luizenmarkt bekend staan. De wat al te zeer door luizen en motten als huisvesting gekozen lompjes waren ondanks alles toch zeer gewild: het was de grondstof voor de fabricage van papier. Later werd deze handel grotendeels door de joden overgenomen. Mordechai's weduwe Francijntje Strijts bleef hier wonen tot haar overlijden in februari 1651. Op 21 februari werd zij op een steenworp afstand in de Hooglandse kerk begraven. Wellicht was zij op het laatst in doktershanden, want er werd bijna zeven gulden aan dr. De Dieu betaald voor visites en geleverde medicamenten; dr. De Potter leverde nog voor ruim twee gulden aan medicijnen.⁸

De boedel werd op 2 maart 1651 geïventariseerd, waarbij als belangrijkste bezit gold het huis, genaamd 'De Hogelantsche Slachklock'; het was verhuurd tot mei 1651 voor *f* 33 per kwartaal. Op 9 maart 1651 kwam het onder de hamer; koper voor *f* 2.600 was de executeur-testamentair, Abraham de Bruyn, die het per 1 mei 1651 kon aanvaarden. Omdat hij kort daarop overleed, bleef de afwikkeling van de boedel wat sloffen: eerst op 20 november 1654 werd de inventaris ambtshalve gesloten en tot boedelscheiding

overgegaan. Deze De Bruyn was uiteraard de man van Cathalina Andriesdr.

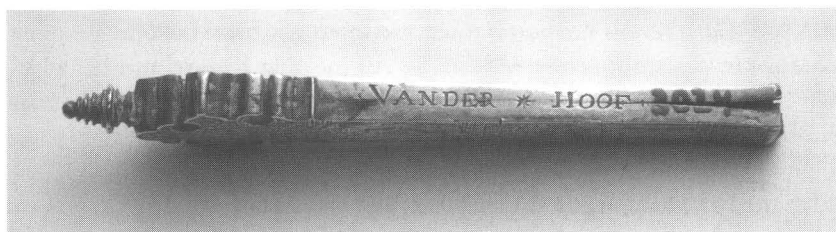
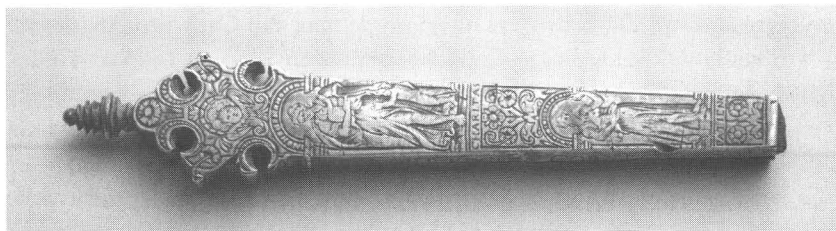
Uit het huwelijk De Bruyn-Colve werden tussen 1633 en 1643 zes kinderen in de Hooglandse kerk gedoopt. Waar ze eerst gewoond hebben, blijkt niet, maar sinds 1651 was dat dus Nieuwstraat 10. Hier kon De Bruyn als brandewijnbrander blijkbaar de kost verdienen. Helaas kon hij niet lang van zijn bezit genieten: op 26 augustus 1652 werd hij in de Hooglandse kerk begraven. Eerst op 26 september 1654 werd de officiële eigendomsoverdracht aan zijn weduwe geregeld.⁹ Cathalina verkocht het huis op 27 mei 1661 voor *f* 3.000. Dit is tevens het laatste teken van leven van haar: het lijkt wel of zij daarna van de aardbodem verdwenen is. Als toevallig Knuttel niet dat zilveren mesheft opgegraven had, zou wel niemand ooit belangstelling voor haar hebben gehad.¹⁰

Het mes van Gerritgen Cornelisdr. van der Hoof

In 1907 werd door De Lakenhal een uit een bodemvondst afkomstig mesheft aangekocht en als nr. 3024 in de catalogus bijgeschreven. Het is een gegoten zilveren mesheft, versierd met rijke voluten en een knop. De meeste aandacht trekken echter de personificaties van Charitas, Patiens, Fides en Temper, dus Liefdadigheid, Geduld, Geloof (of Trouw) en Matigheid, eigenschappen die een goede echtgenote ook in de zeventiende eeuw niet misstonden. De eigenares is kenbaar door de gravure langs de randen: 'GERRITGEN CORNELIS D VAN DER HOOF'. Hoof kan natuurlijk ook Hoofd zijn, of geïnterpreteerd moeten worden als Hof(f) of zelfs Hoef. Ondanks alle moeite is in de Leidse archieven geen enkele Gerritgen (desnoods Geertgen, hoewel dat een andere oorsprong heeft) Cornelisdr. gevonden, die zo'n soort achternaam voerde, al kan een bemoeilijkende factor zijn dat het waarschijnlijk de naam van haar echtgenoot was. Dat is bijzonder spijtig, want anders zou misschien haar doopceel gelicht kunnen worden op de wijze zoals bij Cathalina Andriesdr. Colve. Maar misschien speelt ooit nog eens toeval een grote rol bij een dussdanige identificatie.

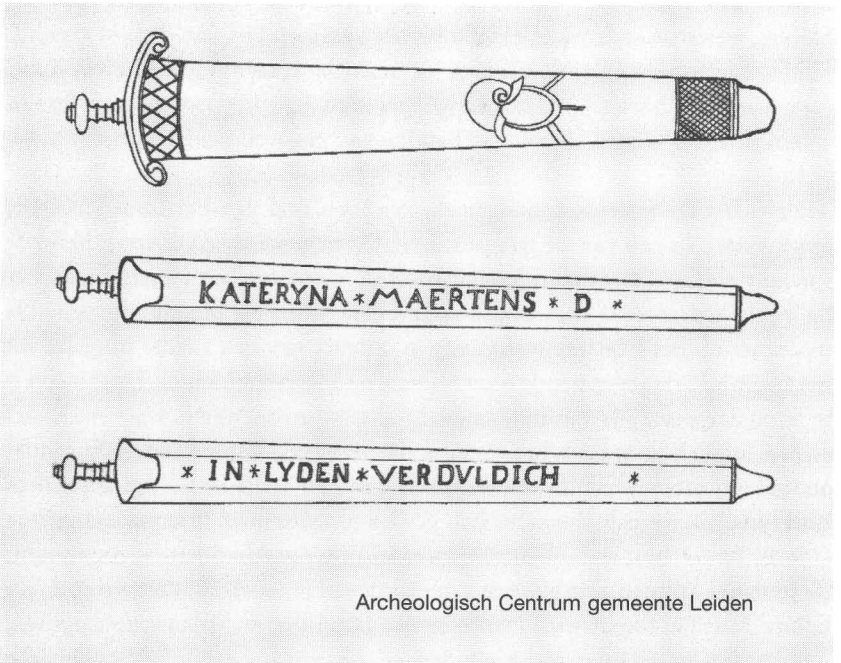
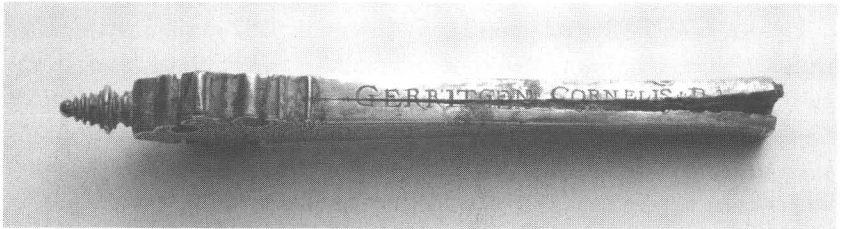
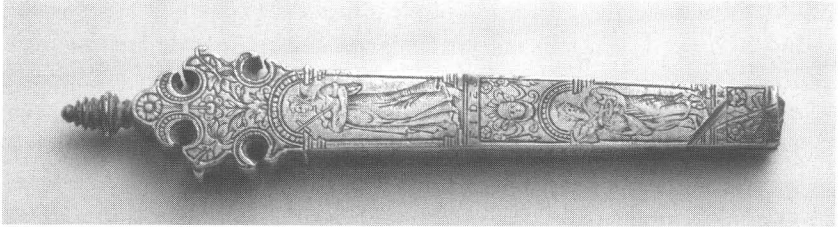
Het mes van een blinde dame¹¹

Over de eigenares van het derde mesheft weten we wel weer meer. Dit mesheft werd in 1998 gevonden bij een opgraving op het terrein tussen de

Herenstraat en de Schelpenkade. Het gebied waar de opgravingen zijn verricht, ligt vlak bij het punt waar de Leidse Vliet in de Witte Singel stroomt, vroeger bekend als de Naakte Sluis of Neksluis. De Witte Singel vormde van 1386 tot het einde van de negentiende eeuw de zuidwestgrens van Leiden. Het opgravingsterrein behoorde lange tijd tot het ambacht Zoeterwoude en was dus buitenstedelijk gebied. De sloop van het Rijksherbarium tussen Schelpenkade en Herenstraat gaf archeologen van de gemeente Leiden de gelegenheid opgravingen te verrichten op het terrein vóórdat daar nieuwbouw zou worden gerealiseerd. Er zijn op het terrein twee sleuven en twee kleine proefputten gegraven.

In de middeleeuwen kende Leiden vele groene plekken binnen de stadsmuren. Met de groeiende bevolking in de vijftiende eeuw maakte veel groen plaats voor bebouwing. De tuinbouw verhuisde naar het omringende platteland. Uit vijftiende-eeuwse archiefstukken is bekend dat zich tussen de Neksluis en de Heere- of Zoeterwoudseweg (de huidige Herenstraat) tuinen bevonden, die de stad in eigendom had en kon verhuren. Waarschijnlijk waren deze tuinen vooral in gebruik als warmoesland. In de loop der tijd ontwikkelde zich een meer professioneel georganiseerde en grootschaliger

productie voor de lokale markt.¹² Grotere tuinen deden daarmee hun intrede.

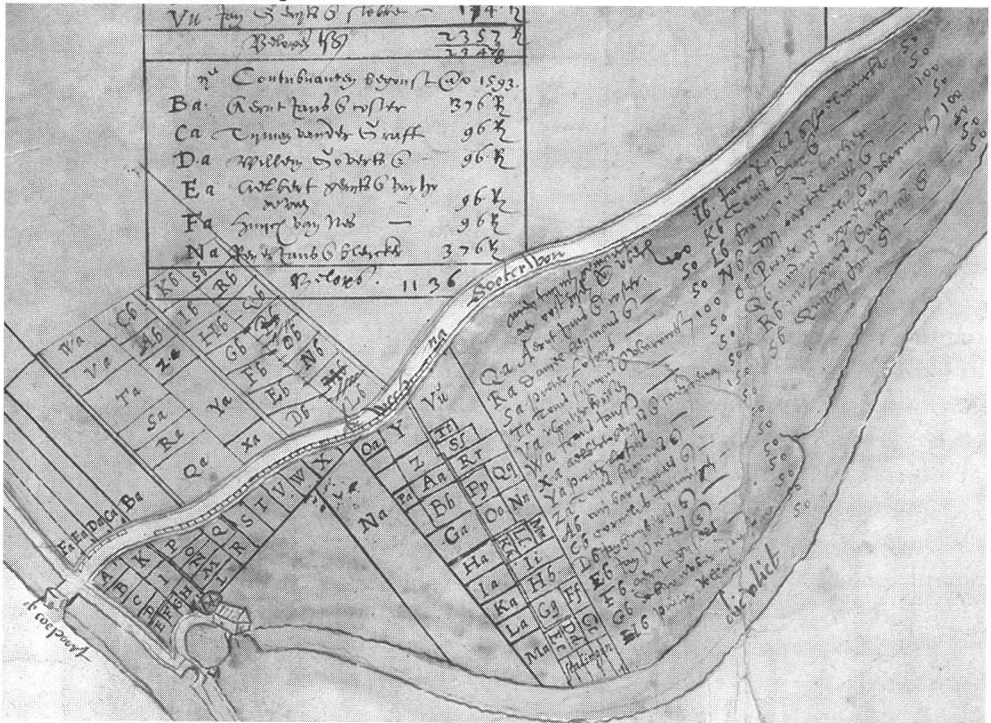
In 1572 was de dreiging van een beleg van Leiden door de Spaanse troepen zo groot, dat het stadsbestuur besloot alle obstakels direct rondom de stad af te breken. Zo ook geschiedde op het terrein tussen de Herenstraat en Schelpenkade. Na het ontzet begonnen de tuineigenaren aan de wederopbouw. Lang niet iedere vroegere tuinbezitter kon zich echter de benodigde investering veroorloven. Archiefonderzoek wijst dan ook uit dat de nieuwe eigenaren behoorden tot de meer welgestelde burgerij.

Op een kaart die Symon Fransz. van Merwen in 1582 maakte van het land langs de Vliet, lijkt het gebied rond het opgravingsterrein nog braak te liggen.¹³ De tekenaar noteerde daar: 'hier coomen tuinen te staen buiten de Coepoort'. Vijftien jaar later liggen die er inderdaad, zo laat een kaart uit de jaren negentig zien. Hierop is de verkaveling van het gebied rond het opgravingsterrein aangegeven.¹⁴ De dan aangelegde tuinen zijn nog steeds relatief klein en een deel van het gebied is in gebruik als blekerij. Bij de percelen staan namen van eigenaren geschreven. Van slechts één van hen, Jan Gerritsz. Slobbe, weten we met zekerheid dat hij als warmoezenier aan de kost kwam.¹⁵ Hij had zelfs verschillende percelen in bezit, bij elkaar een kleine vijf hond (ongeveer 0,7 hectare).¹⁶ De overige percelen van het opgegraven terrein waren in 1593 vrijwel allemaal in handen van goeude Leidse burgers.

Tijdens het archeologisch onderzoek werd een deel van het tuinencomplex opgegraven. In een van de greppels op het terrein werd een zilveren handvat van een mes aangetroffen. Het heft heeft de vorm van een zwaard met schede en is gedecoreerd met onder andere een helm en bloemmotieven. De inscriptie op het handvat brengt ons in contact met een Leidse burgeres uit het begin van de zeventiende eeuw: Kateryna Maertensdochter. Haar naam is te lezen aan een zijde van het handvat: 'KATERYNA MAERTENS D'.

Het mesheft is op basis van vorm en decoratie te dateren rond 1600. Nader archiefonderzoek wijst uit dat er tussen 1580 en 1615 in Leiden zeker acht Kateryna Maertensdochters hebben gewoond. Minimaal drie van hen waren – zo blijkt uit hun testamenten – in redelijk tot goede doen en zouden dus de bezitster kunnen zijn geweest van een dergelijk kostbaar, zilveren mes. Zo noemt Katrijne Maertensdr., weduwe van Jan Albertsz., in haar testamenten, opgemaakt in 1610 en 1613, gouden en zilveren goederen.¹⁷ Hier zou een

Detail van de kaart van de tuinen aan de weg naar Zoeterwoude (Herenstraat). Tekening Salomon van Dulmenhorst, c. 1590, aangevuld 1596. Coll. RAL

zilveren bestek voorzien van haar naam bij hebben kunnen zitten. Haar naamgenoot Catherina Maertensdr. trouwde rond 1573 met de niet onbemiddelde olieslager en zeepzieder Dirck Dircksz. Steen, een familielid van de schilder Jan Steen. Het lijkt er echter op dat zij al ruim vóór 1600 is gestorven.

Het meest in aanmerking komt de in 1550 geboren Katrijna Maertensdr.¹⁸ Zij trouwde vóór 1581 met de veel oudere Jan Harmensz., een rijke kleermaker afkomstig uit Utrecht, maar sinds 1551 poorter van Leiden. Ook zij was zeker niet onbemiddeld, want in 1608 regelde zij in haar testament de stichting van een hofje, dat nog steeds haar naam draagt.¹⁹ Bovendien moet zij bekend zijn geweest met het gebied buiten de Koepoort waar het opgravingsterrein is gelegen en een aantal mensen dat daar tuinen bezat. Met haar echtgenoot bewoonde zij een huis aan de Breestraat. In diezelfde straat woon-

de op een steenworp afstand, in ieder geval in 1581, ook Willem Craecken van der Laen. Hij was begin zeventiende eeuw eigenaar van de tuin waar het mes gevonden is.²⁰

Verder archiefonderzoek brengt naar voren dat Katrijna nog een tuineigenaar uit het gebied buiten de Koepoort kende. In 1589 bracht zij stoffen naar een daar gevestigde bleekster. Toen zij deze weer op kwam halen, bleek echter dat van een ervan het eigendomsmerkje was verdwenen. De kwestie mondde uit in een geschil met de bleekster, waarbij een aantal getuigen werd opgeroepen.²¹ Een van hen was de toen negentienjarige Reyer Jansz., die vijf jaar later een deel van een nabij gelegen tuin overnam.²² Hij verklaarde dat hij de kleden met eigendomsmerkjes had zien liggen.

Uit de manier waarop een en ander in het betreffende archiefstuk wordt geformuleerd, zou je kunnen concluderen dat Katrijna op dat moment slechtziend, dan wel blind was. Een kleine twintig jaar later was zij dat zeker. In het eerdergenoemde testament uit 1608 staat vermeld dat Katrijna het document vanwege haar blindheid niet kon ondertekenen.²³ Haar man was drie jaar eerder overleden.²⁴ Katrijna's slechtziendheid, maar ook haar weduwestaat, zou het motto kunnen verklaren dat te lezen is op de andere kant van het gevonden mesheft en dat wijst op persoonlijk leed: 'IN LYDEN VERDULDICH', te vertalen met 'lijdzaam in lijden'. Wellicht heeft zij een mes met dit motto laten maken; het kan ook zijn dat zij de tekst in een al bestaand mes heeft laten graveren. In ieder geval moet dat zijn gebeurd vóór 1621, het jaar van haar overlijden.

Daarmee zijn we aan het eind gekomen van dit verhaal over drie zilveren mesheften en de speurtocht naar de eigenaressen. In twee van de drie gevallen is de speurtocht succesvol geëindigd. Wat betreft het derde mesheft weten we helaas niet meer dan de naam, die in het heft graveerd staat.

Noten

- 1 M.R. van der Krogt, *Delflandse en Rijnlandse streekdracht* (Voorburg 2002).
- 2 C.W. Fock e.a., *Leids zilver*. Catalogus bij de tentoonstelling in Stedelijk Museum 'De Lakenhal' Leiden, 5 november - 31 december 1977, speciaal de inleiding; C. Willemijn Fock, 'Jacobus Jancke, goud- en zilversmid en juwelier', *Uit Leidse bron geleverd* (Gemeentearchief Leiden 1989) 264-273.
- 3 Verschenen in de bundel: *De verborgen stad. 750 jaar Alkmaar onder de grond* door Peter Bitter e.a. (Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas 2004) 112 en volgende.
- 4 Deze bijdrage werd eerder gepubliceerd door P.J.M. de Baar in: *Renus, mededelingenblad van de A.W.N. afdeling Rijnstreek* 1993-3, 5-10.
- 5 De meest uitvoerige studie over de Burcht is die van Ed van der Vlist, *De Burcht van Leiden* (Leiden 2001, Leidse Historische Reeks 14), terwijl een aantal nieuwe inzichten gepubliceerd is in: E.D. Orsel, 'Licht in de duistere Middeleeuwen. Het Gravensteen versus de Burcht', *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden* (Leiden 2007) 10-23.
- 6 E. Pelinck, *Beschrijvende catalogus van beeldhouwwerken en boetseersels, wandtapijten en kussens, glasramen en drinkglazen, goud en zilver*, Stedelijk Museum 'De Lakenhal' Leiden' (Leiden 1951) 62.
- 7 Het mesheft is te zien geweest op de tentoonstelling: *Uit bagger geborgen. Bodemvondsten in en om Leiden* in De Lakenhal (18 februari - 3 april 1972) cat.nr. 12.
- 8 Deze en alle andere gegevens over Francijntgen Streys zijn ontleend aan haar boedel in het archief van de Weeskamer Leiden inv.nr. 3899.
- 9 Zie onder meer: Regionaal Archief Leiden (verder: RAL), Stadsarchief Leiden 1574-1816 inv.nr. 6620, Bonboek Burgstreng, fol. 78v.
- 10 Behalve dan mevrouw Prins, die het geslacht Colve in haar voorgeslacht had en dit uitvoerig publiceerde: P.J.M. de Baar en T.W. Prins-de Haan, 'Het zilveren mesheft van Cathalina Andriesdr. Colve', *Genealogische Bijdragen Leiden en Omgeving* 1 (1985/86) mei 1986 GE 31-38.
- 11 Deze bijdrage werd deels eerder gepubliceerd door M.R. Roscher als kadertekst bij

- haar artikel: 'De bloemetjes buiten: groentenbedden en tuinhuisjes aan de Schelpenkade', *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden* (Leiden 2007) 65-74, speciaal 68.
- 12 J.G. Endhoven, 'Van boomgaert- en warmoesluyden. De ontwikkeling van de Leidse tuinbouw tot circa 1800', *De tuin van Holland. Geschiedenis van tuinbouw en groenteveiling in Leiden* (Utrecht 1992) 9-24.
 - 13 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de veste* (Leiden 1975) 220, afb. 221.
 - 14 M.H.V. van Amstel-Horák, 'Ruzie om een voetpad', *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 197-214; de kaart op p. 204.
 - 15 RAL, Stadsarchief 1574-1816 inv.nr. 1289.
 - 16 Ibidem.
 - 17 RAL, Oud Notarieel Archief inv. nr. 38 fol. 78 en inv. nr. 41 fol. 11. Een Jan Aelbertsz. was overigens eigenaar van een tuin in deze omgeving, aangeduid met G, zie: Van Amstel-Horák, 'Ruzie om een voetpad', 212. Desondanks wordt zij niet als de meest waarschijnlijke kandidaat gezien.
 - 18 RAL, Stadsarchief 1574-1816 inv.nr. 7459 fol. 113.
 - 19 Ine Leermakers en Frouke I. Welling, *Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes* (Leiden 1997) 58-62 en Frans van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden* (Leiden 1762) 290-298.
 - 20 Dat zij in 1581 aan de Breestraat woonden blijkt uit de volkstelling van dat jaar: RAL, Stadsarchief 1574-1816 inv.nr. 1289 fol. 28. Overigens is Kathrijna hier ingeschreven als Trijntje Martensdr. Roerom. Meer gegevens over Katrijna Maertensdr. en Jan Harmensz. zijn te vinden in: idem, inv.nr. 7640 fol. 482v en: Secretariearchief I inv.nr. 22 fol. 39.
 - 21 RAL, Oud Notarieel Archief inv.nr. 52 fol. 259.
 - 22 RAL, Archieven van de Kerken inv.nr. 1141, deel 1594, fol. 53v; uit de splitsing van de rente is de relatieve grootte van de percelen te herleiden.
 - 23 RAL, Archief Nederlands Hervormde Diaconie inv.nr. 1159.
 - 24 RAL, Stadsarchief 1574-1816 inv.nr. 7460 fol. 482v.

VALENTIJN KONINGSBERGER

Juan Luis Vives en de Leidse armenzorg in de zestiende eeuw

Inleiding

GEDURENDE de zestiende eeuw voltrokken zich in veel Europese steden belangrijke veranderingen in de stedelijke armenzorg. De zorg voor armen kwam meer in handen te liggen van de stadsbesturen die vaak een centralisatie poogden door te voeren en de nadruk legden op de heropvoeding van armen. Als invloedrijke inspirator van die veranderingen wordt vaak verwezen naar de humanist Juan Luis Vives (1492-1540). Vives publiceerde namelijk in 1526 zijn boek *De subventione pauperum sive de humanis necessitatibus*, dat door velen wordt gezien als de blauwdruk voor de nieuwe opvattingen in steden over de armenzorg vanaf het begin van de zestiende eeuw. Zo stelt Van der Vlis in haar onderzoek naar de zorg voor wezen bijvoorbeeld dat *De subventione pauperum* lange tijd als standaardwerk voor de aanpak van de armoedeproblematiek gold.¹ Andere historici, zoals Groos en Van der Vlist, noemen de ideeën van Vives revolutionair en baanbrekend.²

Ook in het vroegmoderne Leiden viel een wijziging in de denkbeelden ten aanzien van de armenzorg waar te nemen, zoals onder andere Prinsen, Ligtenberg, Koppenol en Brand hebben aangegeven.³ In hun studies wordt voor Leiden het Armenrapport van 1577 van de hand van stadssecretaris Jan van Hout (1542-1609) als keerpunt gezien. In dit rapport worden de misstanden van het bestaande systeem uiteengezet en voorstellen gedaan die tot verbetering van de situatie zouden moeten leiden. Deze door Van Hout op schrift gestelde ideeën komen in grote lijnen overeen met de denkbeelden van Vives.⁴ De vraag is nu of de ideeën van Vives ten grondslag lagen aan de veranderde opvatting over en de aanpak van de armenzorg in Leiden rond 1600.

Alvorens tot een antwoord op deze vraag te komen, zal eerst nader worden

ingegaan op de inrichting van de armenzorg in Europa – en specifiek in Leiden – in de overgang van de late middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd. Daarna zal kort aandacht worden besteed aan de discussie onder historici over de oorzaken van de hervorming die in de armenzorg rond die tijd is waar te nemen. Voorts wordt de humanist Vives nader bekeken: wie was hij, en wat waren zijn ideeën? Vervolgens zal de inrichting van de Leidse armenzorg in deze periode worden weergegeven. Welke wijzigingen vonden er in de organisatie van de zorg plaats? Tot slot wordt de inrichting van de Leidse armenzorg rond 1600 getoetst aan de ideeën van Vives daarover. Zo kan een antwoord worden verkregen op de vraag of deze inrichting inderdaad direct door Vives was geïnspireerd.

Armen(zorg) op drift

Gedurende de middeleeuwen vond er een tweetal tegengestelde verschuivingen in de visie op armoede plaats. Aan de ene kant groeide de – religieus ingegeven – gedachte dat armen om twee redenen principieel ‘goed’ waren. Ten eerste lieten armen zien hoe christenen, in navolging van Jezus en zijn apostelen, eigenlijk moesten leven. Hun armoede werd gezien als teken van Gods uitverkiezing. Het bestaan van arm en rijk zag men dan ook als iets vanzelfsprekends; het was een door God geschapen ordening. Als gevolg daarvan bestond het idee dat armoede moeilijk was uit te roeien. Ten tweede boden armen ieder die zo’n authentieke christelijke levenswijze niet kon opbrengen de mogelijkheid om de bezwaarde ziel door middel van goede werken (lees: het geven van aalmoezen) te ontlasten. Aan de basis van dit idee stond de door de kerk gepredikte leer van de werken van barmhartigheid. Uitgangspunt van deze gedachte was dat God tijdens het Laatste Oordeel iedereen zou beoordelen op wat hij of zij voor zijn of haar medemens had gedaan: wie behoeftigen de helpende hand had geboden, werd in genade aangenomen; wie dit niet had gedaan, wachtte hel en verdoemenis. Een bijkomstigheid was dat de vrome schenkingen het sociale prestige van de gulle gevers ten goede kwamen. Aan de andere kant kreeg armoede een steeds negatiever imago. In de commerciële wordende economie werd arbeid als zeer positief ervaren en armoede gezien als rechtstreeks gevolg van de onwil om te werken.⁵

Tijdens de late middeleeuwen werd deze tegenstelling scherper. Enerzijds werd armoede publiekelijk verdedigd door sociaal bewogen boetepredikers

De heilige Laurentius (die de marteldood stierf op 10 augustus 258) deelt te Rome geld uit aan zieken, doven, blinden, kreupelen, lammen, weduwen en wezen. Detail uit een schilderij van een onbekende meester, circa 1490, uit de St. Laurentiuskerk te Bocholt, België.

uit de bedelorden. Anderzijds verslechterde het imago van armoede meer en meer. Volgens de Belgische historici Lis en Soly stonden de veranderende ideeën over armoede in relatie tot economische ontwikkelingen in West-Europa. Bevolkingsgroei, verstedelijking en veranderingen in de agrarische productie brachten een absolute verarming van de boerenbevolking met zich mee. Voor arbeiders en boeren bestonden er drie alternatieven om hun bestaan te verbeteren, te weten loonarbeid, huisnijverheid of migratie.

Hoewel de meeste boeren in West-Europa nog steeds kleine familiepercelen bewerkten en slechts tijdelijk hun arbeidskracht verkochten, steeg het aantal bezitslozen dat enkel door middel van loonarbeid aan de kost moest zien te komen aanzienlijk. Als tweede alternatief had de plattelandsbevolking de huisnijverheid. De wol- en linnenweverij op het platteland maakten vanaf het midden van de vijftiende eeuw een spectaculaire groei door. Deze sectoren stelden ongetwijfeld een aantal kleine boeren in staat het hoofd boven water te houden, maar als gevolg van de bevolkingsstijging begon het aanbod van arbeidskrachten de vraag te overtreffen. Vele boeren hadden echter geen of onvoldoende grond of konden noch als landarbeider noch als thuiswerker aan de slag. Voor hen zat er niets anders op dan te migreren.

Ook arbeiders in steden hadden te lijden onder deze veranderingen. Net als vele rurale armen verlieten grote aantallen stedelijke paupers hun geboorte- of verblijfplaats. In de zoektocht naar bestaansmiddelen vormden steden steeds vaker een tijdelijke halteplaats. Deze aanzwellende golf van zwervende armen was vele tijdgenoten een doorn in het oog. Men zag deze horde gezagslozen als bedreiging van de openbare orde. Bovendien droeg de groeiende kennis over de verspreiding van epidemieën bij aan deze afkeer.⁶

Als reactie hierop werden in talrijke gebieden van overheidswege ordonnanties uitgevaardigd. Zo werd de migratie van personeel aan banden gelegd, werden lonen bevroren en kwam er een verbod op het geven van aalmoezen aan valide bedelaars. Deze maatregelen hadden volgens Lis en Soly tot doel de rurale arbeidsmarkt te steunen. Op de lange termijn bleken zij echter onhoudbaar. Vooral het verbod op migratie bleek in de praktijk lastig te handhaven.⁷

Deze ordonnanties waren weliswaar tijdelijk en beperkt, maar zij waren belangrijke elementen in de veranderende houding tegenover armoede en zorg. In de ordonnanties werd er voor het eerst scherp onderscheid gemaakt tussen *pauperes*, die vanwege hun lichamelijke gesteldheid recht hadden op bijstand, en valide bedelaars aan wie geen aalmoes mocht worden gegeven. De collectieve verheerlijking van armoede behoorde hiermee tot het verleden. Ten tweede was de arbeidsplicht een voorbode van een nieuwe ethiek: zelfwerkzaamheid gericht op de productie van materiële goederen. Ten derde bemoeiden de wereldlijke autoriteiten zich met de uitgevaardigde ordonnanties voor het eerst intensief met bedelarij. Hiermee werd het fundament

Een leprozenbedelaar op twee krukken, met een bedelzak over zijn schouder en een witte band om zijn hoofd ten teken van zijn melaatsheid, zeventiende eeuw.

De afbeeldingen zijn, tenzij anders vermeld, uit: Magdi Tóth-Ubbens, *Verloren beelden van miserabele bedelaars. Leprozen-armen-geuzen* (Lochem-Gent 1987).

gelegd voor de totstandkoming van een gecoördineerde sociale politiek, die niet meer werd gecontroleerd door privépersonen en kerkelijke organisaties, maar door openbare instanties.⁸

Deze maatregelen hadden hoofdzakelijk een repressief karakter. Nergens ondernam men echter een poging om de wortels van het probleem daadwerkelijk aan te pakken. Autoriteiten legden slechts exemplarische straffen op om de bezitslozen ervan te weerhouden, samen te scholen in de steden. Uit het feit dat de meeste ordonnanties met de regelmaat van de klok opnieuw werden uitgevaardigd, kan worden afgeleid dat dit beleid niet veel uithaalde. De periode 1520-1535 betekende een keerpunt. Een probleemloze voortzet-

ting van de demografische groei bleek onverenigbaar te zijn met de structuur van de agrarische productie. Tussen 1527 en 1534 werd Europa bovendien door een aaneenschakeling van hongersnoden getroffen. Deze gingen dikwijls gepaard met epidemieën. Vanaf deze periode werden de lokale en centrale overheden door oproerige bewegingen hardhandig met het sociale probleem geconfronteerd. De *Bauernkriege* (1524-1526) in zuidelijk Duitsland, de *Grande Rebeyne* (1529) te Lyon en de *Pilgrimage of Grace* (1536-1537) op Engels grondgebied zijn hier drie voorbeelden van. Evenzo deden zich in deze periode in verschillende steden in de Nederlanden, zoals in Den Haag, Amsterdam en 's-Hertogenbosch, hevige woelingen voor. Met aangescherpte ordonnanties en gewapend ingrijpen probeerden overheden die te keren.⁹

De Leidse armenzorg tot 1526

Tot ver in de middeleeuwen was de zorg voor armen vooral een zaak van kerken en kloosters geweest.¹⁰ Nieuwe religieuze sentimenten creëerden echter een grotere betrokkenheid van leken, met de stichting van twee typen voorzieningen als gevolg. Het eerste was dat van hospitalen en passantenhuizen. Het tweede type bestond uit lokale armenkassen of tafels van de Heilige Geest. In Leiden was de 'Heilige Geest' al in het begin van de veertiende eeuw actief. Haar zorg strekte zich uit over alle armen in de stad. Zo voorzag zij de armen van schoeisel, kleding, brandstof en voedsel. De geschiedenis van de armenzorg in Leiden gaat echter verder terug. De oudste zorginstelling van Leiden was namelijk het Catharinagasthuis aan de Breestraat. Het kende zijn oorsprong in de dertiende eeuw. Arme lieden en passanten konden hier de nacht doorbrengen. Later werden er in het gasthuis ook arme zieken en bejaarden opgenomen. In 1395 werd het Onze-Lieve-Vrouwegasthuis opgericht. Hier werd vooral onderdak geboden aan zwervende bedelaars. Na enkele jaren aan de Hooigracht gevestigd te zijn geweest, werd het gasthuis verplaatst naar de Hooglandse Kerkgracht. Tenslotte werd in 1428 het Elizabethsgasthuis gesticht, ten behoeve van de verpleging van zieke vrouwen. Zo beschikten de drie parochies (de Pietersparochie, de Pancrasparochie en de Onze-Lieve-Vrouweparochie) in de vijftiende eeuw elk over een eigen gasthuis waar hulpbehoevenden konden worden opgevangen.¹¹ Naast deze

instanties bestonden er in Leiden drie colleges van 'huiszittenmeesters' die zorg droegen voor de zogeheten huiszittenarmen. Huiszittenarmen waren mensen die niet bedelden, maar in alle stilte armoede leden. Aanvankelijk ontfermde de Heilige Geest zich alleen over deze thuiszittende armen, maar na verloop van tijd kregen de drie parochies hun eigen huiszittenhuizen. Naast de Heilige Geest en de drie gasthuizen bezat Leiden een leprooshuis. Verder bestonden er nog enkele van oorsprong particuliere stichtingen ter ondersteuning van de armen. Voorbeelden hiervan zijn het Jeruzalemhofje (1467) en het Sionshofje (1480).¹²

Door de eeuwen heen werden ook in Leiden verschillende ordonnanties aangaande armoede en armenzorg uitgevaardigd. De oudste van stadswege uitgevaardigde bedelverordeningen dateren uit 1397 en 1406. Deze verordeningen hadden veelal betrekking op hoe lang en waar men mocht bédelen. Zij werden keer op keer in aangescherpte vorm herhaald, wat duidt op hun matige werking. In 1520 werden er in Leiden voor het eerst straffen aangekondigd voor wie bedelaars vóór de kerk met een aalmoes steunde.¹³ Bovendien werd toen, net als in de rest van Europa, steeds meer onderscheid gemaakt tussen ware armen en beroepsbedelaars. Voorts poogde de magistraat middels een meldingsplicht het overzicht te bewaren over de bedelaars. In het verlengde hiervan trachtte men de hulp van de religieuze instellingen en gasthuizen op elkaar af te stemmen en in goede banen te leiden. Daartoe hield de stedelijke overheid toezicht op al deze instellingen: zij hield de financiële situatie in de gaten en stelde ook de huiszittenmeesters aan.¹⁴

Waar de Leidse armenzorg lange tijd de ergste armoede het hoofd had kunnen bieden, kwam hier in de eerste helft van de zestiende eeuw verandering in. Ook Leiden kreeg te maken met een sterke toename van armen en de daaraan verbonden problemen. Was in 1498 nog 28 procent van de bevolking armlastig, in 1514 was dit percentage toegenomen tot 63. In de loop van de zestiende eeuw kwam er maar weinig verbetering in deze situatie. Het ineensstorten van de lakenindustrie was hier hoofdzakelijk verantwoordelijk voor. Leiden was lange tijd de belangrijkste textielstad van het Noorden geweest. Toen in Engeland – de grootste afnemer van lakense stoffen uit de Nederlanden – een eigen textielindustrie van de grond kwam, kelderde zowel de wolaanvoer als de lakenafzet. Bovendien trof Engeland allerlei protectionistische maatregelen. De Leidse lakenindustrie beleefde door deze ontwik-

kelingen een vrijwel volledig bankroet. De fabricage nam van een top van bijna 25.000 lakens per jaar rond 1520 af naar een schamele 1.100 stuks in 1570.¹⁵ Toen de vrijgevigheid van de welgestelden ook nog afnam – opbrengsten van collectes liepen terug en het kwam minder vaak voor dat er geld of goederen werden vermaakt aan de armen –, werd het bewandelen van een ander pad noodzakelijk.¹⁶

Verskillende visies op verklaringen voor de hervorming in de armenzorg

Door de jaren heen hebben vele historici onderzoek verricht naar armoede en liefdadigheid in West-Europa. De institutionele ontwikkeling en verspreiding van armenzorg gedurende de zestiende eeuw, als antwoord op de hiervoor beschreven ontwikkelingen, zijn daarbij veelvuldig aan de orde gekomen. Over de verschillende componenten van deze hervormingsbeweging – bijvoorbeeld het verbieden van bedelarij, het onderbrengen van de armenzorg bij de wereldlijke macht en het creëren van publieke werkverschaffing – bestaat algemene consensus. Die ontbreekt echter ten aanzien van de oorzaken van deze hervorming: tot laat in de negentiende eeuw werd algemeen aangenomen dat de Reformatie de drijvende kracht achter de reorganisatie van de armenzorg was geweest. Hervormingen in de armenzorg vonden namelijk in dezelfde periode plaats als de Reformatie in Wittenberg, Augsburg en in andere protestantse steden. Volgens deze stroming demonstreerden de hervormingen de sociale denkbeelden van de protestanten, die scherp afstaken tegen die van het middeleeuwse katholicisme. Reactie vanuit katholieke hoek kon niet uitblijven. Deze werd aangevoerd door twee historici, Georg Ratzinger en Franz Ehrle. Zij betoogden in de jaren tachtig van de negentiende eeuw dat katholieke magistraten in Ieper en Neurenberg al vóór de opkomst van het protestantisme waren overgegaan tot hervormingen in de armenzorg. De publicaties van Ratzinger en Ehrle betekenden het startschot voor uitvoerige discussies tussen lutherse en katholieke historici over waar de hervormingen voor het eerst werden doorgevoerd, en de relatie van deze hervormingen met de komst van het protestantisme. Daarbij kwam tevens de rol van het christelijke humanisme aan de orde. Zo stelde Ehrle in zijn *Beiträge zur Geschichte und Reform der Armenpflege*, dat de hervormingen

De rondedans der kreupele zotte leprozen-bedelaars, schilderij door Pieter Breughel, 1568. Het hing waarschijnlijk in de verzameling van keizer Rudolf II in Praag, maar werd daar in

1648 geroofd door de Zweden voor hun koningin Christina; het hangt nu in het Louvre in Parijs. Deze dans vond altijd plaats op het Driekoningenfeest (6 januari).

in Brugge sterk beïnvloed waren door Vives. Jean-Pierre Gutton beweerde echter het tegendeel. Hij ontkende iedere invloed van Vives op de veranderingen in de armenzorg in alle Vlaamse steden.¹⁷ Overigens, ook de pleidooien van andere christelijke humanisten voor een morele en religieuze hervorming droegen in algemene zin bij aan de veranderde opvattingen over armenzorg. Hun ideeën over volksopvoeding waren daarbij van bijzondere betekenis.¹⁸

Recenter onderzoek heeft het lutherse model verder weerlegd. In 1968 publiceerde Natalie Zemon Davis haar onderzoek naar de *aumône générale* in

Lyon. Zij stelt daarbij dat protestanten en katholieken in die stad samenwerkten om een centraal geregelde armenzorg te realiseren. Ook Brian Pullan weerlegt het lutherse model in zijn boek *Rich and Poor in Renaissance Venice*. Pullan toont daarin aan dat veel componenten van de hervorming van de armenzorg in Venetië tussen 1520 en 1530 reeds in de veertiende en vijftiende eeuw waren geïmplementeerd. Verder constateren Linda Martz en Maureen Flynn in hun boeken *Poverty and Welfare in Habsburg Spain: The Example of Toledo*, en *Sacred Charity: Confraternities and Social Welfare in Spain, 1400-1700*, dat in de armenzorg in Spanje duidelijk hervormingen zijn waar te nemen, zónder dat er in dat land een reformatie had plaatsgevonden. Hoewel het opkomende protestantisme dus niet als enige oorzaak van de hervormingen in de armenzorg kan worden aangemerkt, bestaat er onder historici consensus over het idee dat het protestantisme sterk heeft bijgedragen aan de hervormingen.¹⁹ Historici als Timothy Fehler en Ole Peter Grell verklaren de wijzigende ideeën over armen en de armenzorg nog steeds door de opkomst van de nieuwe religieuze ideologie in de zestiende eeuw.²⁰

Ook onder Nederlandse historici bestaat geen overeenstemming over de oorzaken van de hervormingen in de armenzorg. In haar studie over armenzorg in Friesland constateert Spaans dat reorganisaties in belangrijke mate samenhangen met het humanistische gedachtegoed. Recentelijk stelde Zondergeld-Hamer juist dat de bakermat van het nieuwe systeem van armenzorg in Duitsland lag, waar door de kerkhervorming van Luther (1517) uit katholieke fondsen geen geld meer binnenkwam ter ondersteuning van de armen.²¹ Inmiddels gaan de meeste Nederlandse historici er vanuit dat een combinatie van factoren heeft bijgedragen aan de veranderingen in de armenzorg: demografische en economische ontwikkelingen, religieuze hervorming en de humanistische roep om vernieuwing.²²

Vives' leven en zijn *De subventione pauperum*

De rol van Juan Luis Vives is een belangrijk discussiepunt in het debat over de reorganisatie van de armenzorg. Vives zag in 1492 te Valencia het levenslicht. Hij werd geboren in een gezin dat bepaald niet rijk was. Desondanks behoorde zijn familie tot de hogere geledingen van de Spaanse samenleving. Zijn ouders waren namelijk beiden van adel. In het jaar 1509 ging Vives

studeren in Parijs. Het op taallogica en Aristotelische wijsbegeerte gerichte onderwijs kon hem maar weinig bekoren. Hij vond zijn studie inhoudsloos, omdat de nadruk sterk op argumentatietechnieken lag en veel minder op de kennis van de teksten zelf. In 1512 verliet Vives de universiteit van Parijs en vestigde zich in Brugge. Daar vond hij onderdak bij de koopman Bernardo Valdaura, eveneens afkomstig uit Valencia, en werd er huisleraar van de dochters van Valdaura. Vives' onderwijswerkzaamheden boden hem de mogelijkheid om verder te studeren en te werken aan vele publicaties. Hiermee vergaarde hij grote bekendheid als humanistisch geleerde. Dankzij deze bekendheid kon Vives na verloop van tijd Erasmus, Thomas More en Frans van Cranevelt, de pensionaris van Brugge, tot zijn directe vriendenkring rekenen. Op initiatief van Erasmus werd Vives in 1517 huisleraar bij kardinaal Guillaume de Croy. Samen met De Croy, die inmiddels aartsbisschop van Toledo was geworden, verhuisde Vives naar Leuven. Daar verwierf hij in 1520 de functie van gastdocent aan de plaatselijke universiteit. Tussen 1523 en 1528 woonde Vives afwisselend te Brugge en Oxford. In Engeland ontmoette Vives prominente Engelse humanisten als William Lattimer, Cuthbert Tunstal en Thomas More. Bovendien verbleef hij aan het hof van koning Hendrik VIII en stelde studiemateriaal op voor de latere koningin Mary Tudor. Door de scheiding van Hendrik en Catharina van Aragon was Vives in 1528 echter genoodzaakt Engeland te verlaten. Hij keerde terug naar de Nederlanden en overleed in 1540.²³

Door de jaren heen bouwde Vives een omvangrijk oeuvre aan pedagogische, politieke en moralistische geschriften op. Zo schreef hij een stuk over de opvoeding van vrouwen (*De Institutione Feminae christianae*, 1523-1524), een verzameling van wijze spreuken (*Introductio ad sapientiam*, 1524) en een synopsis over de wetenschappen (*De disciplines*, 1531).²⁴

In 1526 schreef Vives zijn belangrijkste werk: *De subventione pauperum*. Dit boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel is een redelijk algemeen theoretisch, christelijk verhaal, waarin Vives onder andere ingaat op naastenliefde en de behoeften van de mens. Het tweede deel biedt een praktisch programma hoe moet worden omgegaan met armen.²⁵ Vives ziet bedelende armen niet als 'uitverkorenen Gods', maar als trawanten die zichzelf of hun kinderen verminken 'omme 't volck te meer te moveren tot compassien'. Er zijn er 'die so noode wercken ende ledichede so lief hebben', dat zij 'een

ambacht maken van broot biddene'.²⁶ Volgens Vives dient de armenzorg uit te gaan van de overheid, de wereldlijke macht. Vives leidt deze overheidstaak af uit de plicht van de overheid tot handhaving van de openbare orde. Hij wijst er daarbij op dat er meer 'rust' zal zijn 'als elc naer redene ende sijn behoefte besorgh't waere'. Zou de overheid dat niet doen, dan zou er 'grootte dangier van den rijcken ende ghegoeden' ontstaan.²⁷ Vives acht het van groot belang dat een stedelijke overheid onderzoek doet instellen naar de soorten armen die er in de stad zijn. Daarbij onderscheidt hij drie groepen: armen die in de hospitalen onderhouden worden (zieken en invaliden), de huisarmen, en de bedelaars en vagebonden.²⁸ Verder raadt Vives aan stelselmatig te doen onderzoeken hoe de armen leven, en of zij zich voegen naar wat in de desbetreffende ordonnanties is gelast. Hij pleit ervoor dat alle zieke armen in een gasthuis worden verzorgd; is daar onvoldoende ruimte voor, dan dienen er nieuwe gasthuizen te worden gesticht. Verder pleit hij ervoor armen met besmettelijke ziekten af te zonderen.²⁹

Vives vindt dat alle armen zo mogelijk voor hun kost moeten werken. Naast het opleggen van een arbeidsplicht, raadt hij aan te zorgen voor werkverschaffing. Daarbij geeft hij voor de onderscheiden maatschappelijke groepen aan, wat voor werk zij zouden kunnen doen. (Zo zouden blinden de blaasbalg bij de smid kunnen bedienen, of kunnen leren zingen.)³⁰ Wie geen vak kent en jong genoeg is, zal een vak moeten leren. Vives wijdt veel aandacht aan de opvoeding en het onderwijs van kinderen.³¹ Ouders dienen hun kleine kinderen goed op te voeden. Vondelingen wil hij onderbrengen in speciale godshuizen. Vanaf hun zesde jaar wil Vives de kinderen 'ter ghemeener schole' doen onderwijzen in lezen en schrijven, maar ook in deugd en goede manieren. Pientere kinderen moeten kunnen doorleren. Op die manier hoopt Vives kinderen het lot van hun ouders te besparen.³² Uit het voorgaande valt af te leiden, dat Vives voorstander was van een harde aanpak van armen. Met luie 'beroeps'-bedelaars en vagebonden heeft hij geen medelijden. Alleen over 'stille armen' spreekt hij met welwillendheid.³³

Voor de financiering van de armenzorg diende de geestelijkheid, naar het oordeel van Vives, de middelen die zij ten behoeve van de armen had ontvangen aan de stedelijke overheid ter beschikking te stellen. Deze zou dat geld zo nodig moeten aanvullen uit de opbrengst van collectes en met belastinggelden. Verder zou de overheid in de gasthuizen moeten doen onderzoeken, over

De *Capitano di Baroni* (kapitein der schelmen); ets door Jacques Callot, 1622. Aan zijn rechterzijde zijn een bedelzak en bedelnap afgebeeld; aan zijn linkerzijde een pelgrimsfles.

wat voor renten en andere inkomsten deze beschikken. Met deze maatregelen zou een betere benutting van de beschikbare gelden zijn gewaarborgd.³⁴

Vives schreef zijn boek *De subventione pauperum* tijdens zijn vele verblijven bij Valdaura in Brugge. Zijn betoog over de armenzorg was dan ook in hoge mate geïnspireerd door de omstandigheden waarin de armen en de armenzorg in die stad zich bevonden.³⁵ Daarbij zal hij ook rekening hebben gehouden met de problemen, het grote aantal bedelaars en vagebonden, waarmee de magistraat van Brugge in die dagen worstelde. Verder zal hij acht hebben geslagen op de zorgen van werkgevers om aan voldoende, vakbekwame arbeidskrachten te komen. De humanist Vives zal zich ten slotte hebben

gespiegeld aan wat andere humanisten over het armenprobleem hadden geschreven. Michielse meent dat Vives, getrouwd met een van de dochters van de koopman Valdaura, met zijn puriteinse en arbeidzame geest gezien mag worden als 'de kampioen van de burgerlijke moraal en woordvoerder van de industriële belangen in de Nederlanden'.³⁶

Met zijn geïntegreerde aanpak van de armenzorg stond Vives overigens niet alléén, noch was hij de eerste met deze ideeën. In feite waren veel van zijn gedachten al eerder geuit, en werden zij in een aantal steden al vóór het verschijnen van zijn boek in 1526 toegepast. Zo werden veel van Vives opvattingen al in wetgevende teksten uit de decennia na de Zwarte Dood uitgedragen, en werden ze in de eeuw daarna voortdurend herhaald. Bovendien was in 1522 in Neurenberg al een nieuw stelsel van armenzorg ingevoerd, waarin veel elementen zaten die vier jaar later in het boek van Vives zouden terugkomen.³⁷ Ook in het nieuwe beleid inzake armenzorg waartoe de stad Ieper in 1525 besloot, zat een soortgelijke aanpak. Dit beleid werd zelfs hét grote voorbeeld voor andere Zuid- en Noord-Nederlandse steden.³⁸

In al deze stedelijke beleidsstukken kwamen dezelfde hoofdelementen voor, die Vives ook in zijn boek had neergelegd: de overgang van de armenzorg van de kerk naar de burgerlijke overheid; een betere benutting van de beschikbare financiële middelen door één centrale instelling, 'de ghemeene buerze' (in plaats van een wirwar van kerkelijke en particuliere bronnen); geen geaccepteerde *pauperes Christi* meer, maar een bedelverbod, en een disciplinerend opvoedingsprogramma voor de armen.³⁹

De ideeën en opvattingen van Vives kunnen dus bepaald niet als volledig nieuw worden gekenschetst. Vives was echter wel degene die de nieuwe opvattingen over de armenzorg zorgvuldig en theoretisch gefundeerd op schrift stelde. Bovendien liet hij het niet bij ideeën alleen, maar gaf hij daaraan ook een gedetailleerde en praktische uitwerking. Daarnaast ligt de waarde van zijn boek, dankzij de komst van de boekdrukkunst, in de brede verspreiding ervan, ook in vertaalde vorm.⁴⁰

De Leidse armenzorg rond 1600

In 1575 vond een verschuiving in de armenzorg plaats. In dat jaar bepaalden de Staten van Holland en West-Friesland dat de zorg voor armen en het

beheer van voormalig katholiek bezit vanaf dat moment volledig onder de verantwoordelijkheid van de burgerlijke overheden vielen. Het Leidse stadsbestuur besloot de hiermee verkregen inkomsten gedeeltelijk aan te wenden voor de universiteit. Daarnaast stelde het stadsbestuur datzelfde jaar een commissie in, die een plan moest opstellen hoe het steeds nijpender geworden armenprobleem het hoofd kon worden geboden. Hiermee was Leiden de eerste stad in de Republiek waar men zich over een fundamentele herziening van de armenzorg boog. Het resultaat van de inspanningen van de commissie werd het Leidse Armenrapport van 1577 van de hand van Jan van Hout.

Van Hout begint het rapport met de stelling dat de zorg voor de armen een taak is van de burgerlijke overheid. Hierbij stelt Van Hout dus impliciet dat er geen rol is weggelegd voor de calvinistische kerk. Het vervolg van Van Houts betoog kan in drie delen worden ingedeeld. Allereerst beschrijft hij de omstandigheden in de armenzorg van dat moment. Vervolgens analyseert hij de oorzaken van de problemen. Tot slot doet hij voorstellen tot verbetering. De eerste twee onderdelen zullen hier kort worden besproken. De nadruk zal op het derde deel van Van Houts betoog liggen.⁴¹

De armenzorg van dat moment is volgens Van Hout duidelijk aan verandering toe. Profiteurs die geen steun verdienen nemen de plaats in van de echte armen, die zich schamen voor hun behoeftigheid. Deze profiteurs zijn volgens Van Hout in te delen in drie categorieën. Ten eerste onderscheidt hij 'deghene, die hem van jongsbeens aen tot gheene zaecken anders en hebben begeben dan tot den bedelzack'.⁴² Vervolgens behandelt hij een groep die ooit wel een vak heeft geleerd, maar later de smaak van de ledigheid te pakken heeft gekregen. Als derde groep noemt Van Hout mensen die hard werken, maar hun verdiende geld vervolgens 's avonds in kroegen en herbergen over de balk smijten'.⁴³

Het grote armoedeprobleem heeft volgens Van Hout meerdere oorzaken. De bedelarij was volgens hem in het verleden aantrekkelijk gemaakt door het grote aantal kloosters en abdijen. Verder wijst hij erop dat ook de welvaart op het platteland veel bedelaars naar Holland had gelokt. Daarnaast veroorzaakte de uitbuiting in de textielsector volgens hem grote armoede in Leiden.

Na de halfhartige houding van de drapeniers tijdens het beleg van Leiden te hebben benadrukt, gaat Van Hout over op zijn voorstellen tot vernieuwing en verbetering van de armenzorg. Primair wil hij de bestaande, ineffi-

De laatste bladzijde van het *Armenrapport* van 1578, met de hartstochtelijke oproep van Jan van Hout aan de leden van de Vroedschap, afgesloten met de kille en nuchtere reactie van de Vroedschap (RAL SA II inv.nr. 5936).

In voorzich / ende Deze s' l'ede en gae mit een van
 een grooten hoop Luyden ommit gespruyt / gegeelrtes
 bberden berloft s' ontledigt / die suere voort-
 reddungen zulle, vrees of naer. andere s' l'ede, ende
 lands / daerom de bederige l'eder sal borede toef sae
 te betricken / of t'breect te doen seken es / van gae
 luyticht af te s' l'ede / es / geygeet s' turgtung l'ede
 aen te vangen / s' tot naer turgt / arbeiden s'
 bberden te beynen / s' zueco bytts der ynder l'eder
 schade van gae handbberet in t'z boeck geurt achijst
 te moets l'ede. /

Alle t'breect int gulec aeguer (des besocht gunde)
 vnder begagen van vber. Ver. Heer en vberit s' l'ede
 int my gae ne bber vnder boepen / door my goetdum te,
 t'z d'ese, hebbe geygt. /

Nu't vp naer lange beract seagmye s' vece
 l'emen sprake ober s' vber vier gebades, gntelrtes
 Byde mees te s' l'eden van t'geobboordigen es besote
 datom de bereenige van drie gas t'guyt s' hier vber
 in t'lange ber gaelt / als aff geseagen, vber aefnoeg
 sal naclaten, es dat de gae te nopen de bereenige
 van gnyfaimen, gae s' l'ede tot eafte van t'guyt
 mees l'ede s' s' l'ede omme eafte. Inur suere
 te doch s' gander es / als s' bebande, zulle, te begere.

ciënte liefdadige instellingen in één keer ontmantelen. In plaats daarvan dient zijns inziens een doeltreffende, gecentraliseerde hulpverlening te worden gerealiseerd. De zwakken in de samenleving zien zich zo verzekerd van ondersteuning, terwijl klaplopers niet langer misbruik kunnen maken van de goedgeefsheid van de burgerij. Verder dienen de bestaande gasthuizen onder een centraal toezicht te worden geplaatst. Zo kunnen alle inkomsten daarvan, alsmede de voormalige kloosterbezittingen, in 'eene algemeen boerse' worden ondergebracht. Met dit geld kunnen vier soorten echte armen worden ondersteund: wezen, leprozen, bejaarden en huiszittenarmen. De ouden van dagen ziet Van Hout het liefst in één instelling verzorgd, in plaats van in de drie bestaande gasthuizen. De leiding van dit gasthuis zou bij de magistraat moeten liggen. Bovendien stelt Van Hout dat de registratie van armen verbeterd dient te worden. Huiszittenarmen kunnen het beste naar stadswijk worden ingedeeld. Met behulp van gelden uit kerkcollectes en huis-aan-huisinzamelingen kunnen de huiszittenmeesters hen dan helpen. Daarnaast moeten de acht huiszittenmeesters zoeken naar werk voor de bedeeden. Wie niet wil werken, zal hard moeten worden gestraft. Bedelarij dient tenslotte volledig te worden verboden.⁴⁴

Het Armenrapport van Jan van Hout werd door de vroedschap van Leiden met weinig enthousiasme ontvangen. Desondanks hadden de aanbevelingen van het rapport enig succes. Er vonden namelijk verscheidene veranderingen plaats in de inrichting van de Leidse armenzorg. Ten eerste werden in 1583 het Vrouwengasthuis en het Elizabethgasthuis verenigd. Een decennium later sloot het leprooshuis zich hierbij aan. (Het Catharinagasthuis zou zich pas in de achttiende eeuw aansluiten.)⁴⁵ Ten tweede blijkt uit het Keurboek van 1583 dat het bédelen ten strengste werd verboden, tenzij men toestemming van het Gerecht had. Verder bestond er vanaf 1577 nog maar één huiszittenhuis. De bestaande armenkassen, die van de drie organisaties voor huiszittenarmen en die van de Gereformeerde diaconie, werden samengevoegd tot één college van aalmoezeniers. Dit college viel onder de directe verantwoordelijkheid van de magistraat, en was zowel verantwoordelijk voor de bestaande huiszittengoederen als de collectegelden. In het college van aalmoezeniers zaten, naast vier door de stad benoemde huiszittenmeesters, nog steeds vier door de kerk benoemde diakenen. Nergens in Holland was de centralisatie van de armenzorg zó ver doorgevoerd als in Leiden, maar het uitsluiten van

kerkelijke inmenging, zoals Van Hout had beoogd, vond dus geen doorgang.⁴⁶

Naast het college van aalmoezeniers ontstond er in 1582 een nieuw college: de Vrouwenkraammoeders. Deze verzorgsters steunden arme kraamvrouwen met geld of in natura. Aanvankelijk waren deze Vrouwenkraammoeders financieel afhankelijk van het Huiszittenhuis. Later verwierven zij een onafhankelijke positie.⁴⁷

De inrichting van de Leidse armenzorg rond 1600 getoetst aan de ideeën van Vives

Met de voor Hollandse begrippen sterke centralisatie van de armenzorg in Leiden en de overeenkomsten tussen Vives' ideeën en Van Houts Armenrapport is men gemakkelijk geneigd om de Leidse inrichting van de armenzorg in het verlengde van Vives' boek *De subventione pauperum* te zien. Een gedeelte van de ideeën die Vives hierin uiteen heeft gezet, komt in Leiden rond 1600 zeker tot uitvoering. Dit wil echter niet zeggen dat de inrichting van de Leidse armenzorg werkelijk gestoeld is op, en ingericht naar, de ideeën van Vives.

Zoals eerder vermeld vond Vives dat de wereldlijke overheid het voortouw in de armenzorg diende te nemen. Daaraan voegde hij in een later hoofdstuk van *De subventione pauperum* toe dat het geld dat is toevertrouwd aan de geestelijkheid ten behoeve van de armenzorg onder beheer van het wereldlijk gezag dient te worden gesteld. Dit lijkt erop te duiden, dat Leiden deze ideeën van Vives overnam. Hiervóór kwam echter al aan de orde dat de Leidse overheid reeds rond 1450 toezicht hield op alle armenzorginstellingen. De overheid controleerde de financiën en stelde de huiszittenmeesters aan. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de Leidse overheid zich al vór voor Vives' boek stevig mengde in de armenzorg.

In 1530 deed men in Leiden nóg een stap richting een centraal georganiseerde armenzorg. In een vroedschapsvergadering van dat jaar werd voorgesteld de burgerij te vragen om wekelijks iets af te dragen ten behoeve van de armen. De opbrengst zou worden verdeeld door een armencommissie. Uit stukken van het volgende jaar valt af te leiden dat de bevolking feitelijk werd gedwongen armenbelasting te betalen.⁴⁸ Daarmee wordt Vives' idee om waar nodig het armengeld aan te vullen met belastinggeld (alsmede met de

opbrengst van collectes) in Leiden reeds twee jaar vóór het verschijnen van *De subventione pauperum* in praktijk gebracht.⁴⁹

Hiervóór werd er ook op gewezen dat de Staten van Holland in 1575 bepaalden dat de stedelijke overheden voortaan volledig verantwoordelijk werden voor de armenzorg en het beheer van voormalig katholiek bezit. Deze beslissing zou gezien kunnen worden als het in praktijk brengen van Vives' idee, dat het geld dat is toevertrouwd aan de geestelijkheid ten behoeve van de armenzorg onder beheer van het wereldlijk gezag dient te worden gesteld. Het lijkt echter meer voor de hand te liggen om de beslissing van de Staten van Holland te zien als een poging om de rust te bewaren. Gedeserteerde soldaten trokken in die tijd namelijk rovend door het land. Pogingen van landvoogd Requesens om met de opstandelingen te onderhandelen stranden. Pas met de Pacificatie van Gent (1576) werd de grondslag voor een vredesregeling gelegd.⁵⁰ Bovendien was het niet ongewoon om het voormalige katholieke bezit bij de stedelijke overheid onder te brengen en vervolgens te besteden aan de armenzorg. Dit gebeurde bij voorbeeld tijdens de Reformatie in Neurenberg in 1524, vóór de publicatie van *De subventione pauperum*.⁵¹

Verder maakt Vives in zijn boek onderscheid tussen ware armen en uitvreters. Bédelen moet men verbieden en de ware armen dienen geregistreerd te worden. In Leiden was dit blijkens het Keurboek van 1583 al officieel gerealiseerd. Het bédelen werd toen verboden. Zoals hiervóór vermeld, werden de eerste van stadswege uitgevaardigde bedelverordeningen echter al rond 1400 van kracht. Bovendien werden vijf jaar vóór het verschijnen van *De Subventione Pauperum* straffen aangekondigd voor wie steun bood aan bedelaars voor de kerk. Voorts werd in die tijd al onderscheid gemaakt tussen armen en beroepsbedelaars, en poogde de magistraat toen al middels een meldingsplicht het overzicht over de bedelaars te bewaren. Ook de hulp van de religieuze instellingen en gasthuizen werd in die tijd al zoveel mogelijk op elkaar afgestemd. Hier valt wederom waar te nemen dat de Leidse overheid ideeën 'à la Vives' al ver vóór het verschijnen van zijn boek ten uitvoer bracht. De koerswijziging die onder andere Brand na 1577 in de Leidse armenzorg waarneemt, betreft dus voornamelijk de effectiviteit van het beleid en niet zozeer de inhoud.

Dat het bedelverbod in 1583 officieel van kracht was geworden, wil overi-

gens niet zeggen dat dit verbod ook werd nageleefd. Op 13 mei 1596 schrijft Van Hout een brief aan het stadsbestuur van Haarlem. Deze stad wilde namelijk zijn armenzorg vernieuwen en had stadssecretaris Van Hout om advies gevraagd. Uit deze brief komt naar voren dat men in Leiden bij het vernieuwen van de keuren het plan had 'de bedelrye wech te nemen [...] mer en hadden de zelve keure noyt ter executie connen stellen, of bequamelicken practiseren'.⁵² Hieruit blijkt dat het bedelverbod in de praktijk door de Leidse overheid niet werd gehandhaafd.⁵³

Tot slot stelt Vives in zijn boek dat alle armen voor de kost moeten werken, zelfs de blinden. Werkverschaffing zou hierin een rol moeten spelen. Ook Jan van Hout nam in zijn Armenrapport op dat er zoveel mogelijk werk moest worden gevonden voor de ware armen. In de praktijk kwam deze werkverschaffing in Leiden in die tijd echter nooit van de grond.⁵⁴

Gelet op het voorgaande kan nu beter zicht worden geboden op hetgeen ten grondslag lag aan de veranderingen in de Leidse armenzorg. De ordonnanties die vanaf het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw in Leiden van kracht waren, weerspiegelen een tendens die in heel Europa was waar te nemen. De ideeën die bestonden over armoede en armen waren in de loop van de tijd aan verandering onderhevig. Toen het armoedeprobleem nijpender werd, werd overal nagedacht hoe dit beter te lijf te gaan. Reeds getroffen maatregelen bleken namelijk geen zoden aan de dijk te zetten; een nieuwe weg moest worden ingeslagen. De scherpe verandering in de aanpak van het armoedeprobleem die in de periode 1520-1535 is waar te nemen, is hier het gevolg van. De denkbeelden uit de Reformatie en ideeën voortvloeiend uit het christelijk Humanisme hebben hierbij als katalysator gefungeerd. De denkbeelden van de vroeg-zestiende-eeuwse hervormers sloten sterk aan bij die van hun voorgangers in vroeger eeuwen. Al met al moet worden geconstateerd dat de veranderde armenzorg stoelt op een proces dat al in de elfde eeuw begon, en waaraan hervormers uit verschillende hoeken hebben bijgedragen.⁵⁵

Zoals eerder aangegeven, was Vives' directe invloed op de inrichting van de Leidse armenzorg niet groot. Hier komt bij dat zijn ideeën, anders dan door Groos en Van der Vlist gesteld, in het geval van Leiden evenmin als revolutionair kunnen worden bestempeld. De Leidse overheid trof immers al decen-

De leprozenbedelaar, bijgenaamd 'De Lazarusklep', ets van Rembrandt van Rijn, gedateerd en gesigeneerd RHL 1631. De leproos houdt in zijn rechterhand een lazarusklep, waarmee hij kon

waarschuwen dat men hem niet moest aanraken, maar die tevens dienst kon doen als een schaalje waar men geld op kon leggen.

nia vóór de publicatie van *De subventionem pauperum* maatregelen, die Vives daarna in zijn boek bepleitte. Tevens is gebleken dat Vives boek niet als blauwdruk is gebruikt voor de inrichting van de armenzorg van de stad Leiden rond 1600. De opmerking van Van der Vlis dat *De subventionem pauperum* lange tijd als standaardwerk voor de aanpak van armoedeproblematiek gold, mag voor andere steden mogelijk opgaan, maar voor Leiden niet. Zondergeld-Hamer stelt, zeker in het Leidse geval, terecht dat Vives' bijdrage niet kan worden beschouwd als hét uitgangspunt van alle vernieuwing in de armenzorg.⁵⁶

In het geval van Leiden bleek de armenzorg rond 1600 dus niet gebaseerd

op het werk van Vives. Dit neemt niet weg dat aan Vives in meer algemene zin wel degelijk een belangrijke rol kan worden toegekend: Vives kan worden aangehaald als een van de grootste pleitbezorgers van de veranderende opvattingen ten aanzien van de armenzorg. Hij was de eerste die de nieuwe opvattingen over de armenzorg zorgvuldig op papier zette. Dat deed hij niet alleen goed gefundeerd, maar ook voorzien van een praktische uitwerking. Mede doordat zijn boek vertaald werd, kregen zijn ideeën dankzij de boekdrukkunst wijde bekendheid binnen Europa. Daarmee heeft hij veel bijgedragen aan het verspreiden van deze nieuwe denkbeelden.⁵⁷

Conclusie

In dit artikel werd de verandering belicht die de armenzorg doormaakte in de woelige overgangstijd van de late middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd. De focus lag op de invloed van het werk van de humanist Vives over armenzorg op de Leidse armenzorg rond 1600. Was de inrichting van de Leidse armenzorg rond 1600 gestoeld op de ideeën van Vives? De feitelijke inrichting van de Leidse armenzorg rond 1600 bleek veel gelijkenis te vertonen met de ideeën van Vives, maar die overeenkomsten mogen niet leiden tot de conclusie dat *De subventione pauperum* ten grondslag heeft gelegen aan deze inrichting. Het stadsbestuur van Leiden had namelijk al rond 1400 een verandering ingezet waarbij het armenbeleid steeds meer in lijn kwam met de christelijk-humanistische denkbeelden die toen opgeld deden. De ideeën van Vives waren voor de Leidse overheid dus niet revolutionair, maar 'oude koek'. Wel is het boek van Vives voor de Leidse overheid wellicht een steun in de rug geweest. (Hetzelfde geldt overigens voor het Armenrapport van Jan van Hout). Ook het Armenrapport was in belangrijke mate een samenvattende weergave van al eerder door de Leidse magistraat – in overeenstemming met de 'tijdgeest' – genomen besluiten. Van Hout zette verschillende eerder getroffen maatregelen (mede strekkend tot een meer centrale armenzorg) nog eens duidelijk op papier. Hiermee kon de lijn, die al in 1400 was ingezet, beter tot gelding worden gebracht. Een radicale verandering in de armenzorg heeft het werk van Vives in de stad Leiden dus niet teweeggebracht. Als meer algemeen voorbeeld van de veranderende inzichten in de vijftiende en zestiende eeuw ten aanzien van armoede en de armenzorg kan *De subventione pauperum* echter uitstekend dienst doen.

Noten

- 1 I. van der Vlis, *Van wezen tot zijn. Vier eeuwen zorg voor jongeren* (Zutphen 2005) 23.
- 2 M. Groos en E. van der Vlist, *Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij* (Leiden 2001) 15; G. Vanpaemel en T. Padmos, *Wereldwijs. Wetenschappers rond Keizer Karel* (Leuven 2000) 123.
- 3 J. Prinsen, 'Armenzorg te Leiden in 1577', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 26 (Amsterdam 1905) 113-160; C. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1908); J. Koppenol, 'Jacht op een jongeling van 'cleyen verstant': het omstreden auteurschap van het Leidse Armen-rapport (1577)', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* (Dordrecht 1995) jaargang 27, 13-30; J. Koppenol, *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum 1998); A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg' in: R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, Deel I: Tot 1574* (Leiden 2002) 113-149.
- 4 Koppenol, 'Jacht op een jongeling', 13.
- 5 W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam 2002) 385; Koppenol, *Leids heelal* 47/48.
- 6 C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1980), 76-77, 96.
- 7 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 58-61; Blockmans, *Eeuwen des onderscheids*, 385.
- 8 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 62.
- 9 Ibidem, 102-104.
- 10 Blockmans, *Eeuwen des onderscheids*, 384.
- 11 Deze versplintering aan kerkelijke instellingen hing samen met het feit, dat Leiden ontstaan was op het grondgebied van drie ambachten.
- 12 Ibidem; Groos, *Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij*, 7-14; Koppenol, *Leids heelal*, 48.
- 13 Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 285-290; Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', 149.
- 14 Koppenol, *Leids heelal*, 50.
- 15 Ibidem, 46-47.

- 16 Groos, *Van Barbaragasthuis tot Bakkerij*, 15.
- 17 F. Ehrle, *Beiträge zur Geschichte und Reform der Armenpflege* (Freiburg im Breisgau 1881) 27-34; J.P. Gutton, *La société et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)* (Parijs 1974) 103/104.
- 18 H.C.M. Michielse, 'Secours van den aermen, Jan Lois Vives, de hervorming van de armenzorg rond 1525 en de opkomst van een 'andragogische' technologie', *Tijdschrift voor Agologie* 15, 5 (1986) 267-287, aldaar 271.
- 19 C. Parker, *The reformation of community. Social welfare and calvinist charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge 1998) 9-11. Voor de discussie zie ook P. Spierenburg, *The Prison Experience. Disciplinary institutions and their inmates in early modern Europe* (Londen 1991) 32, noot 86.
- 20 M.P.C. van der Heijden, 'Juan Luis Vives: icoon van de vroegmoderne armenzorg' in: J. van Eijnatten, F. van Lieburg en H. de Waardt (red.), *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007) 61-71, aldaar 70, noot 13.
- 21 A. Zondergeld-Hamer, *Een kwestie van goed bestuur. Twee eeuwen armenzorg in Weesp (1590-1822)* (Hilversum 2006) 15, 12.
- 22 Onder andere P. Spierenburg, *The Prison Experience*; J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Politieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997); I. van der Vlis, *Leven in armoede. Delfse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001).
- 23 Van der Heijden, 'Juan Luis Vives', 62-65.
- 24 C. Matheussen en C. Fantazzi (eds.), met assistentie van J. de Landtsheer, *J.L. Vives. De subventione pauperum sive de humanis necessitatibus libri II* (Leiden/Boston 2002) X-XIV; Van der Heijden, 'Juan Luis Vives', 62-65.
- 25 Matheussen, *J.L. Vives*, XV.
- 26 Jan Lois Vives, *Secours van den Aermen* (Antwerpen 1533; Brussel 1942) folio XIX v-XX v.
- 27 Vives, *Secours*, folio LXVv-LXVIr, aangehaald door Michielse, 'Secours van den aermen', 273.
- 28 Vives, *Secours*, folio LXXr-LXXIIIr.
- 29 Ibidem, folio LXXXIIv-LXXXVIIIv.
- 30 Ibidem, folio LXXXIIIr-LXXXIr, aldaar LXXVIIv.
- 31 Ibidem, folio LXXXIr-LXXXIIv.
- 32 Matheussen, *J.L. Vives*, XVII-XIX; Prinsen, 'Armenzorg te Leiden in 1577', 121.
- 33 Vives, *Secours*, folio LXXXVIIIv-LXXXXIr; Van der Heijden heeft erop gewezen dat Vives erkende dat de hulp door de stadsbesturen aan armen ook voortkwam uit eigen belang, maar in de basis toch geïnspireerd was door christelijke naastenliefde en de wens om God te dienen. Van der Heijden, 'Juan Luis Vives', 66.
- 34 Michielse, 'Secours van den aermen', 277-278.
- 35 Van der Heijden, 'Juan Luis Vives', 63.
- 36 Michielse, 'Secours van den aermen', 271.

- 37 R. Endres, 'Sozialstruktur Nürnbergs' in: G. Pfeiffer (red.), *Nürnberg-Geschichte einer europäischen Stadt* (München 1971) 194-199, aldaar 198/199.
- 38 Michielse, 'Secours van den aermen', 269-270.
- 39 Ibidem, 272.
- 40 Van der Heijden, 'Juan Luis Vives', 67.
- 41 Koppenol, *Leids heelal*, 51-54.
- 42 Prinsen, 'Armenzorg te Leiden in 1577', 131.
- 43 Koppenol, *Leids heelal*, 54; Prinsen, 'Armenzorg te Leiden in 1577', 131-133.
- 44 Koppenol, *Leids heelal*, 55-56.
- 45 Groos, *Van Barbaragasthuis tot Bakkerij*, 18.
- 46 Koppenol, *Leids heelal*, 57-58; Groos, *Van Barbaragasthuis tot Bakkerij*, 19.
- 47 Ibidem.
- 48 Koppenol, *Leids heelal*, 50.
- 49 *De subventionē pauperum* verscheen in 1526 te Brugge, in 1530 te Parijs en in 1532 te Leiden; in 1566 kwam een Nederlandse vertaling te Antwerpen uit. Prinsen, 'Armenzorg te Leiden in 1577', 121.
- 50 J.C.H. Blom en E. Lamberts (eds.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2006) 111-112.
- 51 R. Endres, 'Verfassung und Verfassungswirklichkeit in Nürnberg im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit' in: W. Ehbrecht, *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas* (Keulen, Weimar, Wenen 1994) 207-225, aldaar 211-212.
- 52 Regionaal Archief Leiden (RAL), Secretariearchief (SA) II, inv.nr. 299, fol. 38r-39r.
- 53 Koppenol, *Leids heelal*, 60.
- 54 Ibidem, 59.
- 55 Blockmans, *Eeuwen des onderscheids*, 14, 442-443.
- 56 Zondergeld-Hamer, *Een kwestie van goed bestuur*, 15-16.
- 57 Van der Heijden, 'Juan Luis Vives', 67.

Titelblad van een naamregister van het gilde van drukkers en boekverkopers uit het begin van de achttiende eeuw (Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, Amsterdam, VH 6242).

PAUL HOFTIJZER

Ons' meesters roem en voordeel

ARBEIDSSOMSTANDIGHEDEN IN HET LEIDSE BOEKENBEDRIJF
IN DE VROEGMODERNE TIJD

Het succes van de in het voorjaar van 2008 in Stedelijk Museum 'De Lakenhal' gehouden tentoonstelling *Stad van boeken* en het daarbij verschenen fraaie publieksboek,¹ betekent gelukkig niet dat het onderzoek naar Leiden als vooraanstaand boekencentrum is afgelopen. Verschillende deelprojecten staan nog op stapel of zijn in uitvoering, waaronder van de hand van deze auteur een Engelstalige monografie over het Leidse boekenbedrijf in de 'lange' zeventiende eeuw. Hierin wordt voor een internationaal publiek een meer diepgaande studie geboden van de Leidse drukkerij, uitgeverij en boekhandel vanaf de oprichting van de universiteit tot en met de eerste decennia van de achttiende eeuw. In dit boek wordt ook aandacht besteed aan onderwerpen, die in de tentoonstelling en het boek noodgedwongen enigszins onderbelicht zijn gebleven. Het is passend dat één van deze onderwerpen tevens uitgebreid aan bod komt in dit Jaarboek. Het betreft de arbeidsomstandigheden in het Leidse boekenbedrijf.

Dat de arbeidsomstandigheden in de Leidse drukkerij, uitgeverij en boekhandel gedurende de zeventiende en achttiende eeuw in *Stad van boeken* wat minder uit de verf zijn gekomen heeft een duidelijke oorzaak. De bronnen over dit onderwerp zijn nogal schaars. Dat is overigens voor andere Nederlandse steden niet anders. I.H. van Eeghen schrijft in haar grote studie over de Amsterdamse boekhandel dat zij over het personeel in deze bedrijfstak maar weinig kan meedelen wegens gebrek aan gegevens.² Alleen in het buitenland staat rijker bronnenmateriaal ter beschikking, in de vorm van complete bedrijfsarchieven – te denken valt aan het archief van de Officina Plantiniana te Antwerpen over de periode 1550-1850,³ of dat van de achttiende-eeuwse Société Typographique te Neuchâtel,⁴ of van contemporaine

beschrijvingen van de gang van zaken in het boekenbedrijf, zoals de *Anecdotes typographiques* van de Parijse drukker en houtsnijder Nicolas Contat uit 1762 en het onthullende gedicht *La Misère des apprentis imprimeurs* van een zeke-re Dufresne uit 1710.⁵ Voor Leiden hebben we niets van deze orde en moeten we roeien met heel wat bescheidener riemen.

Organisatie van het boekenbedrijf

Alvorens daartoe een poging te wagen, is het voor een goed begrip zinvol eerst in algemene termen te beschrijven hoe het Leidse boekenbedrijf in de vroegmoderne periode was georganiseerd. We kunnen daarbij uitgaan van de registratie van lokale drukkers en boekverkopers die in 1651 werd opgesteld door het Leidse stadsbestuur in reactie op een plakkaat van de Staten-Generaal tegen de publicatie van ‘fameuze libellen’. Voor de overheid was het – zo kort na de zoveelste ernstige crisis in het bestaan van de Nederlandse Republiek, maar ook met het oog op de gevoelige betrekkingen met buitenlandse mogendheden als Engeland en Frankrijk – van belang te weten wie actief was in de drukkerij en boekhandel, zodat bij overtreding van het plakkaat snel kon worden opgetreden. In deze registratie worden 34 namen genoemd, die zijn onderverdeeld in twee groepen, te weten negen personen die zowel een drukkerij als een boekhandel runden, en 25 lieden die alleen boeken verkochten.⁶

Deze verdeling laat zien dat zich rond het midden van de zeventiende eeuw een zekere specialisatie in het boekenbedrijf had voltrokken. In de eerste vijftig jaar na de uitvinding van de boekdrukkunst was het gebruikelijk dat alle fasen van het maken van een boek in één bedrijf plaatsvonden, dat wil zeggen het gieten – en soms zelfs het snijden – van letters, evenzogoed als het drukken, verkopen en binden van boeken. De lettervervaardiging is het eerst verzelfstandigd; geen wonder, want het was een hooggespecialiseerd beroep. Dat Christoffel Plantijn er in Antwerpen gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw naast zijn drukkerij en boekwinkel nog een complete lettergieterij op na hield, was voor die tijd eigenlijk al zeer ongebruikelijk. Ook toen Plantijn in 1583 naar Leiden kwam, bracht hij gereedschap voor de lettergieterij mee uit Antwerpen, maar inmiddels maakte hij – en na hem zijn opvolgers, zijn schoonzoon Franciscus Raphelengius en diens zonen – daar

Interieurs van twee zeventiende-eeuwse Nederlandse boekwinkels door Salomon de Bray, circa 1630 (Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

bij gebruik van de diensten van de eveneens uit Antwerpen afkomstige Thomas de Vechter, die ook als zelfstandig lettergieter optrad.⁷ Voor de zeventiende eeuw zijn maar enkele voorbeelden te geven van Leidse drukkers die zelf nog hun letters goten: Arent Corsz. van Hogenacker, die tussen 1619 en 1636 een bedrijf in de Haarlemmerstraat runde,⁸ en rond 1660 Thomas Hoorn in de Lange Diefsteeg. De Deense geleerde Ole Borch bezocht op 30 april 1662 het bedrijf van Hoorn en beschreef in zijn reisjournaal in detail hoe daar letters werden gegoten.⁹ Ook de Elzeviers zullen naar alle waarschijnlijkheid in hun grote drukkerij nog wel zelf letters hebben gegoten.¹⁰ Na de dood van de laatste Elzevier, Abraham Elzevier, in 1712, lijkt de lettergieterij echter uit Leiden verdwenen en betrok men zijn letters van professionele gieterijen.¹¹

De groep van negen drukkers en boekverkopers die in de registratie van 1651 wordt genoemd, combineerde de klassieke trits van uitgeverij, drukkerij en boekhandel. De nauwe verwevenheid tussen de functies van uitgever, drukker en boekverkoper was een gevolg van de praktijk dat boeken in deze tijd tussen boekverkopers doorgaans nog via ruil, of daarvan afgeleide handelsvormen, van eigenaar verwisselden. Wie boeken op de markt bracht, kreeg daar in de grootboekhandel met collega's in binnen- en buitenland in de regel geen geld voor in handen, maar andere boeken, of liever katernen

Titelpagina van de catalogus van de veiling
van Abraham Elzevier op 20 februari 1713
(Universiteitsbibliotheek Leiden 743 F 45).

P R O E V E
D E R
D R U K K E R Y E
V A N

Mr. ABRAHAM ELZEVIER,

In zijn Leven Drukker van de Univerfiteyt tot
Leyden.

Bestaande in vier fchoone

D R U K - P A R S S E N ,

Waar onder drie met kopere Degels zijn ,

Als mede

Verfcheyde foorten van Arabifche, Sirifche, Samaritaanfche,
Æthiopifche, Griekfche, Hebreeuwfche, Rabbijnsche,
Latijnfche, Curfijfsche, Hoog-en Neerduytsche,
en meer andere

L E T T E R E N .

Nog verfcheyde Arabifche, Sirifche, Hebreeuwfche, La-
tijnsche en Curfijfsche Matryfen, wyders Arabifche, Si-
rifche, Hebreeuwfche Pongons, of Stempels,
en verfcheyde Vormen om in te gieten.

Een fchoone groote Kagchel, curiofe Houte en Loode
Letteren, Finaaltjes, Yfere Ramen, Letterkaffen Nat-
en Spoelborden, vijf Korrigeer fteenen, en verder
Gereetschap tot de Drukkery behorende.

*Welke verkocht fal werden tot Leyden in de Academy,
op Maandag den 20. February 1713. 's morgens ten
9. uuren precys.*

Alles fal daags te vooren van de Gegadingde konnen gefien
worden, en de Catalogus is te bekomen by, Françoys
Heeneman, op de Haarlem-ftraat in de Vergulde Son.

van andere boeken, een soort van ruilhandel dus. Om die verkregen waar weer kwijt te raken moest de drukker-uitgever wel een eigen winkel beginnen. Het fenomeen van de zelfstandige uitgever, die de productie en distributie van zijn uitgaven aan anderen overlaat, kennen we in Leiden – en in Nederland – eigenlijk pas vanaf de negentiende eeuw.

Wel was er onder die negen drukkers en boekverkopers in 1651 één bedrijf dat vooral als drukkerij actief was: de drukkerij van de erven van Jan Claesz. van Dorp, gevestigd in het eerste deel van de Haarlemmerstraat nabij het Sint Stevenshofje, in het pand 'In de Vergulde Zon' (het huidige nummer 46). Hier werd vooral gelegenheidsdrukwerk geproduceerd, zoals academische dissertaties en disputaties, huwelijksdichten, en drukwerk voor de stad, in de vorm van ordonnanties en keuren.¹² Het zou echter niet lang duren voordat er meer van dergelijke drukkerijen kwamen (en ze waren er daarvoor trouwens ook al geweest),¹³ die niet meer zelf als uitgever actief waren, dat wil zeggen op eigen rekening en risico een uitgave drukten, maar hoofdzakelijk in opdracht van anderen werkten, als brooddruckers dus.

Veel gewoner was inmiddels rond 1650 het voorkomen van bedrijven die niet meer een eigen drukkerij hadden, maar wel optraden als uitgever en boekverkoper, dat wil zeggen dat zij al hun drukwerk uitbesteedden. Dat zijn die 25 andere ondernemers uit de lijst van 1651. Zij zullen allen behalve de boekhandel ook het binden van boeken voor hun rekening hebben genomen. Boeken werden immers ongebonden in de magazijnen van de boekhandels bewaard en pas op het moment van de aanschaf naar de wensen van de koper gebonden.

Zo kunnen we voor de zeventiende en zeker ook de achttiende eeuw in essentie drie verschillende bedrijfstypen onderscheiden: 1. ondernemingen die optraden als uitgeverij, drukkerij en boekhandel; 2. ondernemingen die alleen actief waren als uitgeverij en boekhandel; 3. ondernemingen die zich vooral bezighielden met de drukkerij. Maar binnen deze typen was weer specialisatie mogelijk. Sommige boekverkopers legden zich toe op een specifiek segment van de boekhandel, bijvoorbeeld het veilingwezen of de tweedehands verkoop, de zogenaamde oud-boekverkopers. Specialisatie bestond er ook in het genre boeken dat men drukte of verkocht. Al aan het begin van de zeventiende eeuw wordt onderscheid gemaakt tussen de zogenoemde 'Latijnse', dat wil zeggen wetenschappelijke, en 'Duitse', dat wil zeggen

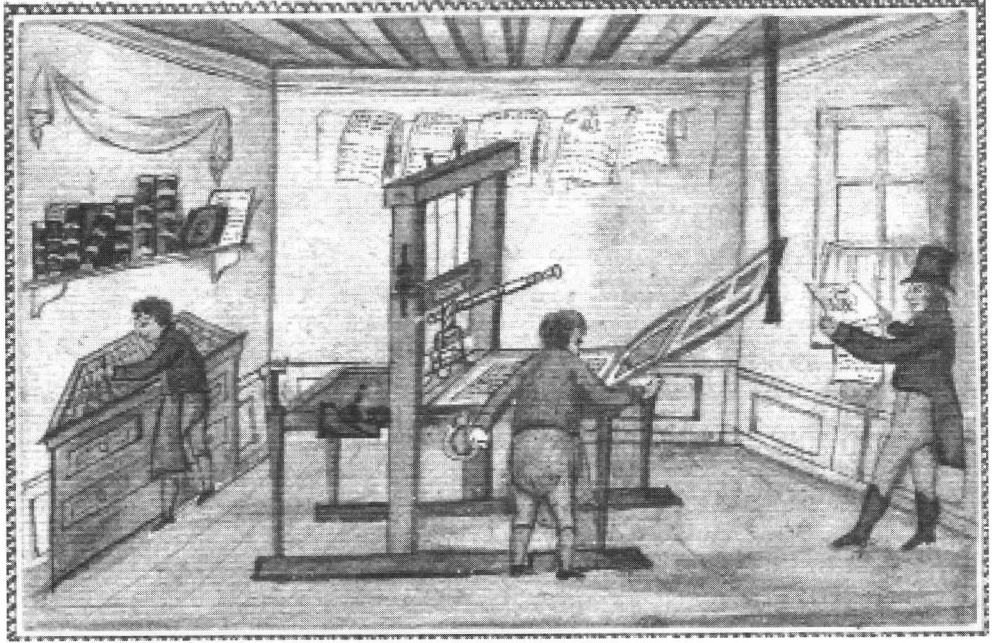
Nederlandstalige boekhandel.¹⁴ Sommigen legden zich ook toe op de productie van boeken in bijzondere talen; de hoogleraar Arabisch Thomas Erpenius had rond 1620 zelfs een eigen *Typographia linguarum orientalium*.¹⁵ Er waren voorts drukkerijen en boekhandels die waren gespecialiseerd in prenten, of in diverterende literatuur, of in kranten.¹⁶ Verder waren er de toeleveranciers, zoals papierverkopers en perkamentmakers, die soms ook boeken verkochten of bindwerk verrichtten. Het minste zicht hebben we ten slotte op de ondernemers in de rafelrand van het boekenbedrijf, de omlopers en marskramers, die op straat hun kleine boekjes en pamfletten aan de man probeerden te brengen en sterk werden tegengewerkt door de gevestigde boekhandelaars.¹⁷

Omvang van de bedrijven

Wat moeten we ons nu van de omvang van deze ondernemingen voorstellen? Welnu, de meeste bedrijven waren bescheiden van omvang. Van de in 1651 werkzame drukkers hadden er drie vier drukpersen, vijf twee persen en een één pers. In de zeventiende en achttiende eeuw was het praktijk dat aan iedere pers twee drukkers werkten. Een was verantwoordelijk voor het inkten van de drukvormen, de ander voor het aanbrengen van het papier en het feitelijke drukken. Deze arbeidsverdeling lag vast, omdat het niet mocht gebeuren dat degene die de inkt aanbracht vlekken en vegen op het papier zou achterlaten. Maar daaraan vooraf en daarop volgend gingen allerlei voorbereidende en afsluitende werkzaamheden, zoals het prepareren van de inkt (ook in de winter) en van de tampons waarmee het zetsel werd ingeïnt; het klaarleggen en natmaken van het papier, zodat het de inkt beter opnam; het snijden van het verschet dat het te bedrukken vel afdekte; het insluiten en toestellen van de drukvormen vóór iedere drukgang; het ophangen van de afgedrukte vellen papier ter droging; en het met loog schoonwassen van de afgedrukte vormen. Voor zover dit niet ook werd gedaan door de drukkersknechten, was er aanvullend personeel nodig, leerjongens van verschillende leeftijd die ook allerlei andere klusjes deden.

Iedere drukpers moest natuurlijk doorlopend worden voorzien van zetsel, en dat was het werk van de zettters. Gewoonlijk werkten per pers één à twee zettters, die het zetsel vervaardigden voor een te drukken vel, in schoon- en weerdruk (voor- en achterkant). Voorafgaand aan het zetten ging het zoge-

Interieur van een drukkerij rond 1800.
 Tekening uit het handschrift J.C. Zweijgardt,
*Beknopte beschrijving over den oorsprong ...
 der boekdrukkunst ...* (1822) (Stichting
 Grafisch Historisch Centrum, Etten-Leur).

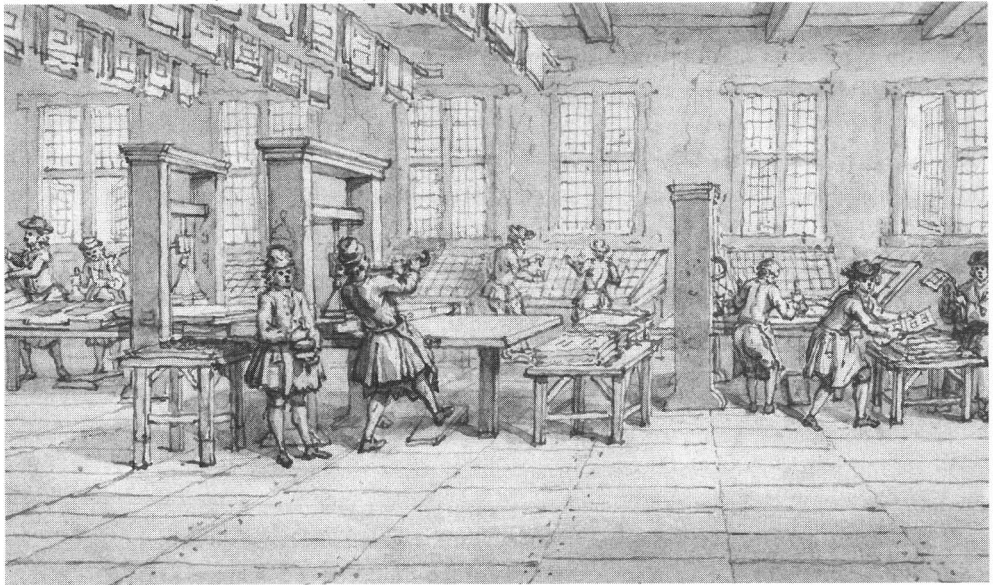
naamde 'afslaan', het tot op de pagina nauwkeurig berekenen van de omvang van de kopij, natuurlijk afhankelijk van het gekozen formaat. Ook moest worden vastgesteld hoe de drukvorm was samengesteld. Dit zogenoemde 'formaat maken' was een werk dat nauw luisterde: als een fout werd gemaakt, kwam een pagina op de verkeerde plaats in het katern. Daarom gebruikte men hiervoor getekende of gedrukte voorbeeldboeken.¹⁸ Was het zetsel gereed, dan ging het naar de drukkers om een eerste drukproef te trekken, die vervolgens werd afgegeven aan de proeflezer of corrector. Soms was dat de auteur zelf, vaker ingehuurde krachten, in Leiden niet zelden verarmde geleerden en studenten die zo wat bijverdienden. Zo vinden we in het inschrijfregister van de universiteit op 5 december 1644 de registratie van een zekere Johannes Caesar, een gevluchte predikant uit Katzenelnbogen in Duitsland. Op zestigjarige leeftijd verdiende hij zijn brood als corrector bij de Elzeviers.¹⁹ Of dergelijke lieden in de drukkerij een eigen werkruimte hebben gehad, is onwaarschijnlijk. Maar weinig Leidse ondernemingen zullen zich

een aparte correctorenkamer hebben kunnen veroorloven, zoals die bij Plantijn in Antwerpen. Eventuele correcties werden dan weer door de zettters aangebracht, waarna de gezette pagina's konden worden afgedrukt. Was de druk gereed en het zetsel schoongewassen, dan moesten de letters weer worden gedistribueerd, teruggelegd in de letterkasten. Daarbij mochten geen fouten worden gemaakt, want dat zou bij nieuw zetsel onnodig fouten, en dus correctie, opleveren. Ook bij het zetwerk waren gewoonlijk allerlei hand- en spandiensten nodig, waarvoor weer de leerjongens werden ingeschakeld.

In een Leidse drukkerij van gemiddelde omvang, bijvoorbeeld die van Philippe de Croy, die rond 1650 op de Langebrug werkzaam was en twee drukpersen had staan,²⁰ zullen dus vier drukkers, drie of vier zettters, een proeflezer en een of twee leerlingen en/of loopjongens hebben gewerkt, naast natuurlijk de eigenaar van het bedrijf zelf, in totaal zo'n tien tot twaalf man. In grotere drukkerijen, zoals die van de Elzeviers in de zeventiende eeuw of die van Willem Boot in de achttiende eeuw, zal het personeelsbestand navolgend groter zijn geweest.²¹ Op een tekening uit het Regionaal Archief Leiden, de enige die waarschijnlijk van een Leidse drukkerij uit de zeventiende eeuw bewaard is gebleven – mogelijk is het die van de Elzeviers aan het Rapenburg naast het Academiegebouw –, zien we drie drukpersen en daarbij acht personen aan het werk, zes drukkersknechten en twee zettters. Geheel rechts staat waarschijnlijk een auteur, naar zijn kledij te oordelen een hoogleraar. We missen hier eigenlijk nog de eigenaar-bedrijfsleider, een aantal zettters en de leerjongens. Zelden beschikken we overigens uit de zeventiende en achttiende eeuw over precieze opgaven van het aantal personeelsleden dat op een bepaald moment in een drukkerij werkzaam was. Een van de weinige uitzonderingen is de Statenbijbedrukkerij van Paulus Aertsz. van Ravesteyn in het huis 'De Oliphant' op de Hooglandse Kerkgracht. In 1635 werden zijn personeelsleden – drie zettters en vier drukkers – door de Leidse magistraat beëdigd. We weten daardoor ook hun namen. Als zettters had Van Ravesteyn in dienst Dominicus van der Stichel, Cornelis Jansz. van Cheden, Floris Jacobsz.; als drukkers en gezellen: Marcus Jansz., Severijn Jansz., Cornelis de Buijscher en Pieter Jacobsz. van der Mouw. Ze waren allen met hun meester uit Amsterdam naar Leiden gekomen.²²

Minder mensen waren nodig in de boekwinkels: natuurlijk de boekverkooper zelf, aangevuld met een of meer knechten die tevens verantwoordelijk

Tekening door een onbekende kunstenaar van een Leidse drukkerij, waarschijnlijk die van de Elzeviers aan het Rapenburg, circa 1650 (RAL 059300.41 pl.).

waren voor het bindwerk, en verder nog één of enkele leerjongens. Maar juist in de boekwinkels kwam het aspect van het vroegmoderne familiebedrijf tot uitdrukking. In de boekwinkels, meer dan in de drukkerijen, konden namelijk ook vrouwen en kinderen een prominente rol spelen: de echtgenote vooral als verkoopster en voor het bijhouden van de administratie, de zonen en dochters voor eenvoudige taken als het vergaren en collationeren, bestellingen bezorgen, boodschappen doen en dergelijke. Opvallend is ook dat vrouwen het bedrijf van hun man, in het geval van overlijden, vaker voortzetten wanneer het een boekwinkel betrof, dan wanneer het een drukkerij was. De aard van de werkzaamheden liet dat kennelijk beter toe.²³ De inschakeling van kinderen, en dan met name de zoons, was verder van nut omdat zij op deze manier werden voorbereid om de firma te zijner tijd over te nemen. Al met al kan worden vastgesteld, dat in de meeste boekwinkels niet meer dan een handjevol mensen zal hebben gewerkt.

Het boekbinden vond zoals gezegd plaats in de boekwinkel. Het was immers de klant die bepaalde welke band hij om zijn boek wilde hebben, afhankelijk van zijn smaak en portemonnee. Alleen voor drukwerk in grote

oplagen, zoals almanakken of psalmboekjes, werd in oplaag gebonden. Dit blijkt uit de boedelinventaris van de Leidse witmaker Quirijn Jansz. van Boshuijsen, die in de eerste decennia van de zeventiende eeuw zijn bedrijf had aan de Hooigracht. Bij zijn dood in 1623 werd zijn uitgebreide boedel beschreven. Interessant is dat op zolder van zijn huis een grote voorraad perkament en gereedschappen voor de witmakerij lag, alsmede aanzienlijke aantallen klein drukwerk, waaronder 800 'historien', 1.400 evangeliën, 1.300 catechismussen, 1.100 grote en 700 kleine ABC-boeken en 300 almanakken.²⁴ Kennelijk werden deze door Van Boshuijsen in uniforme bandjes gebonden. Tot dusver is er voor Leiden uit de zeventiende en achttiende eeuw geen informatie aangetroffen over het bestaan van zelfstandige boekbinderijen. Ook dat is een specialisme dat pas in later tijd is ontstaan.

Hoe relatief klein in omvang de meeste Leidse boekbedrijven ook geweest mogen zijn, er heerste onder het personeel wel een strikte hiërarchie. Aan het hoofd stond vanzelfsprekend de eigenaar-bedrijfsleider. Dat kon heel wel iemand zijn die alleen op afstand bemoeienis had, zoals hieronder nog zal blijken. Hij stelde op zijn beurt een meesterknecht aan, over het algemeen de oudste of meest ervaren werknemer. Op de drukkerijen zal dat gewoonlijk een van de zettters zijn geweest, die vaak een betere opleiding hadden genoten dan de drukkersknechten en ook meer status genoten. De drukkers werden toch een beetje als dommekrachten beschouwd. De plaats van de leerjongens of gezellen was ondergeschikt aan die van de knechts. Hun positie hing ongetwijfeld mede af van hun achtergrond; de zoons van de eigenaar of van bevriende collega's zullen wel anders zijn bejegend dan de weesjongens die soms door het Weeshuis werden uitbesteed om in de drukkerij of boekhandel een eerlijk vak te leren.²⁵

Werkomstandigheden

Dit was, heel globaal, de situatie waarbinnen in de Leidse drukkerij, uitgeverij en boekhandel werd gewerkt. Maar wat weten we dan over de feitelijke werkomstandigheden in deze bedrijven? Zoals gezegd, niet heel veel. Eigenlijk staat hiervoor maar een handjevol bronnen ter beschikking. In de eerste plaats zijn er de bepalingen van het Leidse gilde van drukkers, boekverkopers en boekbinders, dat in 1651, na het nodige lobbywerk vanuit de

Gedrukte ordonnantie van het gilde van
drukkers en boekverkopers uit 1726
(RAL, Archieven Gilden, 83b/1.).

ORDONNANTIE

Verleend by die van de Geregten der Stad LEYDEN,

Op het GILDE der

**BOEKVERKOOPERS, BOEK- en PLAAT-
DRUKKERS, BOEKBINDERS, PAPIER-
PENNE - LAND - en SPEELKAART-
VERKOOPERS:**

Benevens

*Een Reglement wegens het houden der AUCTION,
en 't geene verders tot de Boekneeringe behoort;*

GEDRUKT

By JAN VAN DAMME. 1726.

bedrijfstaking, tot stand was gekomen. De voornaamste functie van het gilde was het toezicht op de veilingen, een lucratieve nevenactiviteit van veel boekhandelaars, maar tevens een bron van voortdurende onenigheid, zowel binnen de boekhandel als in relatie tot de stad en de universiteit. Een tweede taak van het gilde was het weren van concurrentie van buiten, in de vorm van rondtrekkende boekhandelaars, die de lokale markt bedierven. Pas op de derde plaats kwam de regulering van de arbeid, en dan vooral met betrekking tot het aannemen van leerjongens en knechten. De tamelijk summiere bepalingen hieromtrent werden vastgelegd in de eerste gildekeur van 10 augustus 1651.²⁶ Hierin lezen we onder andere dat niemand in Leiden het vak van drukker of boekverkoper/binder zal mogen uitoefenen wanneer hij geen poorter is en niet zes jaar heeft gediend als leerling bij een of meer lokale meesters. Hiertoe moet van te voren een contract worden opgesteld. Het aantal leerlingen per meester wordt beperkt tot twee leerlingen per bedrijf, die minstens twaalf jaar oud moeten zijn. Wel is het toegestaan om jongere kinderen als loopjongens in dienst te nemen. Weduwen van overleden meesters zullen met een knecht het bedrijf mogen voortzetten. In 1652 werd deze gildekeur uitgebreid met een nadere bepaling over de knechten. Meesters mogen vanaf dit moment alleen knechts aannemen wanneer bekend is, dat dezen zonder ruzie bij hun eventuele vorige werkgever zijn vertrokken.²⁷ Dergelijke bepalingen zeggen veel over de tot dan gangbare praktijk.

Over werktijden en lonen werd in het gildereglement niets vastgelegd, maar gelukkig is voor het midden van de zeventiende eeuw een aantal van de zojuist genoemde verplichte leerlingencontracten overgeleverd in het Leidse notariële archief, die hieromtrent wel enige informatie verschaffen. Waarom dergelijke contracten uit later periode niet zijn opgesteld, is niet duidelijk. Waarschijnlijk werden de bepalingen van het gilde lang niet altijd even strikt nageleefd. Gebruikelijk was dat de jongens eerst vier jaar bij één meester en daarna nog twee jaar bij dezelfde of een andere meester in dienst waren. De meeste aanstellingscontracten hebben betrekking op de periode van de eerste vier jaar, waarin men ofwel het vak van zetten en drukken leerde, ofwel boekverköpen en boekbinden, als voorbereiding op een toekomst in de drukkerij dan wel boekhandel.

Werkdagen waren lang, maar dat was toentertijd normaal, van 's ochtends zes uur tot 's avonds acht uur, dat wil zeggen veertien uur per dag, met alleen

Gedrukte ampliatie op de keur van het gilde van drukkers en boekverkopers uit 1651 (RAL, Bibliotheek 059300.41 pl.).

AMPLIATIE vande Keure op't stuk van't Bouckverkoopen gemaect.

Die vande Gerechte der Stadt Leyden hebben by desen op't schriftelijck vertoogh, van luyden by de Opfinders van de Auctien, nyt den name ende van wegen de ghemene Bouckverkoopers, Bouckbinders ende Bouckdruckers deser Stede ghedaen, tot wellant van de Neeringe van't Bouckdrucken ende Bouckverkoopen, goet gevonden de Ordonnantie voor desen op't stuk van't Bouckverkoopen gemaect, te amplieren ende vermeerderen als volcht:

I.

Erfstelijck dat van nu voortfaen niemant alhier ter Stede de Aeringhe van Bouckdrucken / Binden ofte Verkoopen en sal moghen by der handt nemen / ten zy hy zo Drucker ofte Boecker deser Stede / ende daer-en-bovens den tyt van vier Jaeren sijnde ghemoots alhier ofte in eenighe anders Steden / by een ende de selve Breyler / ende nach twee Jaeren by den seldden ofte een ander Breyler / ende alsoo rijt ghydat om genouchsamen kennisse te bekomen van't gene de Aeringhe van Bouck-verkoopen ende Drucken aengaet: Het dien verstaende dat den Breyler koomende te overlijden / ofte andersints nyt sine Aeringe te scepden / de Aeringh sijnne overgeer rijt / by ten ander Breyler sal mogen warden: Dat mede de seggenwoordighe Bouckverkoopers sulen vermogen het Bouckdrucken / ende de Bouckdruckers de Aeringe van't Bouckverkoopen by der handt te nemen.

II.

Niemant en sal voortfaen meer als twee Aeringhen mogen aenemen / ont te gheschik en op eenen tijdt op sijn Winkiel te ghebruycken / ende de selve niet vermogen aen te nemen anders als by schriftelijcke Acte bestellende de conditien ende tijdt van de aenneminghe: Dooz Aeringhen deser Stede / ofte Notaris en ghebruyck te passeren ende den aengenomen Aeringh niet mogen te wusch te selden / dooz ende al eer de voortwoordighe Acte den Opfinders (al sijn ten handen gheschick / om geresistert te werden / waer doozens aen den seldden betael sal werden dooz pder Aeringh drie gulden / v eenne gheschick ten behoude vanden Armen / ende de wedergheste tot vervalinghe vande noodige onkosten die by den Opfinders sulen moeten werden ghebruycken / alles op penne dan ses gulden by den seggenwoorders te warden.

III.

Eene Aeringhing en sulen mogen aengenomen ofte als nooddingen aengesetpicht werden / van ten minsten twaelf Jaeren out sijn: Des enen pgeschiken by staet eenighe Jonghens vanden de twaelf Jaeren tot sijnen dienst / vanden de doozwoerde Aeringhing te ghebruycken.

IV.

Een Aeringhing sijnne Aeringhen behooftlijck voutgheent hebbende / en willende de Aeringg van Bouckdruckers / Bouckbinders ofte Verkoopen by der handt nemen / sal hem niet behooftlijcke Aetificatie van sijn Breyler / gescapende van sijnne bequaemhepdt / addeyfferen aen den Opfinders / om by de selve als v. p. Breyler aengesetpicht

te werden / dooz welcke aentpekenninghe / ten behoude en aen handen als vanden / sal moeten warden betaelt vijftien gulden / behalden dat de persoonen die sijn alrederck met Boucken te binden / sonder de selve te verkoopen / sulen wullen emeren / sulen mogen volstaen met vijft gulden.

V.

Des so zullen alle Weduwen van Bouckdruckers / Binders ofte Verkoopers / de Aeringg onder een v. p. Breyler sterck moghen bijden continueren / ende sal van pder Bouckdrucker / Binder ofte Verkooper / een Doon / en niet niet / ten minsten achtien Jaeren out sijn: ende by den Opfinders daer toe bequaem gecooyt / sijnne Breders neeringe by der handt mogen nemen / sonder de woogwoerde gresisterte tijdt van Aeringhen te volboen / ende daer-en-bovens v. p. sijn van inganghgheld te betaelen / bijgende alle vderre kinderen van Bouckdruckers / Binders en Verkoopers / ghehouden tegenwoordighe Ordonnantie te volboen.

VI.

De Bouck-verkoopers in andere bestlooten Steden woonachtich / alhier ter Stede eenighe onghedonden Boucken / buyden de twee v. p. Jaerwaerden / om te verkoopen indringende / sulen ghehouden sijn de selve te bysighen op trecker kante Jurislyden / den Opfinders aen te wachen / en niet vermogen de selve te verkoopen dooz / en al eer zo luyden dooz ten omvegen daer van alle den Bouck-verkoopers / ten minsten vier-en-twintich v. p. woen / sulen hebben den verwoortich / ende de Lyfste van haere Boucken den Opfinders ten handen gheschick die ghehouden sulen / sijn de v. p. ofte dondel van dien den Aeringhen sterck ten handt te selden / ten ende mach warden naerghien dat alhier geneer te worden ofte schandalint Boucken ende Aeringhen werden ingebracht ofte verlost / ende de Inbringers in conformance vande Placaten ende Keuren mogen werden gestraft.

VII.

Alle Bouckverkoopers nyt andere Steden alhier enighe onghedonden Bouck te verkoopen bringende / sulen ghehouden warden de selve binnen acht daghen naer dat sy inde Stede gekomen sijn / te verkoopen ofte nyt de selve te weroeren / ende dit alles op de doote van staelf gulden te xl. grooten 't stuk / en arbitrale correctie.

Aldus gedaen ende gearresteert by die vande Gerechte der Stadt Leyden, op den xxv^{en} Julij van den Jaere 1651. Ende naer Voorgaende Klockegelach ter poeye van het Raedhuys der Stadt Leyden, in tegenwoordicheyt vanden Schout, Burgemeester ende Schepenen, voor den volcke afgelesen op den tyeptien Augusti vanden Jaere 1651. vozendent.

By my

G. van Hoogeven.

zondagen en een beperkt aantal heiligendagen vrij.²⁸ Toch moesten sommige leerjongens ook op zondag werken, om op de winkel te passen, boodschappen te doen en bestellingen rond te brengen. De leerlingvergoedingen – van salaris kan eigenlijk niet gesproken worden – waren laag, als de jongens al iets kregen, want het kwam ook voor dat de ouders geld moesten toeleggen, zeker wanneer de leerjongen in kwestie kost en inwoning genoot. In het eerste jaar verdiende een ‘jonggezel’ gemiddeld tussen de vier en tien stuivers per week, een bedrag dat kon oplopen tot twintig stuivers in het vierde jaar. Maar er zijn uitzonderingen. Hillegont Aerts uit Rotterdam bedong in 1655 dat haar zoon Bastiaan bij Cunera Aerts, weduwe van de drukker Gijsbrecht de With, in het eerste jaar zestien stuivers, in het tweede dertig, in het derde veertig, en in het vierde zestig stuivers (drie gulden) per week verdiende. Waarschijnlijk waren de twee vrouwen zusters van elkaar en hielpen ze elkaar zo een handje.²⁹ Soms kreeg een leerjongen wat drinkgeld toe, of jaarlijks een paar nieuwe schoenen, of een nieuwe hoed.³⁰

De leerlingcontracten bieden in enkele gevallen ook nadere informatie over de taken van de jongens: het gaat om zulke uiteenlopende bezigheden als boekverkopen, boekbinden, letterzetten, drukken, maar ook zetproeven corrigeren, katernen vergaren en collationeren en veilingcatalogi opstellen. Alexander Boyer, die in 1635 bij de drukker Willem Christiaensz. van der Boxe in de Nonnensteeg in dienst trad, zou volgens het contract dat zijn vader met Van der Boxe had opgesteld in het vijfde jaar van zijn aanstelling leren letterzetten, ‘compleet zo int Griecx, in Duijts, soo anderen, mitten aencleven van dien, bestaende in het overslaen [d.w.z. in formaat brengen] ende corrigeren van vormen mede zo in Duijts, Latijn, als int Grieckx, zo in quarto, octavo als in duodecimo’.³¹ De latere boekverkoper Pieter le Grand werd in 1651 als leerling aangenomen bij Frans Hackius in de Pieterskerkchoorsteeg om te leren ‘binden, vergaren, preuven leesen, catalogus maken’, en verder alle andere werkzaamheden ‘de winckel off boecknering aengaende’.³²

Veel minder weten we over de arbeidsomstandigheden van de knechts. Vrijwel altijd waren dit leerjongens die na hun leertijd bij een drukker of boekverkoper in dienst kwamen. Het kwam, zeker na de oprichting van het gilde, maar weinig voor dat een leerjongen zonder connecties het tot meester drukker of boekverkoper kon brengen. Van de circa 1.000 leerjongens en

Drukkersmerk met interieur van een drukkerij van de Leidse uitgever Johannes Arnoldus Langerak uit 1711 (particuliere collectie).

knechten die in de zeventiende en achttiende eeuw in het Leidse boekenbedrijf actief waren, brachten slechts zo'n 200 het tot zelfstandig drukker en/of boekverkoper.³³ In de meeste gevallen gaat het dan om zonen van reeds gevestigde ondernemers.

Het loon van de knechts kon, afhankelijk van de kunde en ervaring die zij meebrachten, nogal variëren. Een meesterknecht verdiende zo'n zes gulden per week, maar wie bijvoorbeeld teksten in vreemde talen kon zetten kreeg meer betaald. Ook specifieke drukkerswerkzaamheden als de druk van illustraties werden beter gehonoreerd. De plaatdrukkersknecht Jan Hendricksz. van Duijren kreeg in 1664 zeven gulden per week van zijn meester Pieter le Grand (we kwamen hem daarnet nog tegen als leerling).³⁴ Zes à zeven gulden was overigens ook het gemiddelde loon van andere geschoolde arbeiders in de steden van de Republiek. Maar er werd ook stukloon betaald: Jan van Damme werd in 1712 meesterknecht bij de academiedrukker Jacob Poereep – de man zou een paar jaar later ontslagen worden wegens alcoholisme – en kreeg voor het zetten en drukken van disputaties – drukwerk in een doorgaans bescheiden oplage – vier gulden per vel.³⁵

Naar het zich laat aanzien kwamen in de zeventiende eeuw de meesten van de leerjongens en knechts uit de brede sociale middenklasse; wanneer ouders een contract voor hun zoons afsluiten, worden bij hen ambachtelijke en middenstandsberoepen vermeld als tabaksverkoper, korendrager, koopman, kleermaker, wijnkoper en broodbakker. Of dat ook voor de door het Weeshuis uitbestede 'houwkinderen' gaat, is niet duidelijk en moet nog nader worden onderzocht. Zelden komt het overigens voor dat leerlingen van buiten werden aangenomen. Ook onder de knechten was van interlokale mobiliteit weinig sprake. Het Leidse boekenbedrijf lijkt daarmee een tamelijk gesloten bedrijfstak te zijn geweest.

David Wardenaars Drukkershandboek

Naast de reeds genoemde gegevens van of gerelateerd aan het gilde is er nog een interessante indirecte bron over de Leidse arbeidsomstandigheden in de achttiende eeuw. Het betreft het handschrift van een drukkershandboek, samengesteld door de voormalige Leidse boekdrukkersknecht David Wardenaar. De tekst is in de tijd zelf nooit in druk verschenen; pas in 1982 kwam een geannoteerde editie uit van de hand van de boekhistoricus Frans Janssen, die in 1986 werd herdrukt.³⁶

Wardenaar kende de Leidse boekenwereld goed; hij was de zoon van een drukkersknecht en was zijn loopbaan in 1762 op veertienjarige leeftijd begonnen als leerling bij de bekende Leidse drukker Hendrik van Damme. Na zijn leertijd werkte hij hier nog enige tijd als letterzetter, maar volgens eigen zeggen was hij ook enige tijd in dienst van een Leidse krantendrukker, mogelijk de drukkerij van Felix de Klopper, uitgever van de *Leidsche Courant*. In 1773 verhuisde hij naar Rotterdam, waar hij ging werken in de grote drukkerij van Reinier Arrenberg, uitgever van de *Rotterdamsche Courant*, bij wie hij dertig jaar als meesterknecht heeft gewerkt.

Wardenaars beschrijving, die rond 1800 moet zijn opgesteld in de vorm van een alfabetisch geordend naslagwerk, had tot doel om als handboek te dienen voor het drukkersondrijf, maar is om niet geheel duidelijke redenen nooit in druk verschenen, tot aan de editie van Janssen dan. Het overgrote deel van inhoud betreft de technische werkzaamheden in de zetterij en drukkerij, maar Wardenaar besteedt ook, soms in alle openheid, vaker tussen de

Drukkersmerk van de weduwe van de Leidse uitgever Hendrik van Damme, eind zeventiende eeuw (particuliere collectie).

regels door, aandacht aan de heersende arbeidsomstandigheden. Daarover is hij tamelijk kritisch, maar misschien had hij ook wel wat persoonlijke rekeningen te vereffenen. Zijn vader was als meesterknecht slecht behandeld in het familiebedrijf van de Leidse drukker Gregorius Bouwman. Bovendien zal de algehele economische malaise in Nederland ook zijn weerslag hebben gehad op het boekenbedrijf; de lonen kwamen onder druk te staan en het kwaliteitspeil erodeerde. Interessant is in dit verband om een citaat aan te halen uit het bekende werk *Hollands rijkdom*, dat begin jaren tachtig van de achttiende eeuw verscheen bij Elie Luzac, en ook door hem is vertaald en bewerkt. Luzac noemt als oorzaken van de bloei van de Nederlandse drukkerij en uitgeverij in de zeventiende en achttiende eeuw onder andere 'onze oplettendheid om fraai te drukken', de lage prijzen van het Nederlandse drukwerk, en de vrijheid van drukpers die hier te lande heerste. Hij vervolgt dan:

Doch van al die opgenoemde voordeelen is ons niets overgebleeven dan losbandigheid in de plaats van vrijheid, en al het andere is weg. Men heeft elders zoo goed papier en beter koop als bij ons; men drukt elders zoo goed en beter koop als bij ons; men snijdt elders

letters en giet zoo goed en beter koop als bij ons; en het mag bij ons van prul- en schot-schrijveren overvloeien, maar onze Hollandsche boekhandel lijdt geen last aan overvloed van geleerde werken ...³⁷

Luzac stelt daarom een korting van twintig procent voor op het loon van het drukkerijpersoneel teneinde de concurrentiepositie weer te verbeteren.

Dergelijke rigide maatregelen zullen denkelijk ook wel zijn getroffen, en Wardenaar schetst er in zijn *Beschrijving* het resultaat van. Het personeel, dat van een karig loon moest rondkomen, was totaal gedemotiveerd en had geen enkele beroepstrots meer. Onthutsend is zijn relaas over de behandeling van zijn vader door een Leidse drukkerspatroon [= Gregorius Bouwman]; de man werd uitgebuit en moest steeds harder werken zonder dat zijn loon werd verhoogd; toen hij enige tijd leed aan 'een verzwakking in zijn gezicht' en maar gedeeltelijk kon werken, maar desalniettemin altijd op de drukkerij aanwezig was, werd bovendien de helft van zijn loon ingehouden. Uiteindelijk werd hij na 46 jaar afgedankt en was hij aangewezen op de bijstand van zijn kinderen. Wardenaar schrijft dan:

Deze schrale bedeeling was niet door geringe inkomsten, dewijl op dezelfde drukkerij [= Bouwman] veeltijds dubbele winsten genoten wierd; ook was het niet door onbekwaamheid van dien meesterknecht, want [hij] hadde zoo veel handig- en kundigheden als bijnaer, tot een volmaakt letterzetter, in alle talen, noodig was.³⁸

Wardenaar bepleit dan ook dat werkgevers hun personeel beter behandelen en in iedere stad een fonds zouden moeten instellen waaruit 'Kosters gasten' [= de zettters en drukkers] in geval van ziekte of hoge leeftijd zouden kunnen worden onderhouden. Het fonds moest gevuld worden door bijdragen van werkgevers en werknemers. Ook wil hij dat de werksituatie op de drukkerijen wordt verbeterd, met meer licht – slechtiendheid en blindheid kwamen veel voor onder oudere zettters – en betere materialen.

Maar het kon ook anders. Wardenaar schrijft over de goede behandeling die sommige werkgevers (meesters en meesteressen) aan hun personeel gaven:

Dan, daer en tegen zijn mij ook meesters en meesteressen, aldaer, en op andere plaetzen bekend, die hunne verdienstelijke knechts enz. ordentelijk beloond, en in ziekten en ouderdom zoo ondersteund hebben, dat zij als werklieden konde leven, en eenigen reeds zoo lang zijn onderhouden, tot zij, zonder iemands lasten, ten graave zijn gedaelt [...] Waer voor hunne namen en weldaden, met dankbaerheid herdacht, en bij de nakomelingen met lof vermeld zullen worden.³⁹

Lijkdicht door Jan Zachariasz Baron op de
dood van Bonaventura Elsevier in 1652
(RAL, Bibliotheek 7000/2 pl.).

L I J C K - T R A N E N

Ghesfort over 't naere Graff

V A N

BONAVENTURA ELSEVIER,

In sijn leven Boeck-verkooper en Drucker der Univerfiteyt
deser Stadt Leyden.

Saligh in den Heere geruft op den 17. dagh van Herfst-maent 1652.

Wat ruckt *d'ontijdge-doodt*, uyt 't midden van *Ons* t'onder?
Wat maect dien *Naere-schim*, steeds menigh hert bedroeft:
Mits *Quade-neeringh*, *Duert*, en vvatmen noch beproeft,
Als *Godts-geterghe-roë van Oorlogh*, in 't by sonder.

Bedruckte-Eeuw vvat leeftmen in u droeve *Tijden*,

Wat ziet 't verr-ziende oogh? vvat smaect 't laffe-hert,

De *Reddeloose-Staet*, *ô Heer!* eenmael ontvvert:

Soo mach de *Last ge-ziel*, *ontlast*, zich vyêr verblijden.

Wat derven vvy al *Troosts*? ons *Heemskerck* eerst ten *Graven*,

Een kleynen tijdt daer naer *Abraham Elsevier*,

En nu *Bonaventuer*, 't saem *Meesters* in manier

En kennis, ter *Druckry*, elck hadd' zijn sond're *Gaven*:

Dees stuert de *Vreede-doodt* ter *Aerden* om verflinden:

Dus vvert den *Olm-boom* svvack, en raect vast uyt zijn stell'

O! *Hemel*, die behoet, ten voor-deel *Ons Capel*,

Op dat den *Nae-zaet* zich in *s'Vaders-plaets* laet vinden.

Naest: vvaer *Vrou-Themis* zit, en *Pallas* zett'er voeten,

En daer *Mercur* steeds spitst 't *on-letter-vvijse-volck*,

NON SOLUS, blijfvet çier, (in 't spijt des *Nijders-dolck*)

Vvy hoopen door de *Perss* zijn *Kracht* noch te verfoeten.

Ruft dan *Bonaventuer*, en laet in *Druck* hier blijven

Wy: *Maets ter Boeck-Druckry*, (doch 't sal niet eeuwigh sijn)

Ruft: *Godt* heeft u verlost van al u *quael* en *pijn*,

Daer *Wy*, *Wie vweet vvanneer ons tijt is*, mogen schrijven.

G R A F - S C H R I F T.

Hier rust de Oudste-Zuyt der Elsevieren-Stam,

Die 't Aerts-Vergancklijck laet, en kiest sijn rust by 't Lam.

Aensies des Eens

J. Z. BARON.

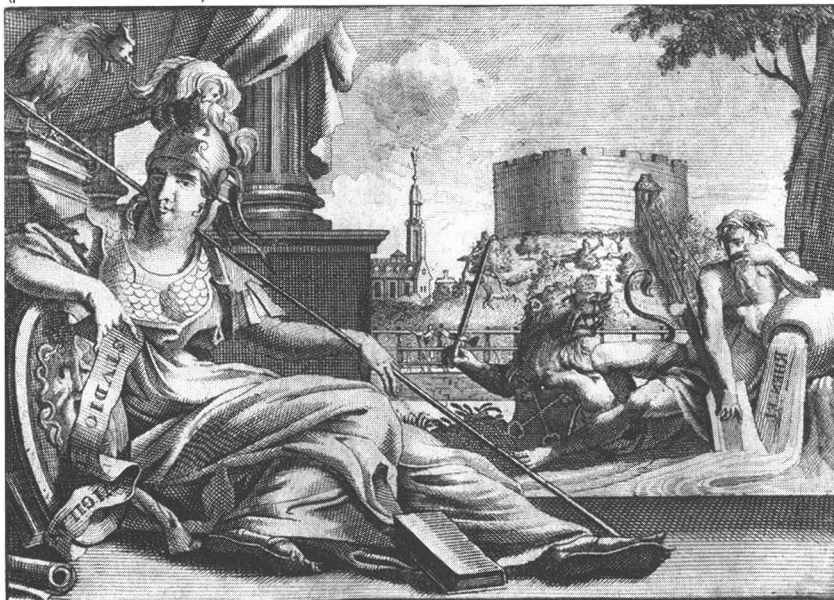
Vvy (V.E. Gasten ter Druckrij) *blijven in Druck.*

Ook in andere bronnen komt men dergelijke signalen tegen. Toen in 1652 Bonaventura Elzevier overleed, schreef een van de zettters, Jan Zachariasz. Baron, een lijkdicht, waarin de lof van Bonaventura en diens kort tevoren overleden compagnon Abraham wordt gezongen.⁴⁰ En Johannes van Abkoude, auteur van het befaamde *Naam register van Nederduytsche boeken* (1743), de eerste poging tot een nationale bibliografie, schrijft in het voorwoord dat hij het vak had geleerd bij de beroemde uitgever en boekverkoper Pieter van der Aa, die hem in de gelegenheid had gesteld zich in zijn eigen huis verder te ontwikkelen en zijn kennis te vergroten, zij het wel op zaterdag na vijf uur.⁴¹

Kapel

Tot slot nog iets over een merkwaardige instelling, die in de meeste grotere drukkerijen in Europa heeft bestaan, maar waarvoor in Leiden vrijwel geen bewijs is gevonden. Dit is de zogenaamde kapel, een soort van werknemersvereniging, die tot taak had om de gang van zaken binnen de drukkerij te reguleren. Van de werkzaamheid van deze instelling zijn we goed op de hoogte uit het archief van de firma Plantijn-Moretus in Antwerpen, waaruit blijkt dat de kapel daar ook een rol speelde in de onderlinge arbeidsverhoudingen en bij het onderhouden van een ondersteuningsfonds voor ziek personeel en weduwen en wezen van knechten.⁴² Ook in de al genoemde Franse *Anecdotes typographiques*, dat tal van bijzonderheden bevat over het Franse boekenbedrijf, wordt de kapel beschreven als een soort van kleine werknemersrepubliek.⁴³ Voor Nederland, en Leiden, hebben we alleen een beschrijving van Wardenaar waaruit opgemaakt kan worden dat de kapel ook hier te lande heeft bestaan, zij het in een meer bescheiden vorm.⁴⁴ De kapel bestond volgens Wardenaar uit de meesterknecht en de vaste knechts. Men kwam onder meer bijeen om ruzies te beslechten – vechten en schelden – waarop een stevige boete werd geheven (15 stuivers). Wie niet wilde betalen werd uit de kapel gezet. Dat was nadelig, want men hield een soort van fooienpot bij, en met name in Leiden was die lucratief, omdat studenten vaak wat extra betaalden voor de druk van hun proefschrift. De intrede in de kapel ging gepaard met een soort van ontgroening: een nieuw aangenomen knecht moest zijn collega's trakteren op Hollands bier en 'Vaderlands banket' van kaas en

Drukkersmerk van de Leidse uitgever Pieter van der Aa uit 1725, met op de achtergrond de Burcht en het Academiegebouw (particuliere collectie).

brood. Een dergelijke maaltijd was trouwens ook verplicht bij een huwelijk, maar men kon het afkopen met een weekloon. Bij de geboorte van een kind moest de vader 'de kaneelstok laten roeren' met boil, en dat gebeurde ook bij verjaardagen; daartoe hing er een lijst met de namen en geboortedata van alle knechts in de drukkerij. Het lidmaatschap van de kapel was verplicht en het intreegeld was niet mals, dertig stuivers als men geheel nieuw was, anders vijftien stuivers, plus zes stuivers zogenoemd 'buurmanschap'. Wardenaar besluit met een zekere berusting, want kennelijk zit de schepping nu eenmaal zo in elkaar: 'En zoo vermaakt zich den werkmán, in het kleine, evenredig als [zij] die schatten bezitten met een oestertje of andere heerlijke maaltijd, en kostelijke bordeaux of andere fijne wijnen.'⁴⁵

De kapel was ook verantwoordelijk voor een andere aloude drukkerstraditie, de viering van Koppermaandag, de eerste maandag na Driekoningen (6 januari). Bij die gelegenheid werd een koppermaandagprent vervaardigd, een soort van typografische nieuwjaarsprent, die vervolgens werd rondgebracht bij de klanten van de drukkerij door de zettters en drukkers. In ruil

daarvoor ontving men een zogenoemde 'drukpenning', die nog diezelfde avond in drank en spijs, maar vooral drank, werd omgezet. Over de viering van Koppermaandag in de zeventiende en achttiende eeuw is voor Leiden helemaal niets bekend en de vroegst bewaarde Leidse koppermaandagprent dateert pas van 1832, gedrukt door de knechts van de drukkerij van J.G. La Lau, uitgever van de *Leidsche Courant*. De tekst ervan vormt een passend einde van dit artikel:

Wie letteren zet, of drukker is,
Ziet steeds met blijdschap naderen
Den Koppermaandag, de erfenis,
Geërfd van onze vaderen;
Dan achten wij het onze plicht,
Die ons in gunst gedenken
Een welgemeend eenvoudig dicht,
Bij 't Nieuwjaar te schenken.
Wij danken U voor uwe gunst,
Der Drukkerij geschonken,
Waardoor de lof van onze kunst,
Dijkwijls heeft uitgeblonken.
Wij zoeken bij ons eigen brood,
Ons' meesters roem en voordeel;
En trachtten 't werk, dat gij ons boodt,
Te doen met vlijt en oordeel.
God zegene U is onze beê!
Blijft gij uw gunst ons schenken;
Dan bloeit de Drukkerij ook meê,
En vliegen we op uw' wenken.⁴⁶

Noten

- 1 Th. Bouwman, E.T. van der Vlist, P.G. Hoftijzer, C. Vogelaar, B.P.M. Dongelmans, *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000* (Leiden 2008).
- 2 I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel, 1680-1725*, 5 dln. (Amsterdam 1960-78) dl. V-1, 44-45. Een uitzondering op deze regel is waarschijnlijk te vinden in het archief van de van oorsprong achttiende-eeuwse Haarlemse firma Johan Enschedé, al staat het onderzoek naar dit bedrijf nog in de kinderschoenen. Zie: K. Sierman en J. de Zoete, *Personneelskantine in: Voor stad en staat. Joh. Enschedé 2003-1703. Beelden van driehonderd jaar bedrijfsgeschiedenis*, dl. 3 (Haarlem 2003). Voor een algemeen overzicht van de Nederlandse boekgeschiedenis, met daarin per periode ook aandacht voor de arbeidsomstandigheden door de eeuwen heen, zie: M.Th. van Delft en C. de Wolf (red.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland* (Zwolle/Den Haag 2003).
- 3 Dit archief vormde de basis voor de indrukwekkende studie van L. Voet over het Plantijnse huis, *The Golden Compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana*, 2 dln. (Amsterdam etc. 1969-72), maar ook voor het recente proefschrift van D. Imhof over Plantijns opvolger, Jan Moretus, *De Officina Plantiniana ratione recta: het uitgeverfonds van Jan I Moretus (1589-1610)* (Universiteit Antwerpen 2008).
- 4 Zie: R. Darnton (red.), *Le rayonnement d'une maison d'édition dans l'Europe des Lumières: la Société typographique de Neuchâtel 1769-1789. Actes du colloque organisé par la Bibliothèque publique et universitaire de Neuchâtel et la Faculté des lettres de l'Université de Neuchâtel. Neuchâtel, 31 octobre - 2 novembre 2002* (Neuchâtel/Hauterive 2005).
- 5 G. Barber (red.), *Anecdotes typographiques où l'on voit la description des coutumes, moeurs et usages singuliers des Compagnons imprimeurs by Nicolas Contat dit Le Brun [1762]. La Misère des apprentis imprimeurs by Dufresne [1710]* (Oxford 1980).
- 6 Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief (verder: SA) II, 685d, ff. 71-72. Voor een transcriptie van dit document zie P.G. Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild. Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw' in: Bouwman et al., *Stad van boeken*, 173.

- 7 Over hem zie: R.M.Th.E. Oomes, *Thomas de Vechter: A Leiden typefounder around 1600* (Haarlem 1990).
- 8 Over hem zie: J.A. Lane, 'Arent Corsz Hogenacker (ca. 1579-1636): An account of his typefoundry and a note on his types. Part one: The family and the foundry', *Quaerendo* 25 (1995) 83-113; 'Part two: The types', *Ibidem*, 163-191.
- 9 H.D. Scheppelern (red.), *Itinerarium 1660-1665. The journal of the Danish polyhistor Ole Borch* (Kopenhagen/Londen 1983) 112.
- 10 Vergelijk: *Proeve der drukkerij van Mr. Abraham Elzevier, in sijn leven drukker van de Universiteit tot Leiden [...] welke verkocht sal werden tot Leyden in de Academy, op maandag den 20. february 1713* (Leiden: François Heeneman, [1713]). Exemplaar Universiteitsbibliotheek Leiden 743 F 45. Hierin werden naast de vier drukpersen en allerlei andere drukkerijbenodigdheden aangeboden: 'verscheyde Arabische, Sirische, Hebreuwsche, Latijnsche en Cursijfsche matrysen, wyders Arabische, Hebreuwsche ponçons, of stempels, en verscheyde vormen om in te gieten'.
- 11 Over de ontwikkeling van de lettergieterij in Nederland zie: Ch. Enschedé, *Type foundries in the Netherlands from the fifteenth to the nineteenth century* (vertaling van de oorspronkelijke Franstalige editie van 1908 door H. Carter, geredigeerd door L. Hellinga) (Haarlem 1978).
- 12 Een overzicht van zijn uitgaven, voor zover bewaard in een aantal grote Nederlandse bibliotheken, is te vinden in de *Short-title catalogue, Netherlands* (STCN), te raadplegen via www.kb.nl/stcn.
- 13 Zo werkten de broers Uldrick Cornelisz. van Honthorst en Jan Cornelisz. van Woerden in de eerste decennia van de zeventiende eeuw vooral als drukkers voor anderen, ook buiten Leiden. Hetzelfde kan worden gezegd van Hendrick Lodewijck van Haestens en Jan Bouwensz. Over laatstgenoemde, zie: M.Th. van Delft, 'Drukkers voor Lodewijk Elzevier: Jan Paets Jacobszoon en Jan Bouwensz' in: B.P.M. Dongelmans et al. (red.), *Boekverkopers van Europa. Het zeventiende-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier* (Zutphen 2000) 267-280.
- 14 In 1608 werd een rekest aan het Leids stadsbestuur gericht door de 'Latynsche bouckvercoperen' tegen het houden van veilingen door vreemdelingen; RAL, SA II, nr. 50, Gerechtdagboek F, 26-6-1608. De tekst is getranscribeerd in J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekverkopers en boekdrukkers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek* (Nieuwkoop 1974) 562-564. Uit 1633 dateert een rekest van de Latijnse en Duitse boekverkopers aan de curatoren van de Leidse universiteit om een gilde te mogen oprichten, zie P.J. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, dl. II: 1610-1647 (Den Haag 1916) 300.
- 15 Zie: D.W. Davies, 'The provenance of the oriental types of Thomas Erpenius', *Het Boek* 30 (1949-51) 117-122.
- 16 Zo was rond het midden van de zeventiende eeuw Jacob Lauwijck in de Kloksteeg actief in de verkoop van prenten; op het einde van de eeuw had Johannes Tangena,

- opgevolgd door zijn weduwe Apollonia van Hoeck, een prenthandel op de hoek van Rapenburg en Kloksteeg. Jacob Burchoorn verkocht in zijn winkel op het Amsterdamse Veer (= Oude Rijn) rond 1650 vooral onderhoudende literaire publicaties. Anthony de la Font op het Rapenburg en Jacob Huysduinen op de Stille Rijn waren aan het begin van de achttiende eeuw actief als drukkers van respectievelijk de *Nouvelles extra-ordinaires de divers endroits* en de *Leidsche Courant*.
- 17 Over deze laatste groep zie: J. Salman, "Vreemde loopers en kramers." De ambulante boekhandel in de achttiende eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 8 (2001) 73-97.
 - 18 Het vroegst bekende voorbeeld van een dergelijk formaatboek, een handschrift van de Middelburgse drukker Matthaeus uit 1761, is helaas niet bewaard gebleven; vergelijk F.A. Janssen en J. Bouman, *De boekdrukkerij. Johan Coenraad Zweygardt's Beknopte beschrijving over den oorsprong, uitvinding en verdere volmaking der boekdrukkunst. Benevens eene handleiding over de inrigting, werkingen en vereischten eener boekdrukkerij. Met eene nauwkeurige opgave van al de formaten [1822]* (Haarlem 1986) 15.
 - 19 *Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae 1575-1875. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula* ('s-Gravenhage 1875), kolom 355: 'Johannes Caesar Cattimelibocensis, Ecclesiastes exul, corrector in typographia Elseviriana, 60.'
 - 20 De Croy was actief tussen 1644 en 1682. In 1675 werd zijn boedel beschreven na het overlijden van zijn echtgenote, Maritje Christoffels van Anckerneys. In de drukkerij stonden toen twee drukpersen. RAL, ONA, 1258-II, nr. 132 (23-11-1675).
 - 21 De Elzeviers beschikten blijkens de eerder genoemde opgave uit 1651 over vier drukpersen. Hoeveel drukpersen Willem Boot (werkzaam 1742-1786?) had staan, is niet precies bekend, maar afgaande op het grote aantal leerlingen en knechts dat bij hem in dienst was, moet zijn drukkerij de grootste van Leiden zijn geweest; RAL, Archief Boekverkopersgilde, nr. 83c, Register van leerlingen en knechts, f. 50r-v.
 - 22 RAL, SA II, 149 (Burgemeestersdagboek E), ff. 195, 200, 203v (1-7-1635). Zie ook: C.C. de Bruin en F.G.M. Broeyer, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637* (Haarlem/Brussel 1993) 285-286.
 - 23 Meer over de positie van vrouwen zie: P.G. Hofstijzer, 'Women in the early-modern Dutch book trade' in: S. van Dijk et al. (red.), *Writing the history of women's writing: Toward an international approach* (Amsterdam 2001) 211-222.
 - 24 RAL, ONA 161, nr. 16 (1623).
 - 25 In het inschrijfregister van het boekverkopers- en boekdrukkersgilde wordt regelmatig melding gemaakt van weeskinderen. Uit 1609 is een contract bewaard tussen de boekverkoper Andries Cloeck en het Heilige Geest Weeshuis voor de leertijd van de elfjarige weesjongen Ariaen Sprong. Cloeck moest hem leren 'lesen ende schrijven'. Zie E. van Nederveen Meerkerk, 'Werken om te leren? De arbeid van jongens en meisjes in de Leidse textielnijverheid in de zeventiende eeuw', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 19-20 (2007/8) 86.
 - 26 *Ampliatie vande keure op't stuck van't Bouckverkoopen gemaackt*; RAL, Archief

- Boekverkopergilde, nr. 61, ff. 4v-5v. De gedrukte tekst (zonder nummer) volgt op het handgeschreven stuk. De ampliatie gold de uitbreiding van de bepalingen die eerder, in 1639, waren gemaakt met betrekking tot het houden van boekveilingen.
- 27 RAL, Archief Boekverkopergilde, nr 61, ff. 6r-7r (18-1-1652).
- 28 Vergelijk het leerlingcontract uit 1635 tussen de drukker Willem Christiaensz. van der Boxe en Alexander Boijer, zoon van de tabaksvkoper Jan Boijer. Alexander had al vier jaar bij Christiaensz. gewoond en gewerkt. Zijn werktijden waren 's morgens van zes uur tot 's avonds acht uur, 'gelijck de andere knechts op de winkel doen'. Blijft hij weg, dan moeten zijn ouders Van der Boxe vergoeden 'als naer behooren'. RAL, ONA 468, zonder nummer, 26-6-1635.
- 29 RAL, ONA, 736A, nr. 98, 8-4-1655.
- 30 Vergelijk het leerlingcontract uit 1656 tussen de boekverkoper Jacobus Muylendonck in de Lokhorststraat en Pieter du Monschau. Hij kwam in de leer om te leren boekbinden en verdiende het eerste jaar vier en een halve stuiver, het tweede zeven, het derde negen, en het vierde twaalf stuiver per week, plus ieder jaar een paar nieuwe schoenen en met het eindigen van zijn leertijd een nieuwe hoed. RAL, ONA, 410, nr. 5, 2-1-1656.
- 31 Zie noot 28.
- 32 RAL, ONA, 628, nr. 48, 7-9-1651.
- 33 Deze aantallen zijn gebaseerd op een analyse van de inschrijvingen van leerjongens en knechts in het gilderegister. RAL, Archief Boekverkopergilde nr. 83c.
- 34 RAL, ONA, 418, nr. 43, 6-4-1664.
- 35 RAL, ONA, 1800, nr. 22, 15-5-1713.
- 36 F.A. Janssen (red., inl. en aantek.), *Zetten en drukken in de achttiende eeuw. David Wardenaars Beschrijving der boekdrukkunst (1801)* (Haarlem 1986).
- 37 Elie Luzac, *Hollands rijkdom*, 4 dln. (Leiden 1783-84), dl. IV, 425.
- 38 *David Wardenaars Beschrijving der boekdrukkunst*, 269-270.
- 39 Ibidem, 270.
- 40 *Lijck-traanen ghestort over 't naer graff van Bonaventura Elsevier, in sijn leven boeckverkooper en drucker der Universiteyt deser stadt Leyden [...]* (Leiden 1652). Het enig bewaarde exemplaar van dit lijdicht bevindt zich in het RAL, Bibliotheek 7000/2 pf. Het is afgebeeld in Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild', 233.
- 41 Johannes van Abkoude, *Naam register of verzaameling van Nederduytsche boeken, die zedert de jaaren 1640. tot 1741. zyn uytgekomen [...]* (Leiden 1743) [5-6].
- 42 Zie M. Sabbe, *De Plantijnsche werkstede. Arbeidsregeling, tucht en maatschappelijke voorzorg in de oude Antwerpsche drukkerij* (Antwerpen/'s-Gravenhage 1935).
- 43 *Anecdotes typographiques* (zie noot 5), 80-81.
- 44 *David Wardenaars Beschrijving der boekdrukkunst*, 158-160.
- 45 Ibidem, 159-160.
- 46 Zie: J. de Zoete en M. Versteeg, *Koppermaandag-prenten. Verkenning van een grafische traditie* (Den Haag 1991) nr. 46. De prent wordt bewaard in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek.

BERRY DONGELMANS

Uitzuigers, onderkruipers en teringlijders

ARBEIDSOMSTANDIGHEDEN IN LEIDSE DRUKKERIJEN, 1850-1925¹

HEERLIJKE stad, dat Leiden, met zijn brassende pretmakende studenten, geleerde professoren en doktoren, weldoorvoede, rijkgekleede, 's middags pantoffelparade houdende bourgeoisie, en.....armoê lijdende arbeiders dat 't meer dan erg is. Deftige straten, huizen, en.... ellendige straten en kotten waar 't roetwater van de naakte muren zijpelt, de ruiten met papier dichtgeplakt en de drempels der deuren zóó fijn uitgesleten dat zonder de deur te openen kat of hond naar buiten kan om iets te verrichten; en zoo alles naar evenredigheid. Leve de welvaart en beschaving!²

We schrijven 1886 en het citaat is afkomstig uit *Recht voor allen* – het blad van de sociaaldemocraat Ferdinand Domela Nieuwenhuis, waarin onder de titel 'Leidsche toestanden' verslag wordt gedaan van een aantal mensonterende situaties op het gebied van arbeidsomstandigheden. Het geeft op meer dan beeldende wijze weer dat Leiden in deze periode twee zeer verschillende gezichten kende. De houtkoperij en zaagmolens van de heer Noordman buiten de voormalige Wittepoort evenals de dito industrie van de Gebroeders Van Hoeken aan de Maredijk en de Haven worden aan de schandpaal genageld. Bij Noordman is een oude werknemer die van jongs af aan bij dit bedrijf heeft gewerkt en die, zelf arm gebleven, voor zijn patroon kapitalen heeft verdiend, aan de kant gezet:

Voor eenige jaren reeds, wel oud wordende, maar toch nog zeer kras, werd hem (om te beginnen) zijn brandhout ontnomen. Dit brandhout is op zaagmolens van geen waarde, dus dit beteekende natuurlijk: 'de tijd nadert dat je opraakt, maak dat je wegkomt.' Maar... waar moest de man heen? Hij bleef en ... zijn loon werd met twee gulden verminderd d.w.z. van 700 cent op 500 cent in de week gebracht. Hij zwoegt en slaaft nog en wat zal het einde zijn?' En dan bij Hoeke. Van de lonen die variëren van 6,50 voor de gewone arbeider tot 10,00 voor de meesterknecht moet minstens 1,00 af voor huis(?)huur, 'neen voor varkenshokken, althans 3 woningen op 't erf dier heeren aan de Marendijk zijn

geen beteren naam waard en 't is onbegrijpelijk hoe een christenmensch zich niet schaamt daar een ander christenmensch in te stoppen, en dat nog wel een eerlijk werkmensch¹³

Recht voor allen beperkt zich in zijn kolommen niet tot houtkoperijen en de zaagmolens. Ook Leidse drukkerijen krijgen er zo nu en dan van langs, want daar zijn, net als elders, de werkomstandigheden 'niet optimaal'. In deze bijdrage wordt ingegaan op enkele aspecten van het werken in Leidse drukkerijen, waarbij enkele bazen – drukkerspatroons – de revue zullen passeren. Daarnaast komen de omstandigheden aan de orde waaronder het personeel in de werkplaatsen, de 'winkels' zoals ze ook wel werden genoemd, moest werken. Het gekozen perspectief van waaruit over de patroons en de werkomstandigheden wordt geschreven, is veelal dat van de werknemer. Patroons zijn geen werkgevers, maar uitzuigers, en werkwilligen tijdens een staking geen collega-werknemers, maar onderkruipers. De teringlijders uit de titel van deze bijdrage vormen de exponenten van degenen die mede als gevolg van de slechte arbeidsomstandigheden in de drukkerijen het loodje legden.

In het beschreven tijdvak 1850-1925 zijn drie periodes te onderscheiden. Om te beginnen de periode 1850-1890, waarin de organisatie van de typografen langzaam een aanvang nam. Ze wordt gemarkeerd door de Arbeidswet van 1889, die uitmondt in de Arbeidsenquête van 1890. Vervolgens komt de periode 1890-1906 aan bod, een periode die zich kenmerkt door regelmatige arbeidsonrust en die leidt tot de feitelijk definitieve oprichting van de Leidse afdeling van de Algemene Nederlandsche Typografen Bond. In het laatste tijdvak, 1906-1925, zien we hoe de Leidse typografische vakbonden proberen één vuist te maken tegen uitbuitende drukkerspatroons en er langzaam maar zeker in slagen veranderingen in de arbeidsomstandigheden te bewerkstelligen.

1850-1890

CONFLICTEN

Maar zover is het in 1850 nog lang niet. In het midden van de negentiende eeuw bestaat er nog nauwelijks enige vorm van organisatie in de typografenwereld. Eind jaren veertig functioneert er in Leiden wel een informele vereniging van boekdrukkersgezellen met de naam Door eendragt zaam ver-

Handzetterij A.W. Sijthoff anno 1913.

bonden. Ze heeft een tweeledig doel: onderlinge ondersteuning in geval van ziekte of ongeval en 'de herinnering aan de uitvinding der boekdrukkunst op eene meer waardige wijze vieren'.⁴ Op 4 december 1854 wordt officieel de vereniging Lourens Jansz. Coster opgericht, die dezelfde doelstellingen nastreeft en vanaf dat moment dé vereniging van boekdrukkersgezellen is. Ze groeit voorspoedig, ze beheert de ziekenpot, maar is vooral een gezelligheidsvereniging. In 1875 lezen we in het jaarverslag van de gemeente Leiden: 'De Typographische Vereeniging *Lourens Jansz. Coster* mag zich in den meest gewenschten bloei verheugen. Haar ledental bedraagt 108 en dat der begunstigers 65, de financieele toestand is voldoende, terwijl het weduwen- en toelagfonds in bloeienden staat verkeert.'⁵ Iemand als Albert Willem Sijthoff, die sinds 1851 in Leiden een uitgeverij-drukkerij exploiteerde, steunde als patroon deze typografische vereniging op ruimhartige wijze. Van de militantere, in 1866 opgerichte, Leidse afdeling van de Algemene Nederlandsche Typografen Bond (ANTB) moest hij niets hebben. Toen Sijthoff in 1867 lucht kreeg van het feit dat enkele van zijn werknemers lid waren van deze bond,

Portret van A.W. Sijthoff
(1829-1913).
UB Leiden LTK 2263 8

besloot hij alle werknemers die lid waren van de ANTB te ontslaan. Hoewel het ontslag na een onderdanige brief van de ontslagen werknemers werd ingetrokken, had deze gebeurtenis een negatieve invloed op de bloei van de afdeling. Hoewel de ANTB landelijk groeide, met name in grote steden als Amsterdam en Den Haag, bleef het met de Leidse afdeling kwakkelen. Toen het bestuur van Lourens Jansz. Coster op uitnodiging van de ANTB in 1872 een 'vrij revolutionair gestelde circulaire' aan alle Leidse drukkerspatroons stuurde, waarin onder dreiging van een staking om een in zijn ogen onevenredige en ongemotiveerde loonsverhoging werd gevraagd, ontsloeg Sijthoff zijn voltallige personeel: 'Hij verlangt niet te werken met ontevreden gezellen; die niet blijmoedig zijn werk verricht, gelieve zijn werkplaats te verlaten. Die niet tevreden is gelieve te zwijgen en heeft zijn ontslag;

D.A. van Waalwijk (1853-1937).

die tevreden is kan blijven, maar moet het tevens schriftelijk mededeelen.⁶

Het betekende niet dat hiermee de rust was weergekeerd. Met regelmaat komt de firma Sijthoff negatief in het nieuws in verband met toestanden op de zetterij-drukkerij. Vooral, zoals gezegd, uit de radicale hoek van Domela Nieuwenhuis' orgaan *Recht voor allen*. In dat weekblad wordt fel tekeergegaan tegen de arbeidsomstandigheden in de drukkerijen van uitzuigerhuisjesmelker Sijthoff in Leiden en van zijn schoonzoon D.A. van Waalwijk, die te Rotterdam een Sijthoff-filiaal drijft en eveneens als uitzuiger wordt bestempeld.⁷ Van Waalwijk zou veel meer jongens van onder de zestien in dienst hebben dan hij voorgaf en meesterknecht Bruins wordt gekarakteriseerd als een moderne slavendrijver. Onder-meesterknecht Hanselaar, die enige maanden geleden nog gewoon knecht was, is nu eerste 'dienstdoener'.

Die dienstdoeners doen niets anders 'dan de knechts bespioneer en donderen'. De boetes die ze opleggen zijn inhumane: een jongen die *f* 1,75 à *f* 2 per week verdient, krijgt voor een niet noemenswaardig iets twee à drie kwartjes boete:

wanneer een knecht bij ongeluk een vorm of iets dergelijks in pastei laat vallen, dan krijgt hij op zijn karig loontje, dat 6, 7 à 8 gulden bedraagt, een boete van *f* 1. [...] Ik vraag u, geestverwanten, is dat geen gruwelijk schandaal? Nu vraagt gij mij: klagen die menschen dan niet? Zeer zeker klagen zij, maar hun klagen helpt hun niets, het zou hun nog dieper doen zinken, want als zij klagen tegen de reglementen, dan worden zij bij den patroon aangebracht, die noemt dat 'socialistische gedachten' en zou de gezellen dan zonder brood wejagen. Humaan, niet waar? Aanschouwt slechts de woning van den patroon en die der knechts; een paleis tegen krotten, en waar heeft die eerlijke patroon al die schatten vandaan? namelijk van het zweet en bloed zijner arbeiders.⁸

En zo gaat de typograaf-socialist nog even door. De protesten golden vooral het karige weekloon van vijf tot acht gulden voor gehuwde werklieden, de aanwezigheid van kinderen van twaalf tot vijftien jaar en de boeteregeling voor te laat komen.

Al deze klachten kwamen niet uit de lucht vallen en ze waren zeker niet incidenteel. Ze beperkten zich ook niet uitsluitend tot het drukkersbedrijf, want kort daarop tekende koning Willem III op 5 mei 1889 een wet betreffende de arbeid van vrouwen en jeugdige personen, waarmee onder meer een eind gemaakt moest worden aan de onbeperkte arbeidsduur voor jeugdige personen van twaalf tot vijftien jaar en die van vrouwen werd beperkt tot ten hoogste elf uur per dag. Op zondag en 's nachts mochten ze helemaal niet meer werken.

In het jaar daarna werd, via de zogenoemde Arbeidsenquête van 1890, de invoering van de wet van 1889 uitvoerig onderzocht. De staatscommissie die onder leiding stond van het Tweede Kamerlid A. Kerdijk, deed ook Leiden aan. En tijdens de mondelinge verhoren kwamen zaken als overwerk, loon, reinheid en ventilatie uitvoerig aan de orde evenals de naleving van de wet van 5 mei 1889.

De commissie bezocht een gevarieerd aantal bedrijven in Leiden en zij voerde ook een aantal gesprekken met vertegenwoordigers van de boekdrukkerijen van A.W. Sijthoff, E.J. Brill, P.W.M. Trap en E.H. IJdo. Patroons én (meester)knechten werden uitvoerig door de commissie aan de tand gevoeld

Gezicht in de boekbinderij Afdeling I van
Uitgeverij en drukkerij A.W. Sijthoff,
Doezastraat 1 (foto 1913). Pv 30500-5/11

over de situatie in hun bedrijf. De woordelijke verslagen geven een indringend beeld van de werkomstandigheden in die tijd en het eindverslag liegt er niet om. De zetterij van Sijthoff krijgt er flink van langs:

Uit den aard van het vak wordt voor eene zetterij vereischt een hoog luchtig lokaal voorzien van ventilatie en luchtkokers die ingericht zijn tot het opzuigen van stof. Op genoemde drukkerij is de zetterij een lokaal waarin dagelijks circa 30 personen werken die \pm 1 M. boven hun hoofd een met zink beslagen dak hebben, met ondoelmatige ventilatie, die immer tocht veroorzaakt. De temperatuur op deze zetterij is des zomers zeer hoog, en bereikt vaak 90 graden [= 33 graden Celsius], terwijl het des winters ondragelijk koud is. Gebrekkige ventilatie, te lage zoldering, gevoegd bij het zoo ongezonde letterzetten, zijn oorzaak dat op die zetterij keel- en longtering altijd slachtoffers vinden (...) De binderij is thans een flink verlicht lokaal door middel van een glazen lantaarn. De loonen zijn er bijzonder laag. Behalve de meesterknecht en een vergulder, verdienen de volwassen er gemiddeld van *f* 5 tot ten hoogste *f* 7.50. De lage loonen vinden waarschijnlijk hunne oorzaak in het groote getal meisjes, die er werkzaam zijn.⁹

Een rijmende arbeider verzuchtte later:

Wat heeft Koster's kroost misdaan
Dat het met zoo bleeke wangen,
Op een zolder, als gevangen,
Armoê voor de deur ziet staan?¹⁰

Over de drukkerij van De Breuk en Smits merkt de commissie op dat zij zodanig is ingericht 'dat zij niet op den naam van een behoorlijke werkplaats aanspraak mag maken.'¹¹ De drukkerij van Eduard IJdo, nog altijd een beeldbepalend pand aan de Hooglandse Kerkgracht, komt er niet genadiger van af. De conclusie van de commissie luidt dat er overmatig gewerkt wordt tegen een karig loon. En in de drukkerij van de firma Groen in de Pieterskerkchoorsteeg:

is het niet minder treurig gesteld dan bij den heer Sijthoff. Al is het lokaal daar ook hooger gebouwd, ventilatie, althans doelmatige, schijnt daar overbodig. De hitte des zomers is ondragelijk. Met betrekking tot den winter kan ook niet anders dan geklaagd worden. Dit lokaal is ook voor velen de oorzaak van borsttering geweest. Opmerkelijk althans is het, dat in de laatste twee jaren twee of drie zettters op last van den dokter het vak moesten verlaten, en toen zij buiten het bereik van dit lokaal waren, hunne gezondheid weer terugkregen.

Wat de jongensexplotatie in verband met de Arbeidswet betreft: zo goed als geen van de drukkerijen blijkt zich aan de voorschriften te houden.

TERINGLIJDERS

De heersende toestanden hadden – de woorden longtering en borsttering zijn al gevallen – duidelijk een negatief effect op de gezondheid van de werknemers. Deze slechte gezondheidssituatie komt regelmatig tijdens de verhoren van de enquêtecommissie naar voren. Zo ook tijdens de ondervraging van Jacob Brokaar, oud 30 jaar, eerste drukker bij de firma A.W. Sijthoff aan de Doezastraat te Leiden:

4296. *V[raag]*. Hebt gij nog al teringlijders gekend onder de werklui?

A[ntwoord]. Ja, een paar, weet ik, zijn aan de ziekte gestorven; één persoon loopt er nog mede.

4297. *V*. Hoort gij onder de letterzettters dikwijls van loodvergiftiging?

A. Bij Brill moet er één aan lijden.

A.P.M. van Oordt, een van de directeurs van de firma Brill, gevestigd aan de Oude Rijn 33, wordt ook ondervraagd en hij bevestigt in feite de situatie:

4787. *V*. Is het overdreven, wanneer verklaard wordt, dat er zelfs niet eens per jaar een fikse schoonmaak zou plaats hebben, omdat het reinigen van de zeer groote hoeveelheid letters alleen reeds 14 dagen vordert?

A. Dat is waar en niet waar; wanneer alle letterbakken moeten worden uitgeblazen op de plaats, dan is het eind niet te voorzien. Dat gebeurt dan ook maar eens in de twee jaar. De geheele drukkerij wordt om de 2 of 3 jaar gewit en afgenomen. Het is niet mogelijk om het meer te doen, vroeger gebeurde het nooit.

En op de vraag of er veel zieken zijn, is het antwoord:

A. Betrekkelijk; doordat er zijn, die aan chronische kwalen lijden, en wij vinden het hard, hen, die lang bij ons werken, te ontslaan.

4777. V. Van welken aard zijn die chronische kwalen?

A. Borstaandoeningen en ingewandsziekten bij hen, die niet kunnen tegen eene met lood bezwangerde atmosfeer.

4778. V. Schrijft gij de borstaandoeningen toe aan den invloed van het vak?

A. Iemand, die daarvoor aanleg heeft, moest het vak niet kiezen; het werkt nadeelig op den een, op den ander niet, want wij hebben ook zeer oude werklieden.

Zijn werknemer De Groot de Bruin meldde een ander geval van loodvergiftiging en ook tering (tuberculose) kwam volgens hem geregeld voor, al wist hij niet of die ziekte verband hield met het werk. Het ziekteverzuim was hoog: 'Het is voorgekomen dat wij op de veertig mensen [in de drukkerij en zetterij] een negental zieken hadden'.

Hoewel ook in andere bedrijven tuberculose voorkwam, droeg met name het loodstof extra bij tot de borsttering. In de grafische vakbladen vinden we dan ook menig gedicht dat het droeve lot van de door tuberculose getroffen typograaf bezingt. Bijvoorbeeld *De Jonge Typograaf*, waarin duidelijk wordt gemaakt dat de dertienjarige van school moest om geld te verdienen: 'Leeren is niet noodig meer, Werken is 't parool'. En al spoedig staat hij urenlang onder het warme dak aan de letterkast:

Ziet de jongen ook wat bleek,
Hoest ie nog al wat,
Och, dan kwam het van de tocht
Hij had kou gevat.
Wat Abdijstroop en de rest
Komt wel in de rij,
'k Wordt een werkkraacht opperbest
Moeder is wat blij.

Even twintig zit ie thuis
Uitgeput in bed
't Levenslampje is haast uit
Hij lijkt wel een skelet.
't Wreede monster greep hem aan,
't Sloopt z'n zwakke kraacht
't Monster dat de tering heet...
Hij wordt weggebracht.¹²

Het vers *Niet sterk genoeg* verhaalt de geschiedenis van een niet al te sterke veertienjarige voor wie vader en moeder een vak zoeken. Vader waarschuwt

dat zijn zoon niet al te zwaar werk aankan, maar zijn moeder brengt hem naar een drukkersbaas. Daar kan hij aan het werk voor een gulden in de week. Maar ook deze knaap redt het niet:

1. Zijn moeder keek het lijdzaam aan,
Ze keek bedroefd en zuchtte,
Terwijl het door haar harte sneed
Als haren zoon zoo kuchte.

2. Nog één jaar sleepte hij zich voort;
Toen kwam de dood hem halen.
'Tuberculose' had hem vermoord
En deed in 't graf hem dalen.

3. Dus ouders, kijkt voor je besluit,
Eerst goed toch uit je oogen;
Is hij voor't vak niet sterk genoeg,
Ge ziet u ras bedrogen.

4. Neem daarom hier een voorbeeld aan.
Want het is naar't leven.
Ook hij, al was hij dan niet sterk,
Liet voor het vak zijn leven.¹³

Anno 1907 was er speciaal voor de typografen te Amsterdam en later te Den Haag het Tuberculosefonds opgericht: 'Het doel, de gevreesde ziekte, die zoo meenig jonge typo vernietigde, te bestrijden, vond alom veel sympathie [...]'.¹⁴ Beide verenigingen fuseerden op 25 december 1909 tot de Vereeniging tot Bevordering der Gezondheid in de Grafische Vakken. Ook Leiden kreeg een afdeling en er werden met regelmaat giften afgedragen en voorlichtingsbijeenkomsten en inzamelingen gehouden. Het *Grafisch weekblad* doet regelmatig verslag van de ontvangen giften. De R.K. Typografen Bond houdt in 1916 een voorlichtingsavond over de 'witte pest', waarbij uitvoerig wordt ingegaan op het feit dat loodstof een van de belangrijkste dragers van het tuberculosebacil is. Vooral bij diamantslijpers en typografen komt de ziekte veel voor. In 1919 wordt er in Leiden door de R.K. Grafische Bond een bloemendag georganiseerd. Zogenaemde bloemenmeisjes verkopen op 21 april 1919 bloemen en de opbrengst is bestemd voor het tuberculosefonds van de R.K. Grafische Bond. Men haalt maar liefst f 383 op.¹⁵ Van het opgehaalde geld konden zieke typografen kuren.

1890-1906

PATROONS OPPERMACHTIG

Men zou denken dat na het vernietigende oordeel van de Staatscommissie de arbeidsomstandigheden in de drukkerijen zouden verbeteren, maar dat gebeurde nauwelijks. De patroons bleven oppermachtig en controle was er

Gezicht in de drukkerij van Drukkerij
v/h Batteljee en Terpstra, Oude Rijn 39
(foto H. Jonker & Zn., circa 1935).
PV 31385-4/3

nauwelijks. In de periode 1890-1906 bleef het echter niet rustig. De arbeiders begonnen zich met regelmaat te roeren. Een serieus conflict kreeg bijvoorbeeld Eduard IJdo, die er in 1894 achter kwam dat maar liefst twintig van zijn werknemers lid waren van de ANTB. Ze kregen veertien dagen opzegtermijn om vervolgens te vertrekken. Vijftien zegden daarom hun lidmaatschap op, maar vijf bleven lid. Het hoofdbestuur kwam voor overleg naar Leiden, maar IJdo hield voet bij stuk: 'Ik wil niet – zo zei hij – dat mijn gezellen daarvan lid zijn; 't is niet nodig, ze hebben 't bij mij goed. En dat de Bond verkeerd werkt, blijkt uit het feit, dat er gezellen zijn, die 8 gulden verdienen en durven zeggen 800 centen, dat is voor mij beledigend.'¹⁶

Hoewel de leden van het bestuur onverrichter zake naar Amsterdam terugkeerden, organiseerde de afdeling met andere vakverenigingen een grote protestmanifestatie op 1 oktober 1894. Maar IJdo week niet. En ontslag nemen was lastig. De patroons trokken één lijn. De firmanten Van Oordt en De

Stoppelaar van uitgeverij-drukkerij Brill legden indertijd aan hun gezellen zelfs een verklaring ter tekening voor 'nooit of te nimmer lid van den A.N.T.B. te zullen worden'.¹⁷

Een oproerig bulletin van de ANTB was bij hen niet in goede aarde gevallen. Het was – ruim twintig jaar nadat Sijthoff zijn voltallige personeel had ontslagen – een vrijwel exacte herhaling van 1872, ondanks de bewering dat Van Oordt en De Stoppelaar het recht op vereniging erkennen:

De ondergetekenden tot heden hun zettters- en drukkerspersoneel geheel vrij latende in hun recht tot vereeniging, moeten tot hun spijt na het laatst verschenen, oproerig, Bulletin van het Hoofdbestuur van den Algemeenen Nederlandschen Typografen Bond, dit intrekken ten opzichte dier Vereeniging en eene schriftelijke verklaring van hen vragen, waarbij zij erkennen geen lid van bovengenoemden Bond te zijn. Kunnen zij dat niet of zijn zij niet bereid daarvoor onmiddellijk te bedanken, dan worden zij ontslagen met uitbetaling van twee weken loon.

Met het pistool op de borst tekende iedereen.¹⁸ En ook op de drukkerij van Groen was het niet veel anders. Daar heerste Gerrit Groen met ijzeren vuist. Ook hij moest niets hebben van de ANTB en ontsloeg zonder enig probleem werklui die al vijftien of zestien jaar bij hem in dienst waren, toen hij hoorde dat ze lid van de bond waren.

1906-1925

HERNIEUWDE POGING

Het heeft uiteindelijk tot 1906 geduurd voordat de gezellen, gesteund door bondsbestuurders uit Den Haag, ertoe dorsten over te gaan opnieuw een Leidse ANTB-afdeling op te richten. Op 15 februari 1906 slaagt de ANTB erin de Leidse afdeling nieuw leven in te blazen. Een aantal Haagse bondsleden die het tijd vinden worden om ook in Leiden een afdeling op te richten, reist af naar de sleutelstad en, zo schrijft het *Grafisch weekblad* op enigszins denigrerende toon:

Tot zelfs de voorzitter van den ziekenpot 'Laurens Jansz. Koster' kreeg zoo'n paar heeren op zijn dak. Het resultaat bij deze persoon kan men zich wel denken. Er zijn nog heel wat Leidsche typo's die zich afvragen of 't wel zoo dringend noodig is dat er in onze goede stad een afd. komt van de A.N.T.B. Nu, ik zou denken van ja. Laten zij maar eens rondom zich zien, welke misstanden er nog bestaan. Lage loonen zijn er schering en inslag. Zoo zijn er

Gezicht in de pakkerij van Drukkerij
v/h Batteljee en Terpstra, Oude Rijn 39
(foto H. Jonker & Zn., circa 1935).
pv 31385-4/10

winkels [= bedrijven] waar bekwame zettters, vaders van 3 of 4 kinderen, 11 uur per dag werken voor de som van 800 à 850 centen.

En bijna cynisch voegt hij er aan toe: 'Maar deze patroons behooren gelukkig tot de voormannen der vooruitstrevende partij. Wat een benijdenswaardig lot toch, bij zoo'n patroon te mogen werken.'¹⁹ Men gaat op 15 februari van start met 22 leden en op 15 maart zijn het er 35, maar er werken er ruim 300 in de typografische sector:

Wat kan toch wel de reden zijn, dat ge nog van verre blijft toezien en niet mede het zwaard aangordt om onze gelederen te versterken? Zijt ge nog niet overtuigd van het treurige der Leidsche toestanden, van de willekeurige handelingen van vele patroons. Immers ja. Of, indien ge voor u zelf al geen reden tot klagen hebt, voelt ge dan niet, dat ge als mensch verplichtingen hebt tegenover uwen medemensch, die nog niet in zulke goede condities verkeert? Voelt ge dan niet, dat, waar gij nu een tamelijk stuk brood hebt, dit u toch niet gewaarborgd is? Welnu, wanneer ge het in dit opzicht met mij eens zijt, zet dan alle laksheid en vrees aan den kant, en toon, dat Leiden nog meer flinke mannen heeft, die willen strijden voor hun huisgezin en voor hun kameraden.²⁰

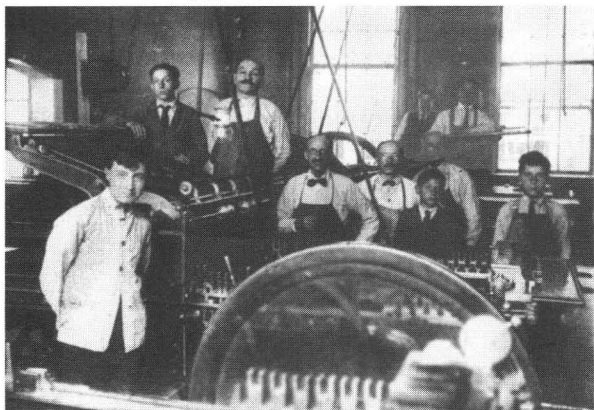
De willekeur kan de Leidse correspondent van het *Grafisch weekblad* onmiddellijk aantonen, want in april 1906 worden twee gehuwde zettters ter drukkerij van J.J. Groen op het kantoor ontboden. En als zij op de vraag van de heer Gerrit Groen of zij lid van de bond zijn bevestigend antwoorden, laat de patroon (na enige discussie) weten dat hij hen over vier weken zal meedelen hoe hij erover denkt. Ze horen niets, maar in de vijfde week krijgen ze de boodschap dat ze per 1 september zijn ontslagen.²¹ De reden was 'dat hij *niet met hen kon samenwerken*. Let wel: na 16 en 13-jarigen werktijd op dien winkel.²²

De correspondent heeft er geen goed woord voor over. En niet alleen tegen deze praktijken dienen de Leidse typo's te protesteren, maar ook tegen de willekeur wat het loon betreft is aaneensluiting dringend noodzakelijk: 'Geheel willekeurig wordt dit door den patroon geregeld. Van jongen af klimt dit op, bij sommigen volgens vaste stelsels, bij anderen hangt dit van de nukken van den patroon af, doch in de meeste gevallen is die regeling zoo, dat men reeds zijn beste jaren voorbij is, als men eigenlijk op het *hoogst* staat.'²³

In 1907 ontslaat Van Nifterik, gevestigd aan de Kaiserstraat 9, zelfs De la Court, voorzitter van de Leidse afdeling van de ANTB. Deze 'moest adreskaarten drukken, mocht ze niet laten tusschenleggen; "t was niet noodig", 't zette natuurlijk over; de kaarten waren bedorven. Van Nifterik naar den zin. "Je kunt over veertien dagen wel vertrekken." Eindelijk was de stok gevonden om den hond te slaan.'²⁴

Had de bond bij het ontslag van twee leden door Groen zijn mond gehouden – men was nog niet sterk genoeg –, nu, een jaar later, organiseert men een protestvergadering en men verspreidt 5.000 strooibiljetten waarin de zaak aan de orde wordt gesteld.²⁵ De Stadsgehoorzaal was helemaal vol en de secretaris van het hoofdbestuur P. Hols schetste de slechte situatie in Leiden,

Interieur van de drukkerij met personeel van Boek- en Steendrukkerij P.W.M. Trap, Papengracht 30, en de onderpui van de voorgevel, ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan op 17 juni 1923 (foto uit Panorama).
pv 31270-8b

en W.H. Vliegen, een van de oprichters van de SDAP, sprak over het recht op vereniging dat blijkbaar in Leiden nog steeds niet werd erkend getuige het feit dat het ontslaan van bondsleden nog steeds straffeloos kon geschieden.²⁶

Arbeidstijdverkorting in de vorm van een algemene werkdag van tien uur, een hoger loon, een percentage of bijslag bij overwerk en een loonregeling waren vanaf nu de inzet van de ANTB. Bedoeling van de loonregeling was om loon naar leeftijd en functie centraal-landelijk te regelen en niet te laten afhangen van de nukken van een toevallige werkgever. De ANTB probeerde voor deze onderwerpen steun te krijgen van de individuele Leidse typo's, maar ook van reeds bestaande organisaties. Met name Lourens Jansz. Coster had een flinke achterban, maar bleef toch vooral een soort gezelligheidsvereniging annex beheerder van een solidariteitsfonds waaruit de leden bij ziekte en overlijden kregen uitgekeerd. De veel strijdvaardiger ANTB kwam regelmatig in botsing met de slaafse, bijna verlamdende Lourens Jansz. Coster. Er bestond nog heel wat oud zeer. Een verzoek van de ANTB tot samenwerking op het gebied van het verkrijgen van de gestelde doelen deed de voorzitter van Lourens Jansz. Coster ter vergadering af met de mededeling: 'Ik behoef daar niet verder op door te gaan, want na al hetgeen tusschen onze vereniging en den Alg. Ned. Typ. Bond gepasseerd is, kunnen wij nooit met dien Bond samen werken.'²⁷ In 1908 waren ook de Christelijke Typografen Bond en de afdeling Leiden van de Nederlandse Katholieke Grafische Bond opgericht en ook daarmee liep de samenwerking om een gemeenschappelijke vuist te

maken op het punt van een regeling inzake loon en arbeidsduur voor de ANTB op een teleurstelling uit. Hoewel de katholieken van de Leidse afdeling instemden met een gemeenschappelijk verzoek aan de patroons inzake een regeling op het gebied van loon en arbeidsduur, floot het landelijke hoofdbestuur het bestuur van de Leidse afdeling terug. De christelijken en de katholieken (met name de laatsten), mochten niet samenwerken met die neutralen, en diverse katholieken verlieten de ANTB.²⁸ De verzuiling trok ook hier haar sporen.

ONDERKRUIPERS

De verdeeldheid – of het gebrek aan samenwerking – leidde ertoe dat op de circulaire gericht aan de Leidse patroons, waarin om een dergelijke loonregeling werd gevraagd, slechts drie antwoorden binnenkwamen en men geen echte vuist kon maken. Een van de mogelijkheden om toch bepaalde verzoeken af te dwingen was uiteraard te gaan staken, maar de organisatiegraad was nog erg laag. In 1906 werd gememoreerd hoe twaalf jaar eerder, in 1894, de ‘christelijke’ heer Groen, evenals zijn zwager IJdo, ‘hun personeel presten in den Haag, waar toen een staking was, te gaan onderkruipen. Velen van die typo’s zijn gegaan, hebben zich verlaagd tot deze schaamteloze handeling (ik zou hun namen nog kunnen noemen). Slechts enkelen hadden den moed te weigeren; ze zijn ontslagen!...’²⁹ Onderkruipen betekende in feite het ondermijnen van het afdwingen van de in de ogen van de ANTB gerechtvaardigde eisen. Wie zich ertoe leende, zondigde tegen het negende gebod van de typograaf, gepubliceerd in het *Grafisch weekblad* van 13 september 1906 en dat luidde: ‘Gij zult u nimmer leenen voor onderkruipersdiensten of eenige andere onedele daad.’ Dit gebrek aan solidariteit was een doorn in het oog van de ANTB en de onderkruiper werd met minachting bejegend:

Bah! Onderkruiper, minderwaardig wezen,
Is al het ergevoel in u gedood,
Hebt gij dan niet van ’t groote doel gelezen,
Dat ’t strijdend arbeidsvolk aaneenen sloot?

Bah! onderkruiper, op uw dorre schonken,
Draagt gij het schuldig en gebrandmerkt hoofd,
Hoe vreeselijk diep is uwe ziel gezonken,
Die niet meer aan gerechtigheid gelooft!

Tien Geboden voor den Typograaf.

1. Gij zult nimmer met vuile handen uw boterham eten of eenig ander voedsel nuttigen, terwijl het aan te bevelen is vóór elken maaltijd uw mond met frisch water te spoelen.
2. Gij zult niet met uw vingers in uw neus peuteren, noch in uw ooren, uw oogen, uw mond.
3. Bij het wasschen van uw handen zult gij gebruik maken van nagelborstel en zeep, en u daarna met een zindelijke handdoek drogen. Uwe patroon is verplicht te zorgen, dat al deze dingen steeds voorhanden zijn.
4. Bij onwilligheid van den patroon zijt gij verplicht hiervan uwe vakvereeniging te verwittigen, die alsdan voor de rest wel zorgen zal.
5. In verband hiermede zijt gij alreeds aan uzelf verplicht lid te zijn van den Typografenbond, daar gij dan verzekerd zijt, dat uwe belangen in dier voege zullen worden behartigd.
6. Gij zult het overwerken, voor zoover dit in uw bereik ligt, tegen gaan, daar dit uwe gezondheid ten zeerste ondermijnt en uwe krachten sloopst.
7. Gij zult des Zondags niet arbeiden, gij, noch uw zoon, noch uw dochter, noch uw os, noch uw ezeltje, doch dezen dag gebruiken om uwe krachten te herstellen en eens naar hartelust frissche lucht te happen.
8. Gij zult de arbeidersbeweging moreel en finantieel steunen, zooveel noodig en in uw vermogen is, opdat men later ook u steune, wanneer de nood aan den man komt.
9. Gij zult u nimmer leenen voor onderkruipersdiensten of eenige andere onedele daad.
10. Gij zult niet begeeren uws naasten huisvrouw, noch zijn zethaak, noch zijn elzen, noch zijn zetlijntjes, noch zijn corrigeer-tangetje, noch iets dat van uw en naaste is.

De Secretaris-Generaal,

Den Haag, Aug. 1906.

U I T J E.

Bah! onderkruiper, vast zal ieder mijden,
 't Besmette huis, dat zulk een fielt beschut.
 En 't zal steeds klinken over veld en weiden:
 Geschonden mensch, gij zijt voor niets meer nut.³⁰

Toen drukkerij Ten Hage in Den Haag weigerde in 1910 een nieuwe loonregeling te aanvaarden, gingen slechts twaalf van de vijfenvijftig mensen van het zettters- en drukkerspersoneel weer aan de slag. Maar toen de Haagse typografen voet bij stuk hielden, was de Leidse drukkerspatroon IJdo niet te beroerd om een zevental jonge kerels tot dit verachtelijke werk uit te lenen.³¹

Vertegenwoordigers van de ANTB, de Katholieke Bond en de Christen Typografen Bond gingen verhaal halen bij IJdo: hij had ze niet gedwongen, verklaarde hij, 'hoewel hij het gaarne had. Vervolgens werd een bezoek gebracht bij de ouders (het waren, op één na, allen jongelieden), om hen te bewegen terug te keeren. Een circulaire werd verspreid, met de opwekking, zich niet te leenen voor het vernederend werk van onderkruipers. Een en ander had ten deele gunstige gevolgen.³²

MEER RESULTATEN

De bonden wisten de druk langzaam op te voeren, maar firma's als Brill en Sijthoff weigerden steeds zich aan te sluiten bij de landelijke loonregeling, de CAO. Begin 1913 – er zijn wederom stakingen in Amsterdam – schreef Carl Georg Frentzen, schoonzoon van A.W. Sijthoff en medefirmant, aan zijn schoonvader die wegens gezondheidsproblemen in zijn landhuis in het Duitse Feldafing bij München verbleef:

De verhooging van de werkloonen in zetterij en drukkerij geeft ditmaal heel wat meer overleg en overwegingen. Nu ook wij langzamerhand rekening moeten gaan houden met een gedeelte van ons personeel, dat lid is geworden van den Alg Typographen bond waar meer een oproerig streven naar disharmonie gekweekt wordt als de bevordering van het wel gaan van het volk en de individuele belangen – daar wordt de verhouding van werkggever tot werknemer niet gunstig geïnfluenceerd. Met de leden van Laur Jansz Koster, de U bekende vereeniging die tot voor een paar jaren domineerde, kwamen wij steeds goed overeen en de besprekingen vonden meestal op vriendschappelijke wijze plaats. De leden van den 'Bond' eischen, dat een volle zetter zooveel loon verdient; dat niet meer de Leistungen maar de leeftijd, b.v. 25 jaren de grens aangeven wanneer een zetter dat loon 'moet' ontvangen.³³

Het gekluisterde proletariaat,
Recht voor allen, 1 mei 1894.

Uiteindelijk, langzaam maar zeker, weten de bonden in deze periode de werkdag terug te brengen van elf uur per dag naar tien, naar negeneenhalf, naar negen; ze slagen erin het overwerk te beperken of extra betaling te bewerkstelligen; ze krijgen het voor elkaar dat er een zogenaamde personeelsverhouding wordt afgesproken, wat wil zeggen dat het aan de patroons verboden is om verhoudingsgewijs heel veel jeugdigen aan het werk te hebben. Ze weten zelfs de eerste vakantiedagen ingevoerd te krijgen. Het effect is wel dat de Leidse patroons, tot dan toe individuele alleenheersers, zich eveneens gaan organiseren. Vanaf 1910 worden ze stuk voor stuk lid van de Patroonsbond, de Bond van boekdrukkerijen.³⁴ Sijthoff en Brill – als grootste werkgevers –

weten er nog tot 1917 uit te blijven, maar ook zij gaan uiteindelijk overstag. Was je daar lid van, dan had je je als patroon te houden aan vastgestelde lonen, maar ook aan vastgestelde minimumprijzen conform de zogenoemde Tariefwet. Hoewel deze wet bedoeld was om oneigenlijke concurrentie tussen drukkerspatroons onderling tegen te gaan – je kon als werkgever niet meer onder de kostprijs werken –, betekende ze eveneens dat de werkgever zijn winst dus niet meer over de rug van zijn werknemers kon behalen.

Nog één keer is het in deze periode tot een treffen gekomen tussen de Leidse drukkerspatroons en hun werknemers. In 1923 vond er een staking plaats. Aanleiding was het verwerpen van een nieuwe CAO door de ANTB waarin door de werkgevers een loonsverlaging van 6 procent was opgenomen tegelijk met een uitbreiding van een 45-urige naar een 48-urige werkweek. De landelijke staking sloeg over naar Leiden, waar begin januari vrijwel alle typografen het werk neerlegden. Op 10 januari moesten de werknemers echter bakzeil halen. De drukkerspatroons stonden met hun rug tegen de muur. Buitenlandse concurrentie en de algehele slechte economische situatie maakten de ingrepen in loon en werktijden onvermijdelijk.³⁵

Ondanks het feit dat de werknemers ditmaal aan het kortste eind trokken, was de solidariteit, mede dankzij het feit dat de meeste werknemers georganiseerd waren, groot. Dankzij de komst van de vakbonden is er in het eerste kwart van de twintigste eeuw dus heel wat verbeterd in de arbeidsomstandigheden in de Leidse drukkerijen. Het geketende proletariaat – dat, getuige een afbeelding in *Recht voor allen*, in 1894 nog als een Prometheus zat vastgeklonken in ketenen en door het kapitalisme werd uitgezogen – heeft zich langzaam maar zeker van die ketenen weten te ontdoen en stapje voor stapje een steeds menswaardiger bestaan kunnen opbouwen.

Noten

- 1 Deze bijdrage is een licht bewerkte versie van mijn voordracht op het symposium van 24 mei 2007 over de arbeidsomstandigheden in de Leidse drukkerijen door de eeuwen heen, ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de Dirk van Eck-Stichting.
- 2 N.N., 'Leidsche toestanden', *Recht voor allen*, 21 april 1886.
- 3 Ibidem.
- 4 *Leidsche Courant*, 15 januari 1847. Het bericht meldt dat deze vereniging sinds vier jaar bestaat.
- 5 *Verslag van den toestand der gemeente Leiden, over het jaar 1874 door burgemeester en wethouders aan den gemeenteraad in 1875 aangeboden* (Leiden [1875]) 167.
- 6 R. van der Meulen, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan. A.W. Sijthoff te Leiden 1851 - 1 januari - 1891* (Amsterdam 1891) 313.
- 7 N.N., 'De uitzuiger Van Waalwijk', *Recht voor allen*, 15 oktober 1888.
- 8 N.N., 'Humaniteit van A.W. Sijthoff te Leiden', *Recht voor allen*, 28 maart 1888.
- 9 *Verslag omtrent het onderzoek, ingesteld door de Derde Afdeling der Staat-commissie van Arbeids-enquête, benoemd krachtens de Wet van 19 Januari 1890 (Stbl. No 1)*: Leiden ('s-Gravenhage 1894) 13.
- 10 Zie: *Recht voor allen*, 12 juli 1890.
- 11 *Verslag omtrent het onderzoek*, 13.
- 12 H.E.K., 'De jonge typograaf', *Grafisch weekblad*, 8 oktober 1908.
- 13 T.H., 'Niet sterk genoeg', *Grafisch weekblad*, 31 december 1913.
- 14 *Grafisch weekblad*, 28 november 1912.
- 15 *Leidsche Courant*, 24 mei 1919.
- 16 F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land, 1866-1916. Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheid van den Algemeenen Nederl. Typografenbond* (Nijmegen 1916) 169-170.
- 17 *Grafisch weekblad*, 23 augustus 1906.
- 18 Sytze van der Veen, *Brill. 325 jaar uitgeven voor de wetenschap* (Leiden en Boston 2008) 71-74.
- 19 *Grafisch weekblad*, 8 februari 1906.
- 20 *Grafisch weekblad*, 15 maart 1906.

- 21 *Grafisch weekblad*, 10 mei 1906.
- 22 *Grafisch weekblad*, 7 maart 1907.
- 23 *Grafisch weekblad*, 10 mei 1906.
- 24 *Grafisch weekblad*, 21 maart 1907.
- 25 *Grafisch weekblad*, 11 april 1907.
- 26 H.P., 'Protestmeeting te Leiden', *Grafisch weekblad*, 23 april 1907.
- 27 *Grafisch weekblad*, 23 augustus 1906.
- 28 In het *Grafisch weekblad* van 27 april 1911 luidt het: 'O, Herman van den Brink, bedenk waarom jij ons verliet! Niet omdat ge uw geloof wilde gaan dienen in uw vakorganisatie, maar omdat jij den pastoor had kunnen overtuigen van de noodzakelijkheid van een betere en vastere boterham aan de kath. drukkerij "Futura"! Dacht gij, dat wij, die toch al over menige kleingeestigheid heenstappen, altijd kunnen zwijgen? Is 't soms niet waar, dat de afd. van den kath. typografenbond is opgericht, nadat de drukkerij "Futura" kath. personeel noodig had? Een vorige afdeeling vóór het bestaan dier drukkerij ging uit gebrek aan belangstelling te niet. Kletst dan toch niet over uw godsdienst in de vakbeweging.'
- 29 V.d. B., 'Leidsche typografen', *Grafisch weekblad*, 24 mei 1906.
- 30 L.H., 'Bah! Onderkruiper', *Grafisch weekblad*, 21 september 1911.
- 31 Van der Wal, *De oudste vakbond van ons land*, 191.
- 32 *De christen-typograaf* 5 (1910), no. 5, april.
- 33 Brief van Georg Frentzen aan A.W. Sijthoff, 3 januari 1913. UB Leiden LTK 2263.5.
- 34 *Grafisch weekblad*, 6 april 1911.
- 35 Zie uitvoeriger over deze staking en de arbeidsomstandigheden in Leidse drukkerijen in deze periode mijn 'Van *De brave Hendrik* tot de Speedmaster' in: André Bouwman e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) 342-352.

ANDRÉ VAN NOORT

Ambachtelijke scheepswerven in Warmond

Inleiding

HOLLAND is een laagland en waterland en dit geldt zeker voor de streek rond Leiden. Zoals nu heel veel mensen een personenauto hebben, had in vroeger eeuwen vrijwel iedere plattelandsbewoner een roeiboot of ander schuitje. Ook in Leiden lagen de grachten vol plezierjachtjes en peurschuiten voor de echte Leidse peueraars (palingvissers). En zoals vandaag de grote wegen barsten van de vrachtauto's, vulden vroeger vrachtschepen de boezemwateren van het Rijnland. Werkelijk alles werd per schip vervoerd, niet alleen passagiers in trekschuiten, maar ook alle grondstoffen en industriële producten, vee, turf, mest, post; niets zo gek of het werd over water verscheept.

Omdat het maken van een vaartuig vakwerk was en tijdrovend, kende het hele land talloze scheepswerfjes. Niet alleen in Leiden waren er heel wat,¹ maar ook de omliggende dorpen hadden haast allemaal wel een of meerdere werven. Die luxe is thans heel wat minder, maar bijvoorbeeld De Kaag kan nog steeds bogen op de werf van Van Lent, waar de varende paleizen voor de rijken der aarde gebouwd worden.

Ook Warmond had altijd wel een of meer scheepswerven op zijn grondgebied, om te voorzien in de behoefte aan boten; nodig en nuttig vanwege het vele water in de omgeving – neem alleen al de ligging aan de Kagerplassen. Met 326 hectare water op een totale oppervlakte van 1.443 hectare in 1832 (rond 1955 was dat 352 hectare op 1.464 hectare en in 1985 zelfs 434 hectare op 1.453 hectare, vanwege het vergraven van grote delen van de Zwanburgerpolder) sloeg en slaat Warmond geen modderfiguur.²

Rond de Kagerplassen en de Haarlemmermeer was het een en al water en boten wat men zag. Met name de bewoners van het Kaageiland waren puike

schippers. Zij draaiden er hun hand niet voor om, om met Rijnsburgse uien, diverse soorten kool en later ook wortelen helemaal naar het Zwarte Woud te varen, om daar weer kersen als retourvracht voor Holland in te laden.³ Naar deze Kaagschippers is zelfs een speciaal scheepstype genoemd, de kaagschuit. Naast de kaagschuiten waren ijkerschepen en damschuiten veel voorkomende scheepstypen rondom de Kagerplassen. Zo werd bijvoorbeeld in 1750 tussen de Warmondse scheepmaker Cornelis Kleijn en Cornelis Claasz. Vrouwen uit Wessanen (West-Zaandam) een contract gesloten, waarbij Kleijn aannam om voor f 600 een damschuit van 54 voet (16,74 meter) lengte, twaalf voet tien duim (3,98 meter) breedte en vijf voet (1,55 meter) diepte te maken. Ook het scheepstype bok, een soort praam, werd veel gebruikt. Kenmerkend detail van de Warmonder bok was de opening in de voorsteven, de 'bek' van de bok ofwel de 'bekbok'. Deze bek vergemakkelijkte het in en uitladen van vee. Dit was erg praktisch, gelet op het relatief grote aantal 'vaarboerderijen' in en om Warmond. Dit waren boerderijen, waarvan het land alleen over water te bereiken was.

Welke scheepstypen het meest op de Warmondse werven werden gebouwd, is niet te achterhalen. Wel kunnen we meer te weten komen over het ontstaan en verloop van de verschillende plaatselijke scheepsbouwbedrijven. Over die werven gaat dit verhaal, dat begint met de eerste vermeldingen van het beroep scheepmaker in de zestiende eeuw. De meeste zijn in de zeventiende eeuw ontstaan en zullen zoveel mogelijk chronologisch (naar oudste vermelding) de revue passeren. Dit zijn achtereenvolgens de werf aan het Vennemeer, die aan het Zweiland, de werf Schakenbosch, de scheepswerf op Faljeril, de werf aan de Kerpsdam, werf De Leede en tot slot die op Vogelskamp. Hierna volgt nog een korte samenvatting van wat resteerde in de negentiende eeuw, om te besluiten met een schets van de bedrijvigheid op het water in deze tijd.

De eerste scheepmakers

Over scheepmakerijen in de middeleeuwen is niets bekend. De alleroudeste vermelding van een scheepmaker dateert uit 1553. In het 'Kohier van de tiende penning' van 1553 wordt vermeld een 'Cornelis Huychghen, scheepmaecker, zijn huys ende erfgen, hem getaxeert is voor 4 pont'. Dat bedrag is

Scheepswerf aan de Warmonder Leede te Warmond omstreeks 1900 door J.E. Kikkert (1843-1925) (RAL, PV 89055). Het is zeer goed mogelijk dat dit de scheepswerf van Schakenbos is.

niet erg hoog en omdat er geen sprake is van een werf, slaat dit mogelijk op een scheepstimmerman die als arbeider zijn brood verdiende op een werf in Alkemade (De Kaag) of elders.

Eenzelfde onzekerheid bestaat bij de vermelding in het Morgenboek⁴ van 1564: 'Jan Jacopsz., sceepmaker, zijn hofstede, 5 hont [iets meer dan een halve hectare land]'. Wat moet een scheepmaker met een boerderij? In het Morgenboek van 1568 komt hij nogmaals voor, maar in dat van 1572 niet meer.

Pas in het Morgenboek van 1612 komt voor 'Cornelis Pietersz. scheepmakers werve, eygen, 56 roeden'. Dit is toch wel ontwijfelbaar een scheepswerf,

zij het dat door de amateuristische opzet van het Morgenboek⁵ niet eenvoudig vast te stellen is waar die gelegen moet hebben (al weten we uit andere bronnen toch wel dat dat aan het Vennemeer was, zie hieronder).

Ook van Tonis Jansz., scheepmaker, in 1622 gehuwd met Annetgen Pietersdr. en in het bezit van drie kinderen Geertgen, Pieter en Jan, en pleegvader van een kind Cornelis, dat als schamel en arm aangeduid wordt,⁶ weten we niet precies waar hij woonde, al was dat volgens het Morgenboek van 1624 'sijn werve over de Leede, ter grootte van 1½ hont land'.⁷

Scheepswerf aan het Vennemeer

In het begin van de zeventiende eeuw had Cornelis Pietersz. aan het Vennemeer bij de Zomersloot een scheepmakerij met helling en erf. Die was groot 56 roeden, maar daarnaast pachtte hij van Pons Jansz. (van Overlee?) nog twee en een half morgen land. Bij zijn vrouw Neeltgen Dircxdr. had hij een Pieter, Maritgen, Gerrit, Burchgen, Mees en Cornelis.⁸ Hij stierf in 1639 op de Oude Wetering, waar hij ook scheepmaker was. Het bedrijf werd toen voor f 810 verkocht aan zoon Mees Cornelisz.

In 1653 stierf Mees Cornelisz., waarna zijn weduwe hertrouwde met Jonas Taerlingh uit Rijnsburg. De kinderen uit haar eerste huwelijk erfden de scheepswerf. In 1657 vond een boedelscheiding plaats waarbij zoon Pieter Meesz. de scheepmakerij met helling kreeg. Gedwongen door schulden verkocht Pieter Meesz. van de Ven, zoals hij dan genoemd wordt, het bedrijf in 1669 voor een bedrag van f 865 aan zijn broer Willem Meesz. Twee jaar later, in 1671, verkocht deze de werf voor slechts f 600 aan de scheepmaker Jan Pietersz. Vos.⁹ Willem woonde in 1688 met zijn vrouw Claesgen Willems Visser te Rijpwetering en wordt dan nog steeds aangeduid als scheepmaker.¹⁰

Vos leende in 1676 een bedrag van f 300 van Johannis Bogaert, predikant in Kaagdorp. Als zekerheid stelde hij zijn scheepmakerij met timmerschuur en helling.¹¹ Blijkbaar kon Vos zijn schuld niet in het gewenste tempo aflossen, zodat hij verplicht was het voor die tijd hoge rentepercentage van zes en een kwart te blijven betalen. In 1719 verkocht Adriana Bogaardt (het restant van) de schuldbrief van f 300 aan Jan Tonise Lutsenburgh,¹² die eigenaar was van de scheepswerf aan het Zweiland. Blijkens een notitie uit 1741 was de schuld toen volledig afgelost.

Gravure van 'Een Leytse Veer-kage' door Dirck Evertsz. Lons, uitgegeven door C. Allard, 1642 (Ned. Historisch Scheepvaart Museum Amsterdam).

Wanneer de werf is opgedoekt, valt niet eenvoudig te bepalen. In eigendomsoverdrachten van 1752, 1758, 1765 en 1783 is steeds sprake van een huis en erf, zodat het voordien geweest zal zijn.

Scheepswerf aan het Zweiland

Op het terrein naast de huidige Kaagsociëteit was ooit een scheepswerf gevestigd. Het bestaan hiervan gaat terug tot het jaar 1580 omdat in een akte van dat jaar Mathijs Dircksz. (van Egmond alias Borlaer) als scheepmaker op 't Zweiland genoemd wordt. Hij was getrouwd met Margriete Cornelisdr.¹³

Mathijs Dircksz. van Egmond was niet alleen scheepmaker van beroep. Hij had ook een boerderij en een bierstal tot zijn beschikking. In 1592 vond een boedelscheiding plaats, waarbij bepaald werd dat zijn weduwe Margriete of Grietgen Cornelisdr. mocht behouden een 'huys, barch, schuyr met potinge ende plantinge daerop staende met alle de gereetschappen tot de bouwerij

dienende, zoals ketelen, mouwen, emmers, tobben ende de koebeesten, soo jonk als out, met drie varckens, een schuyt ende voorts alle de tilbare haeff op de werff ende in huys wesende'. De scheepmakerij werd aan Claas Tijssse van Egmond, de enige zoon uit een eerder huwelijk van Mathijs Dircksz., in het vooruitzicht gesteld.¹⁴

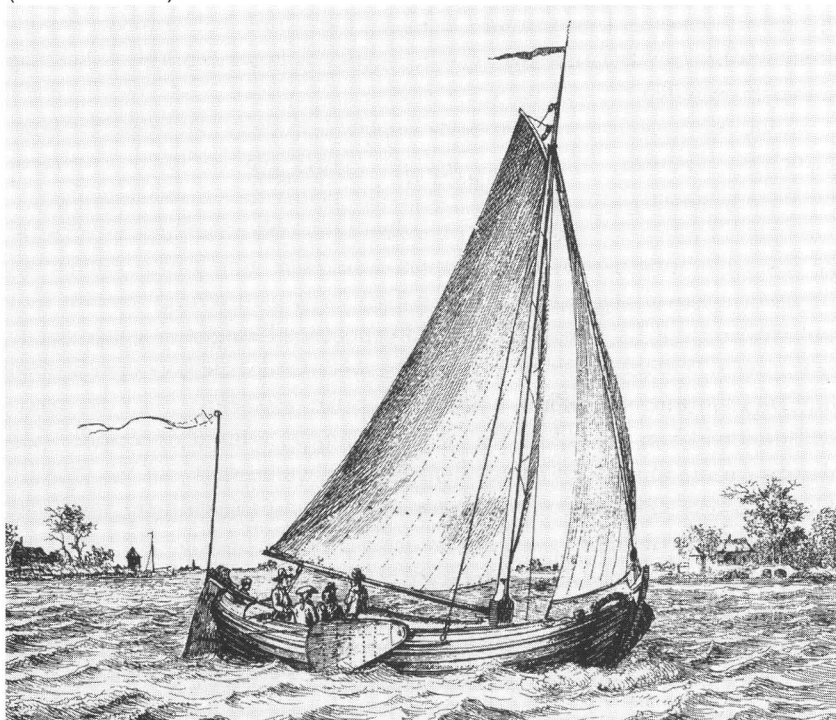
Het liep anders. In 1605 vond een scheiding van de boedel van genoemde Margriete Cornelisdr. plaats. De werf kwam toen in handen van zoon Willem Matijsz. De boerderij met de bierstal kreeg schoonzoon Mees Dircksz., de echtgenoot van Ermpgen Matijsdr.¹⁵

Willem overleed in of rond 1641 en van zijn zes kinderen volgde zijn in circa 1613 geboren oudste zoon Cornelis hem op. Deze overleed rond 1664, maar zijn weduwe zette het bedrijf voort tot haar dood tussen 1677 en 1681. In 1681 vond een scheiding plaats van de boedel van Aeltie Philipsdr. van Agthoven, weduwe van Cornelis Willemsz. van Egmond. Zoon Willem Cornelisz. van Egmond erfde de werf van zijn moeder, met nog twee morgen land in de Zwanburgerpolder. De overige twee morgen 375 roeden land en de koebeesten en inboedel ter waarde van *f* 441 gingen naar zijn broer Philips respectievelijk zijn zus Maria.¹⁶ Of hij uit zijn huwelijk met Duyfje Claesdr. Entepoel geen kinderen had, valt moeilijk te zeggen, maar Willem Cornelisz. van Egmond verkocht de werf in 1690 aan Jan Thonisz. Lutsenburgh. De werf werd toen omschreven als 'een huijs met sijn erve sijnde een scheepmaeckerije staende ende geleghen op 't Sweijland op de caerte get. no. 21'. Lutsenburgh betaalde met twee partijen weiland in de Zwanburgerpolder ter grootte van vier morgen, drie hont en 34 roeden. De werf had een getaxeerde waarde van *f* 200.¹⁷

In 1726 werd de scheepswerf door genoemde Lutsenburgh verkocht aan zijn neefje en petekind Teunis Klaassen van der Bijl. De koopsom was een lijfrentebrief van *f* 45 per jaar op het leven van Lutsenburg of diens vrouw Jannetje Overseil (Overzijl?). De werf werd daarvoor getaxeerd op een bedrag van *f* 250.¹⁸ Hoewel Van der Bijl gehuwd was met Geertje Anderlan of Anderlaan, had hij mogelijk geen bedrijfsopvolger.

Wanneer de werf verdwenen is, valt niet goed te bepalen, maar in 1830 was hier nog slechts een huis met erf en tuin. Mogelijk bood het wegvallen van deze werf de gelegenheid voor een enkele percelen verder gelegen herberg, om voor verzeild geraakte klanten ook wat op dat gebied te doen. In 1690

Een boeier. Uit: J. van den Brink,
*Verzameling van Vier en tachtig Stuks
 Hollandsche Schepen geteekend en
 in koper gebragt door G. Groenewegen*
 (Rotterdam 1789).

heette het nog een 'herberg aan het Sweylant', in 1701 een 'huys met erven, hebbende het regt van het houden van een bierstal' en in 1709 'huys en erf, werdende gebruikt tot een herbergh'. Maar bij de volgende eigendomsoverdracht in 1787 heet het een 'huis en erve waarin de herbergiersneringe wordt gedaan, met de schuren, lootsen en verdere getimmerten, wordende gebruikt tot een scheepsmakerij'. Nog in 1805 is sprake van een 'huis en erve, zijnde een wel ter neering staande herberg en tevens een florissante scheepsmakerij', maar in 1823 heet het een 'huis en erf, voor deze geweest een herberg en scheepsmakerij'.¹⁹

Scheepswerf Schakenbos

De scheepswerf van de gebroeders Arie en Adriaan Schakenbos aan de Scheepmakersdam heeft zijn wortels in het jaar 1624. In dat jaar verkocht

Cornelis Henricxsz. Doesgen uit Oegstgeest aan Cornelis Henricxsz. Papou, scheepmaker te Warmond, twee erven, waarop de koper een huis en scheepmakerij liet zetten.²⁰

Papou was getrouwd met Geertgen Tijssendr. en vader van oude Neeltgen, Annetgen, Henrick, Maritgen, Trijntgen, Jannetgen en jonge Neeltgen; ondanks al die kinderen was er dus maar één gedroomde bedrijfsopvolger.²¹

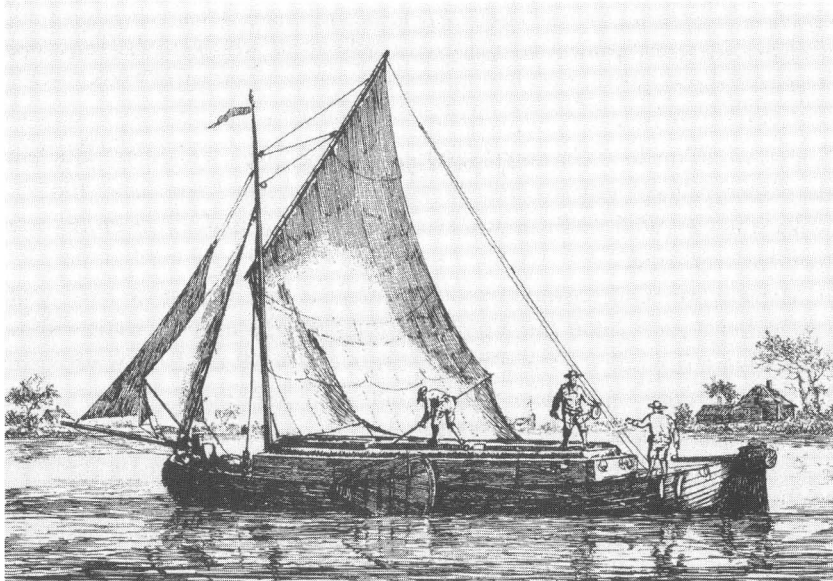
Mogelijk waren de bouwkosten of andere aanloopkosten iets te zwaar voor de financiële mogelijkheden van Papou, want deze ging al snel failliet. Bij decreet (tegenwoordig heet dat in juridisch jargon: zuivering) van het Hof van Holland van 12 januari 1627, werd genoemde Doesgen eigenaar van de scheepswerf. Hij zal zoals toen gebruikelijk wel niet de hele koopsom hebben ontvangen, maar behield een hypotheek op het verkochte. Naar alle waarschijnlijkheid kon ook hij er niets mee aanvangen, want al op 2 april 1628 transporteerde hij de werf aan de heilige geest-armmeesters van Warmond.²² Het is aannemelijk, dat dit armbestuur de werf puur als geldbelegging kocht en die steeds verhuurde.

In 1655 verkochten de armmeesters de scheepmakerij aan Adriaen Adriaensz. (van Egmond), nagelaten weeskind van Aryen Thijsz. (van Egmond).²³ De werf bleef heel lang eigendom van de familie Van Egmond. Op 14 maart 1764 werd de nagelaten boedel van Matthijs van Egmond en Jannetje van Klaveren verdeeld. Zoon Ary kreeg de scheepmakerij 'met alle de gereedschappen daartoe behorende' en 'een huis en erf, zijnde een werkhuis'.²⁴ Op 19 november 1790 stelde Ary zijn testament op. Hierin bepaalde hij dat zijn neef Matthijs van Dijk de scheepswerf zou erven. Matthijs was een zoon van zijn zus Aaltje en Hendrik van Dijk en bewoonde en gebruikte de scheepswerf al enige tijd.²⁵

In 1813 verkocht Matthijs van Dijk de werf voor *f* 1.000 aan Hendrik van Dijk en Ruwaard van Dijk, beiden scheepmaker te Warmond.²⁶ Ruwaard stierf op 17 maart 1822. Zijn weduwe, Cornelia van der Smagt, en zijn zes kinderen erfden zijn nalatenschap. Hendrik van Dijk was toen nog steeds mede-eigenaar. Op 7 november 1822 transporteerde hij echter aan haar zijn aandeel in de werf.²⁷

Cornelia van der Smagt stierf op 26 april 1829. Naar aanleiding hiervan werden op 15 mei 1829 haar nagelaten roerende goederen geïnventariseerd. De inventarisatie geeft een aardig beeld van wat er allemaal op de scheepswerf

Een turfschip. Uit: J. van den Brink, *Verzameling van Vier en tachtig Stuks Hollandsche Schepen geteekend en in koper gebragt door G. Groenewegen* (Rotterdam 1789).

te vinden was. Zo waren in het werkhuis elf dommekrachten, vijf brandijzers, twee raamzagen, twee trekzagen, een kraanzaag, twee ijzeren handbomen, twaalf mosterdpotten en vier spijkerbakken te vinden en op de werf een kaapstand, drie schragen, negen rollen en twee hellingsleden. Bijzonder is de vermelding van diverse schepen. Beneden in de grote schuur lag een nieuw en bijna afgewerkt Rijnschip. Het werd getaxeerd op *f* 550, een voor die tijd groot bedrag. In de kleine schuur lag een bijna afgewerkt nieuw bootje, getaxeerd op *f* 40. Verder waren op de werf een platte schouw, een roeischiut, een bootje en een koeienschouw te vinden. Laatstgenoemde boot werd getaxeerd op *f* 350. Wellicht waren dat op voorraad gebouwde schepen, die zolang ze geen koper vonden, verhuurd werden. Ook noemenswaardig is de vermelding van een juwelen boot [dat is een sieraad] van elf stenen met een granaten kettinkje. Het bijzondere object werd getaxeerd op *f* 20.²⁸

Wellicht omdat er minderjarige erfgenamen bij betrokken waren, werd de werf krachtens rechterlijk bevel op 25 juni 1830 in het logement De Stad Rome te Warmond in opdracht van de erfgenamen van Cornelia van der Smagt publiek geveild.²⁹ Ze werd toen omschreven als:

Een huis, erve en tuintje, met werkhuis, groote werkschuur, schuur tot berging van goederen, en verder getimmerte, zijnde eene welbeklante scheepmakerij, waarin dat beroep sedert onheugelijke jaren is uitgeoefend, en nog met goed gevolg wordt voortgezet, staande en gelegen aan de Lede, in het dorp Warmond.

Koper werd mede-erfgenaam Matthijs van Dijk Ruwaardszoon. Hij had daarvoor opdracht gegeven aan de Warmondse slager Diert Janse van der Wilk. Van der Wilk kocht de werf voor een bedrag van *f* 2.645 en dat was toen heel veel geld!

Matthijs van Dijk Ruwaardszoon verkocht de scheepswerf in 1877 voor een bedrag van *f* 2.000 aan Arend van Dijk, timmerman te Noordwijkerhout.³⁰ Deze deed de werf snel van de hand. Nog in hetzelfde jaar verkocht hij de werf voor een bedrag van *f* 3.000 aan Casparus van Hensbergen, scheepmaker te Warmond.³¹

Een deel van het bedrijf werd door vuur in de as gelegd. In 1884 werd 'een stuk grond, waarop gestaan hebben een huis, schuur en verdere getimmerden, welke door brand vernield zijn, zoomede twee loodsen en hellingen, ingericht tot scheepmakerij, met de daarbij behoorende mosterd-potten, en de zich op het verkochte onroerend goed bevindende hoop puin, alle staande en gelegen te Warmond aan de Leede en zekeren dam en sloot' verkocht aan Cornelis Brouwer, meestertimmerman te Warmond. Hij betaalde er *f* 2.600 gulden voor.³²

Brouwer verkocht op zijn beurt de scheepstimmerwerf aan Johannes Engelbertus Heenk, bloemist te Warmond. De koop vond plaats in 1887 voor een bedrag van *f* 1.600. In de transportakte werd Heenk verplicht om op veertig vierkante meter van het gekochte een kweekkas, rozenkas met verwarming, machine en bloemenlessenaar te stichten zodat het geheel een waarde van *f* 1.200 zou vertegenwoordigen.³³

Een jaar later vond een splitsing plaats en verkocht Heenk 'het erf met de daarop staande schuur, gelegen te Warmond, aan de rivier de Leede, kadastraal bekend Gemeente Warmond Sectie D, nummer 510, ter grootte van vijf aren negentig centiaren met het gedeelte gelegen in den zuidwesthoek van Sectie D nummer 281' aan Jacobus van Slingerland, zonder beroep, wonende te Warmond. Van Slingerland betaalde er *f* 850 voor.³⁴ In de akte wordt geen melding meer gemaakt van een scheepswerf. Gezien de prijsdaling van *f* 2.600 in 1884 naar *f* 1.600 in 1887, zal er op dit deel geen

nieuwe werf meer gebouwd zijn. Dit perceel was, na bijvoeging van twintig centiare, groot zes are tien centiare (Kadastraal Sectie D nr. 1142). Het werd in 1888 verder bebouwd en in 1914 verkocht.

Heenk behield het resterende stuk, waarop schuren stonden en dat verder als tuin gebruikt werd. Het totale terrein was nog zes are negentig centiare groot (Kadastraal Sectie D nr. 1143). Blijkbaar was het ook geschikt voor de scheepsbouw, want toen in 1895 Johannes Schakenbos, scheepmaker te Warmond, dit perceel kocht, stichtte die meteen op deze locatie een nieuwe scheepswerf. Hij leende daarvoor *f* 1.000 van Henri Peltenburg uit Leiden en *f* 800 van Octavia Francisca Gerhardina Petronella barones van Hoëvell, weduwe van Hendrik Jacob Clarion en wonende te Warmond.³⁵

Johannes Schakenbos was afkomstig uit Oud Ade. Van 1871 tot en met 1881 werkte hij als knecht bij diverse scheepswerven, waaronder jachtwerf De Leede te Warmond. Daarna, wellicht in 1882, begon hij voor zichzelf. Vlak bij wat nu de Gemeentehaven is, kocht hij een huisje met een schuur. Denkelijk is die schuur de basis van zijn scheepswerfje geworden. Wellicht omdat hij elders meer kans op ontplooiing aanwezig achtte, verplaatste hij zijn bedrijf naar de Scheepmakersdam. In 1895 was er sprake van afbraak en stichting van een scheepmakerij en in 1897 van de herbouw van een huis. In 1919 en 1924 was er opnieuw sprake van bouwactiviteit in de vorm van bijbouw.

Zijn zoons Arie en Adriaan namen het bedrijf over. Na het overlijden van Arie Schakenbos op 12 september 1964 werd het bedrijf door broer Adriaan en diens zoon Theo voortgezet. Toen Theo op 30 maart 1967 op jonge leeftijd overleed, heeft Adriaan de zaak nog tot 1 januari 1969 geleid. Vanaf die datum was J.W. Heemskerk eigenaar. Heemskerk brak de oude werf af en zette er een grote loods neer.

De activiteit van Scheepswerf Schakenbos richtte zich in eerste instantie op het vervaardigen en verhuren van landbouwvaartuigen als bokken en vletten. Ook werden er roeiboten gemaakt.

In de jaren dertig ging het bedrijf zich steeds meer toeleggen op de reparatie en later ook het bouwen van plezierboten. Dat waren de solo's. Theo Schakenbos nam hiervoor het initiatief. Via Brink uit Rotterdam haalde hij de ontwerptekeningen uit Engeland.

Arie Schakenbos omstreeks 1960 (collectie Arie de Hoog)

Het voor de scheepsbouw benodigde eikenhout kwam uit het Bos van Krantz en werd tijdens openbare houtverkopingen ingekocht. Vurenhout werd gekocht bij de houtzagerijen Noordman en Mulder in Leiden.

In de loop der tijd breidde de kring opdrachtgevers van de werf zich uit met veel 'dure' klanten. Voorbeelden zijn dr. Borgerhoff Mulder uit Oegstgeest, prof. Brouwer uit Scheveningen (later Rijswijk), E. van Dijk uit Den Helder, J.P. Fokker uit Wassenaar, D. van Dantzig uit Rotterdam, ir. L. Vroom uit Den Haag, dr. Goedhart uit Den Haag, prof. dr. P.Th.L. Kan uit Leiden, mr. J.W. de Visser uit Amsterdam en dr. Teupken uit Den Haag.³⁶

Scheepswerf op Faljeril

In de Kagerplassen ligt een klein eilandje van slechts vier hectare met de naam Faljeril. Deze naam komt al in de zeventiende eeuw voor. De herkomst en de betekenis zijn niet duidelijk. De naam zou ontleend zijn aan het Middelnederlandse woord faeyeren, dat toveren betekent. Faljeril zou dan tovenaarshoogte betekenen.³⁷ Overigens is er ook een uitleg dat de naam afgeleid zou zijn van een Engelse legeraanvoerder Fairhill. Daarnaast komt de

Scheepswerf van Schakenbos gezien vanaf de Warmonder Leede omstreeks 1930 (collectie Arie de Hoog).

naam 'De Schans' voor.³⁸ Faljeril is tijdens het beleg van Leiden in 1573/1574 een Spaanse schans geweest. Het eiland lag op een strategisch punt. Wie vanaf het Kagermeer (nu Haarlemmermeerpolder) naar Leiden wilde varen, moest dit eiland passeren.

Op het eiland Faljeril heeft ooit een scheepswerf gestaan. Deze lag precies op het noordoostelijke puntje van het eiland. De eigenaar van de werf keek als het ware op het Kagermeer.

De werf komt al in 1656 voor. In dat jaar verkocht Maertge Jacobs, weduwe van Willem Dirxsz. van Alphen, de werf aan haar zoon Cornelis Cornelisz. Endelstraet voor een bedrag van *f* 1.150. Het verkochte werd toen omschreven 'als een huys, sloopmakerije, hellinge ende erve, staende ende gelegen in de voors. heerlicheyt van Warmont over de Caghe, belent ten oosten 's Gravenwater, ten suyden Adriaen Cornelisz. Coy, ten westen d'abdije van Rheinsburgh, ende ten noorden Jacob Claesz'.³⁹

Lange tijd was de werf eigendom van de familie Endelstraet totdat in 1731 door Willem Cornelissen Endelstraet de sloopmakerij aan Cornelis Kleijn verkocht werd. Kleijn betaalde er slechts *f* 200 voor.⁴⁰ Gezien het voorgaande is de werf aanzienlijk in waarde verminderd.

Dertig jaar later, in 1761, verkocht genoemde Kleijn de werf voor een bedrag van *f* 300 aan zijn zoon Engel.⁴¹ Engel ging failliet. In 1783 verkochten zijn curatoren 'een hegt, sterk en weldoortimmerd huis en erve, als meede een tuin, groot 210 roeden, zijnde geappropriert tot een scheepmakerij, voorzien met twee scheeps-hellingen, loots, schuur en verdere getimmerte, waar in die affaire veel jaaren, bijzonder met het maaken van nieuwe vaartuigen is geexerceert, staande ende geleegen onder deeze heerlijkheid op Faljeril aan de Kaagermeer, teegenover het dorp De Kaage, op de kaart geteekent no. 1 en 2 belend ten noordoosten de Kagermeer, ten zuidoosten de Kaag, ten zuidwesten Huibert van Boomen en de Abdij van Leeuwenhorst, en ten noordwesten het water genaamt Dijksloot' aan Dirk Klinkenberg en Gerrit van der Bijl voor een bedrag van *f* 850.⁴² Blijkbaar heeft Engel Kleijn veel geld gestoken in de modernisering van zijn werf, waardoor de waarde daarvan aanzienlijk gestegen is.

In 1813 was de werf verdwenen.⁴³ In dat jaar verkochten de weduwen van eerdergenoemde Klinkenberg en Van der Bijl 'een stuk grond groot negen en twintig ares en drie en negentig centiares, of twee honderd tien roeden, zijnde de erve van zekere geweze scheepmakerij, gelegen onder Warmond op Faljeril aan de Kagermeer, op de kaart getekend no. 1 en 2, belend ten N.O. de Kagermeer, ten Z.O. De Kaag, ten Z.W. H. van Boomen en ten N.W. het water genaamd Dijksloot'.

Scheepswerf aan de Kerpsdam

Rechts aan het einde van de Kerpsdam heeft ooit een scheepswerf gestaan. De geschiedenis hiervan gaat terug tot 1658, toen de erfgenamen van Claes Jansz. van der Lee en Geertge Maertensdr. 'een huijsinge, erve ende scheepmakerije, staende ende gelegen binnen Warmont', verkochten aan Jan Daniëlsz., scheepmaecker (die eigenlijk Van der Codde heette). Van der Codde betaalde er *f* 510 voor.⁴⁴

In 1720 was deze werf verdwenen. In dat jaar verkochten de regenten van het Hofje van Zion te Leiden voor *f* 104 'een huijssinge met sijn erve groot 127 roeden landt sijnde voor desen geweest een scheepstimmermanswerff' aan Joseph Hewlate.⁴⁵ Hoe die regenten daaraan gekomen waren, is een compleet raadsel; heel misschien hadden zij het geërfd van ene Daniel van Santen

Jachtwerf 'De Leede' in de jaren vijftig.
 In die tijd was Gerrit de Hoog er werfbaas.
 Hij was in dienst van H. Heslenfeld
 (collectie Arie de Hoog).

(Zanten), die in het hofje woonde.⁴⁶ In 1832 was op deze plek een buitenplaatsje, genaamd Vrije Keur, met koepel aan de Leede.⁴⁷

Scheepswerf De Leede

In de Zwanburgerpolder aan de overkant van de Leede was ooit een scheepswerf gevestigd. In 1680 werd door Marijtje Pieters Verdel, weduwe van Pons Jansz. Overlee, een 'seecker huijs, erff ende sloopmaeckerije, staende ende gelegen binnen dese vrije heerlijkheyt van Warmond, belent ten noortoosten Aeghie Cornelis Suyderhoudt, ten suytoosten de wed. van Willem Jansz. van der Son, ten suyt- ende noortwesten de Leede', verkocht aan (vermoedelijk haar dochter) Annitje Pons, weduwe van Jan Adriaensz. Overlee. De werf werd verkocht in ruil voor een stuk weiland in de Zwanburgerpolder ter waarde van *f* 800.⁴⁸

Niet lang daarna, in 1684, verkocht Maria Coomen, weduwe en enig erfgenaam van Arij Jansz. (van) Overlee, de sloopmakerij aan Claes Engelsz. van Leeuwen. Van Leeuwen betaalde er *f* 1.500 voor.⁴⁹

Na het overlijden van Claes Engelsz. van Leeuwen en zijn vrouw Marijtje de Hollander werd de boedel verdeeld onder zijn vijf kinderen. Zoon Engel werd eigenaar van de scheepswerf. Hij verkocht in 1735 de werf voor een bedrag van *f* 1.200 aan Arij van Lenten.⁵⁰

In 1760 werd de werf verkocht aan Cornelis Claasz. van der Bijl. Hij betaalde er in totaal *f* 2.800 voor. Daarvan was *f* 1.200 bestemd voor de gereedschappen en *f* 1.600 voor de werf zelf.⁵¹ Na het overlijden van Cornelis Claasz. van der Bijl en zijn vrouw Jannetje van der Does werd de boedel in 1780 verdeeld onder Claas Cornelisz. van der Bijl uit Amsterdam en Cornelis Cornelisz. van der Bijl uit Warmond. Cornelis kreeg 'een huis en erve, met de lootsen en schuuren daar op staande, en wat op dezelve aard en nagelvast is, zijnde een scheepmakerij, met alle de gereedschappen, daar toe behoorende, staande ende geleegeen in de ho[g]e en vrije heerlijkheid Warmond, op de kaart geteekent no. 38, groot 256 roeden land'.⁵²

In 1789 verkocht Cornelis van der Bijl eerdergenoemd 'huis en erve met de lootzen en schuuren daar op staande, item de smeerhellinge en wat verder aard en nagelvast is, zijnde een scheepmakerij' aan Jan Gerritsz. Zijdenbosch uit Veur. Zijdenbosch betaalde er *f* 1.950 voor.⁵³

Na de dood van Zijdenbosch verkocht zijn weduwe, Willempje van Haastregt, de scheepswerf in 1795 aan Timon Paddenburg en Pieter Boer voor een bedrag van *f* 1.301.⁵⁴ De werf werd toen als volgt omschreven:

Een hegt, sterk, weldoortimmerd en seedert weinige jaaren, grootendeels vernieuwd huis en erve, met de lootzen of schuuren daar op staande, zijnde een van ouds vermaarde en zeer welgesitueerde scheepmakerij, met desselvs hellingen en verdere getimmertens, staande ende geleegeen aan de zuidoostzijde van de Leede, onder Warmond, over het dorp aldaar.

Timon was eigenlijk timmerman en molenmaker van beroep. Sinds 1772 was hij eigenaar van een molenmakerij aan de huidige Melmansdam.⁵⁵ Hij stierf in 1802. Zijn weduwe, Jacoba Obdam, werd de nieuwe eigenaar. Na haar overlijden vond in 1819 een boedelscheiding plaats. Zoon Simon kreeg de scheepswerf. Simon had er geen zin in en verkocht de werf in 1820 voor een bedrag van *f* 2.400 aan Nicolaas Zuidwijk, meester-scheepmaker te Warmond.⁵⁶

Na de dood van Nicolaas Zuidwijk en zijn vrouw Johanna Druppel werd hun zoon Pieter of Petrus eigenaar van de scheepswerf. Pieter stierf op 17 juli

Gezicht in de houten loods van jachtwerf 'De Leede' in 1950. Op de helling staat de tjalk van Jan de Hartog, de bekende schrijver (collectie Arie de Hoog).

1873. Zijn weduwe en drie nagelaten kinderen konden de hypotheek van f 3.000 met vijf procent rente niet betalen. Het gevolg hiervan was dat op 7 oktober 1873 in opdracht van de Naamloze Vennootschap 'de Binnenlandsche Hypotheekbank te Rotterdam' een openbare veiling plaatsvond, waarbij de scheepmakerij voor een bedrag van f 3.451 aan Arend van der Wilk, meester-timmerman te Warmond, verkocht werd.⁵⁷

In 1877 verkocht Arend van der Wilk de scheepswerf aan Jacobus Arnoldus Kerkvliet, meester-scheepmaker te Warmond. De werf werd toen omschreven als 'eene scheepmakerij met daarbij behoorend woonhuis, schuur, loodsen, twee hellingen, erve en tuingrond, staande en gelegen aan de rivier de Leede'. Kerkvliet betaalde er f 5.000 voor.⁵⁸

De scheepmakerij, huizing, stalling en loods (perceel 1) en het ernaast gelegen woonhuis met bloembollenschuur, hooiberg en teelland (perceel 2) werden in 1911 in het openbaar geveild. De nieuwe eigenaren werden Adrianus Theodorus Bader, correspondent van de *Leidsche Courant* te Warmond, en Pieter Hendrik Romeijn, kandidaat-notaris te Warmond. Bader kocht voor f 6.000 perceel 1 en Romeijn voor f 4.000 perceel 2.⁵⁹

In 1914 verkocht Bader de scheepswerf aan aannemer Ferdinandus Constantinus Augustinus Nicolaus Machen en fabrikant Constant Jean Marie Julien Machen. Zij betaalden er *f* 7.000 voor.⁶⁰ F.C.A.N. Machen verkocht zijn deel in de scheepswerf in 1920 voor een bedrag van *f* 9.000 aan zijn partner.⁶¹ De werf werd toen omschreven als 'eene scheepmakerij, hui-zing, loods en erf aan de Leede in de gemeente Warmond en kadastraal aldaar bekend in sectie C nummer 421, groot tien aren elf centiare'.

In 1942 verkocht C.J.M.J. Machen de werf aan Hendricus Cornelis Maria Heslenfeld, koopman te Amsterdam.⁶² In het kader van het bestemmings-annex recreatieplan 'Zwanburg', waarbij een deel van de Zwanburgerpolder ten behoeve van zandwinning moest worden uitgegraven, werden in 1971 door de gemeente Warmond pogingen ondernomen om de gronden en opstallen van jachtwerf De Leede aan te kopen. Daarvoor werd in opdracht van genoemde gemeente een aantal taxaties verricht. In het taxatierapport van 18 juli 1972 wordt de werf omschreven als bestaande uit een loods met drie hellingen, een woonhuis als kantoor in gebruik, twee werkplaatsen, een houtloods, onder- en open grond en vier aanlegsteigers. Pas in 1978 werd de werf door Heslenfeld aan de gemeente Warmond verkocht voor *f* 400.000.⁶³

In 1981 kwam de scheepswerf aan haar einde toen een felle uitslaande brand het complex volledig in de as legde. De werf stond toen op het punt om te worden gesloopt. Door de brand gingen drie opgeknapte rondvaartboten van rederij Noord-Zuid uit Amsterdam en ander materiaal voor botenbouw verloren. Ook een ernaast staand leeg woonhuis brandde volledig af.⁶⁴

Scheepswerf op Vogelskamp

In de Kagerplassen voor Kaagdorp ligt een eilandje met de naam Vogelskamp. Wie denkt dat dit eiland onder Alkemade hoort, heeft het mis. Tot op de dag van vandaag hoort dit eilandje bij Warmond. Op dit eiland was lange tijd een scheepswerf gevestigd. Deze werd door Harmen Jansz. de Bruyn gesticht. Hij had daarvoor in de jaren 1654 en 1656 twee huizen gekocht en in 1656 *f* 400 geleend om een nieuw huis te bouwen.

In 1699 werd de werf voor een bedrag van *f* 1.315 door de erfgenamen van genoemde De Bruyn verkocht aan Jan Willemsz. van der Meulen.⁶⁵ In 1729 werd de werf door Jannetje Gijsberts van Slingerland, weduwe van

In Warmond waren veel zogenaamde 'vaarboerderijen' te vinden, waarvan het land alleen over water te bereiken is. Vee moest dus over water vervoerd worden. Op deze foto de houten bekkok van de Warmondse boer Heemskerk in de jaren vijftig.

Johannes van der Meulen, verkocht aan Jacob Jansen Brack. De werf werd toen omschreven als 'een huys, erve en timmerwerff, sijnde een sloopmackerie, staande en gelegen binnen Warmond op Vogelskamp, mitsgaders de andere huysjes en erven gelegen op Vogelskamp voorschreven, tezamen groot twee hond 46 roeden, rontsom belendende 's-Gravenwater, op de carte getekent met de nummers 1, 2, 3, 4'.⁶⁶

In 1809 was de sloopwerf verdwenen. In dat jaar verkocht Pieter Brack het eiland als 'een erve waar een huis en sloopmackerij op gestaan heeft' voor f 20. In 1818 was het eiland slechts een bosje.⁶⁷

Sloopnijverheid in de negentiende eeuw

Van de genoemde werven in Warmond waren de meeste in de loop van de achttiende of begin negentiende eeuw verdwenen. In 1832 waren er nog twee over:

Twee sloopmackerijen bevinden zich in deze gemeente, evenwel zijn zij van weinig betekenis, als zich hoofdzakelijk bepalende tot het maken en onderhouden der vaartuigen in het dorp zelve in gebruik [...] een sloopmackerij waarop met 4 à 5 knechts gewerkt wordt, hebbende maar eene loots; dezelve wordt verhuurd, doch men heeft de huur niet kunnen

gewaar worden [met andere woorden: zowel eigenaar als huurder wenste de fiscus niet behulpzaam te zijn bij het inwinnen van inlichtingen], zij is als scheepmakerij geschat op *f* 60. De tweede [...] is een scheepmakerij van geen de minste beduidenis, wordende op dezelve slechts met 2 man gewerkt; men heeft ze geschat op *f* 40.⁶⁸

Het gaat hier om de werf in de Zwanburgerpolder (De Leede) en de werf aan de Scheepmakersdam, later Schakenbos.

Met het opleven van de economie in de tweede helft van de negentiende eeuw, nam ook het vervoer over spoor en water sterk toe. Hierdoor groeide de behoefte aan eenvoudige schepen weer. Dankzij de goede ligging van Warmond (niet alleen aan diep vaarwater, maar ook aan het spoor) kon de scheepsbouw zich hier handhaven en verder ontplooiën. Een opgave uit 1873 toont de activiteit van de twee scheepswerven. De Leede is dan in handen van Petrus Kerkvliet,⁶⁹ de vader van eerder genoemde Jacobus Arnoldus (die min of meer de opvolger was van Zuijdwijk) en Schakenbos is van eigenaar Matthijs van Dijk. In 1850 bestond er nog een derde werf, namelijk die van Joannes Schrama. Hiervan zijn echter geen latere gegevens meer aangetroffen. De twee werven maakten in 1873 kleine vaartuigen, zoals mestpramen, kleine turfschepen en koeschouwen. Vergeleken met 1850 waren de lonen van de knechts gestegen van *f* 1 naar *f* 1,20 per dag.⁷⁰

De Leede en Schakenbos bleven tot ver in de twintigste eeuw voortbestaan. De overige werven waren toen al lang verdwenen. Mogelijk speelden vernieuwingen in de scheepsbouw aan het eind van de negentiende eeuw hierin een rol, zoals de vervanging van hout door ijzer en windkracht door motorische aandrijving. De indruk bestaat overigens dat de overgang van hout naar ijzer in Warmond niet erg snel heeft plaatsgevonden. Warmond was hierin geen koploper. Dat kan natuurlijk aan behoudzucht van de scheepmakers te wijten zijn, maar het is ook de vraag of de Warmondse boeren en andere klanten progressief genoeg waren, om al in een vroeg stadium een duidelijke voorkeur te hebben voor ijzeren schepen. Laat staan dat zij van de Warmondse werven een omschakeling verlangden. Ook de overgang op motorische kracht brak niet in recordtempo door; het inbouwen van een diesel- of ruwoliemotor vereist nogal wat kennis en scheepstimmerlui waren over het algemeen eerder geneigd bij de zeilvaart te blijven, dan zich die specifieke kennis eigen te maken. In Warmond waren trouwens altijd wel een of meer zeilmakerijen gevestigd.

Slot⁷¹

Uiteraard kent elk verschijnsel zijn begin, groei, bloei en neergang. Het hoogtepunt op het gebied van scheepsbouw in Warmond lag onmiskenbaar in de zeventiende eeuw, toen zeker zeven werven tegelijkertijd in werking waren, Kaageiland niet meegerekend. Van al deze historische werven resteerden in de negentiende eeuw hoogstens drie en in de twintigste eeuw nog twee scheepsbouwbedrijven, namelijk jachtwerf De Leede en werf Schakenbos. De overgang naar ijzeren schepen en motorboten heeft bij het verdwijnen van de werven zeker een rol gespeeld.

Ondanks de neergang van de lokale scheepsbouw blijft Warmond een plaats waar alles wat met schepen van doen heeft, een belangrijke rol speelt. Te noemen zijn de jaarlijkse Kaagweek, met zeilwedstrijden die veel bezoekers trekken, en de strontrace. Dit is een herinnering aan vroeger tijden toen Friese boeren de inhoud van hun mestvaalt verkochten aan boeren en bollenkwekers in de streek rond Warmond en schippers in skûtsjes en andere soorten vaartuigen die mest in de kortst mogelijke tijd wilden vervoeren. Dat het transport haast ontaardde in een race had ook te maken met het risico dat de (dunne) mest onderweg ging rijzen en dan niet alleen in omvang sterk toenam, maar ook een geur verspreidde die niet iedereen op prijs stelde, blijkens verwensingen als 'Zo, Friese strontberen, kom je Mokum weer verpeste?'⁷²

Tot slot is het vermeldenswaardig, dat een drietal Warmonders vergevorderde plannen heeft om aan de Leede in de Zwanburgerpolder een werfje te herbouwen...⁷³

Noten

- 1 R.J. Hageman, 'Scheepswerven en houtzaagmolens', *De kunst van het bewaren. Industrieel erfgoed in Leiden. Een uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden* (Leiden 1992) 83-95.
- 2 A.G. van der Steur en J.H.M. van der Zon, *Kadastrale Atlas Zuid-Holland*, deel 2, *Warmond* (Schoonhoven/Utrecht 1996) 29.
- 3 W.F. Leemans, 'Schipperen uit De Kaag op Rijn, Waal en Maas. Een bijdrage tot de geschiedenis van de rivierhandel tijdens de Republiek', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 252-278.
- 4 Hoogheemraadschap van Rijnland, Oud Archief Rijnland (verder: OAR) inv.nr. 8146a 1564 fol. 23.
- 5 Idem, OAR 8146b, 1612 fol. 51v.; ook in 1616 en 1620 (ongefolieerd), 1624 fol. 55, OAR 8147a 1628 fol. 46v. (zonder het bijbehorende land), 1636 en 1640 (niet verder nagezocht).
- 6 Regionaal Archief Leiden (verder: RAL), Stadsarchief Leiden 1574-1816 inv.nr. 4024, Hoofdgeld Warmond fol. 484.
- 7 OAR 8146b, 1620 (niet gefolieerd) en 1624 fol. 21; in die van 1628 en 1636 niet gevonden.
- 8 RAL, Hoofdgeld 1622, fol. 517v.
- 9 Th. van der Poel, *Sprokkelen rond de Oude Ade* (Rijpwetering 1990) 171-172.
- 10 Rinse penningen 1688A 089, p. 284.
- 11 Archief Gemeente Warmond (verder: AGW), inv.nr. 1201, fol. 74v.
- 12 AGW, inv.nr. 1206, fol. 249.
- 13 AGW, inv.nr. 1189, deel A, fol. 102r. Zie ook J. van Egmond, 'Beknopte stamboom van een familie Van Egmond afkomstig uit "Het Lage Land"', *Genealogische Bijdragen Leiden en Omgeving* 5 (1990) GE 116, 119, 122. Willem, Cornelis en Willem waren vaak ouderling of diaken van de Remonstrantse kerk in Warmond.
- 14 Van der Poel, *Sprokkelen*, 160.
- 15 AGW, inv.nr. 1191, fol. 183.
- 16 Oud-Notarieel Archief Leiden, notaris Dirck Camper, inv.nr. 1356, aktenr. 91.

- 17 AGW, inv.nr. 1203, fol. 67v.
- 18 AGW, inv.nr. 1207, fol. 112v.
- 19 A.G. Van der Steur, *Chaerte vande Vrye Heerlickheit Warmond, een pre-kadastrale kaart uit 1667 vervaardigd door Johan Dou(w)* (Alphen aan den Rijn 1985) 37 nr. 23.
- 20 AGW, inv.nr. 1194, deel N, fol. 19.
- 21 RAL, Hoofdgeld 1622 fol. 490v.
- 22 AGW, inv.nr. 1194, deel O, fol. 17.
- 23 AGW, inv.nr. 1198, fol. 68.
- 24 AGW, inv.nr. 1225, nr. 506.
- 25 Notarieel Archief Warmond (verder: NAW), inv.nr. 9, aktenr. 30.
- 26 Notarieel archief Leiden 1811-1842, inv.nr. 273.
- 27 NAW, inv.nr. 23 aktenr. 148; de koopprijs bedroeg *f* 1.000, waarvan *f* 500 contant en *f* 500 overname van de helft van een hypotheek van *f* 1.000.
- 28 NAW, inv.nr. 27, aktenr. 145.
- 29 NAW, inv.nr. 28, aktenr. 60.
- 30 NAW, inv.nr. 93, aktenr. 6089.
- 31 Notarieel Archief Leiden 1842-1905, notaris J.A.F. Coebergh, aktenr. 2051, dd. 15 oktober 1877.
- 32 NAW, inv.nr. 120, aktenr. 21
- 33 NAW, inv.nr. 123, aktenr. 32.
- 34 NAW, inv.nr. 124, aktenr. 43.
- 35 NAW, inv.nr. 140, aktenrs. 192 en 239.
- 36 Interview met Piet Schakenbos uit Warmond, gehouden op 12 november 2001, en interview van Alexander de Vos met Arie Schakenbos uit Warmond op 6 november 2003.
- 37 J. Schrage e.a., *Molens in Warmond* (Warmond 1993).
- 38 Van der Steur, *Chaerte...*
- 39 AGW, inv.nr. 1198, fol. 152v.
- 40 AGW, inv.nr. 1207, fol. 261v.
- 41 AGW, inv.nr. 1209, fol. 204.
- 42 AGW, inv.nr. 1211, fol. 60v.
- 43 NAW, inv.nr. 16, aktenr. 33.
- 44 AGW, inv.nr. 1198, fol. 254.
- 45 AGW, inv.nr. 1206, fol. 269.
- 46 RAL, Archief Sionshofje inv.nr. 3, rekening 1721, ontvangen *f* 240 als saldo van de nalatenschap van Daniel van Zanten, en op 3 mei 1722 nog *f* 75 wegens een restant van een verkocht huis.
- 47 Van der Steur, *Chaerte...*, 21.
- 48 AGW, inv.nr. 1201, fol. 251.
- 49 AGW, inv.nr. 1202, fol. 179.
- 50 AGW, inv.nr. 1208, fol. 91.

- 51 AGW, inv.nr. 1209, fol. 193.
- 52 AGW, inv.nr. 1210, fol. 282.
- 53 AGW, inv.nr. 1211, fol. 248v.
- 54 AGW, inv.nr. 1212, fol. 118.
- 55 AGW, inv.nr. 1210, fol. 70v. Zo nam hij in 1780 de bouw aan van de twee twaalfkan-
te molens van de Lijkerpolder onder Rippwetering, samen met Pieter Opdam; het
metselwerk werd uitgevoerd door Hendrik Maart; A. Bicker Caarten, *Stenen polder-
molens in Rijnland* (Zaltbommel 1981) 31 en 57.
- 56 NAW, inv.nr. 22, aktenr. 127.
- 57 NAW, inv.nr. 86, aktenr. 4750.
- 58 NAW, inv.nr. 92, aktenr. 5943.
- 59 NAW, inv.nr. 155, aktenrs. 2729, 2731 en 2734.
- 60 NAW, inv.nr. 158, aktenr. 3162.
- 61 NAW 1916-1925, inv.nr. 8, aktenr. 4123 (18 februari 1920).
- 62 AGW, inv.nr. 603, en AGW 1930-1985, inv.nr. 114.
- 63 AGW 1930-1985, inv.nr. 2843.
- 64 *Leidse Courant* 24 maart 1981.
- 65 AGW, inv.nr. 1198, fol. 36v., 120v. en 155 en inv.nr. 1204, fol. 181.
- 66 AGW, inv.nr. 1207, fol. 178.
- 67 Van der Steur, *Chaerte...*, 36.
- 68 Van der Steur en Van der Zon, *Kadastrale Atlas*, 31.
- 69 Petrus Kerkvliet was zijn carrière in de scheepsbouw in Leiden begonnen als sloop-
makersknecht. De familie Kerkvliet bezat een scheepswerf aan de Houtmarkt in
Leiden, die met de overgang van houten naar ijzeren schepen werd opgedoekt.
- 70 AGW, inv.nr. 125 dd. 6 juni 1873 (1178).
- 71 Voor wie zich verder wil verdiepen in scheepsbouw en met name oude scheepstypen,
volgt hier een aantal titels van belangrijke boeken op dat gebied.
- J.J. Loeff, *Oog in 't zeil, driehonderd jaar geschiedenis van de pleziervaart in Nederland*
(Amsterdam, z.j.).
- W.K. Versteeg, *Scheepsmodellen 1700-1900, Bevattende modellen van vissersschepen,
vrachtschepen, schepen voor groote vaart, yachten, enz.* (reprint Amsterdam 1972).
- H. Haalmeijer en D. Vuijk, Aken, *Tjalken en Kraken. Zeilschepen van de Lage Landen.*
De Binnenvaart (Alkmaar 2006).
- J. van den Brink, *Verzameling van Vier en tachtig Stuks Hollandsche Schepen, geteekend
en in koper gebragt door G. Groenewegen* (Rotterdam 1789; ook in facsimilé).
- G.J. Schutten, *Verduwenen schepen. De houten kleine beroepsvaartuigen, vrachtaarders
en vissersschepen van de Lage Landen* (Zutphen 2007).
- H.C.A. van Kampen en H. Kersken Hzn., *Schepen die voorbijgaan. Een verzameling
afbeeldingen en beschrijvingen van schepen die de Nederlandsche binnenwateren bevaren*
(Amsterdam 1927, reprint 1984).
- A.G. van der Steur, 'Scheepsbouw rond de Kagerplassen in vroeger eeuwen',

Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Koninklijke Zeil-, Roei- en Motorsportvereniging 'De Kaag' 1910-1960 (Leiden 1960).

- 72 H. Speerstra, *De voorbije vloot. Verhalen en herinneringen van de laatste echte schippers* (z.p., Uitgeverij Olympus, 2001/2007) 116.
- 73 'Er zijn meer bokken geweest dan skûtsjes'. Historisch werfje langs de Leede laat oude tijden herleven. *Leidsch Dagblad* 6 december 2008.

Sophia Antoniadis, de eerste
vrouwelijke hoogleraar in Leiden,
uit *Acta et Agenda* 9-3-1972.

AGNES VAN STEEN

Geschied voor het verzamelen van stof

ANNIE SILLEVIS CONTRA PROFESSOR BLOK
IN HET DEBAT OVER 'MEISJESSTUDENTEN'

DAT vrouwen gingen studeren aan de universiteit, een mannenbolwerk bij uitstek, was een nieuwe ontwikkeling, die eind negentiende, begin twintigste eeuw heel wat reacties opriep. Waren de vrouwelijke hersens of hun verdere fysiek wel geschikt voor wetenschappelijke arbeid, zo vroegen de mannen zich af. En hield de studie hen niet af van, of maakte hen zelfs ongeschikt voor, wat door velen als hun natuurlijke bestemming werd gezien, het huwelijk en gezin?

In de studentenbladen gaven studenten hun meningen en in jaarredes of jaarverslagen van de universiteiten klonk de mening door van hoogleraren. Hier en daar schreven de vrouwelijke studenten zelf hun ervaringen op, zoals Aletta Jacobs, die in 1871 als eerste vrouw tot de universiteit (Groningen) werd toegelaten. In haar *Herinneringen* vertelt Jacobs dat zij in Groningen op niet al te veel weerstand was gestuit. Er was wel een student, Theodoor, die zich in het *Studenten Weekblad* negatief had uitgelaten over Jacobs' studeren, maar deze Theodoor, die uit Leiden zou komen, werd onmiddellijk van repliek gediend door een student uit Groningen, die het voor Jacobs opnam.¹

Over het geheel genomen leek het klimaat aan de Rijksuniversiteit Groningen tamelijk vrouwvriendelijk.² Nadat de universiteit daar al de primeur had gehad van de eerste vrouwelijke student, kwam daar in 1907 de primeur bij van de eerste vrouwelijke docent, Marie Loke. Zij werd benoemd tot lector Frans.³ De eerste aanstelling van een vrouwelijke hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden liet nog tot 1929 op zich wachten. In dat jaar werd de Griekse Sophia Antoniadis buitengewoon hoogleraar in het Nieuwgrieks.⁴ De eerste meisjesstudenten waren in 1878 in Leiden gekomen.⁵ De Leidse

universiteit liep dus niet voorop. Maar hoe werd hier gereageerd op de komst van de andere sekse?

Eén van de meest in het oog springende standpunten komt van de Leidse hoogleraar vaderlandse geschiedenis P.J. Blok in het tijdschrift *Onze Eeuw*. In zijn artikel 'Vrouwelijke studenten' toont hij zich een tegenstander van 'vrouwenstudie'. De aanleiding voor zijn betoog is het verschijnen van de roman *Een Meisje-Studentje* van Annie Salomons in 1907.

De wis- en natuurkundestudente Annie Sillevius wilde dit negatieve standpunt niet over haar kant laten gaan. Zij bracht een brochure uit om Blok van repliek te dienen en nam daarin meteen de roman van Salomons onder de loep. Over dit debat gaat dit artikel, waarbij ook even de houding van diverse hoogleraren tegenover het vrouwenkiesrecht om de hoek komt kijken.

Vrouw en studie

Aletta Jacobs zou hebben overwogen om naar Leiden te komen om te studeren, maar zij liet die gedachte varen toen zij de negatieve reacties op het studeren van vrouwen door twee hoogleraren vernam. Wie dit waren, vermeldt het verhaal niet. Refereerde zij aan de kwestie rond de twee Russinnen, Von Stoff en Berlinerblau, die waren verdreven uit Zürich? De Leidse rector magnificus had geen bezwaar tegen hun komst gehad en had ze al ingeschreven, maar de hoogleraar gynaecologie Simon Thomas weigerde de twee, omdat zij niet de juiste vooropleiding hadden gevolgd.⁶ Was hij werkelijk bezorgd om het onderwijspeil, zoals hij zei, of had hij iets tegen het studeren van vrouwen? In ieder geval werd zijn afwijzende houding ruim tien jaar later goedge maakt door het positieve geluid dat de rector magnificus en farmacoloog Huet in 1885 liet horen in zijn diesrede:

Welke Nederlander zal het hoofd der Nederlandse vrouw ongeschikt achten om wijsheid op te nemen? Nee, de wetenschap kent geen sexe, en wij zeggen haar welkom niet alleen als mede-arbeidster in de gaarde der wetenschap, maar ook als eene voortreffelijke hulp in het laboratorium.⁷

Alleen het laatste stukje klinkt wat dubieus. Was de vrouw alleen voortreffelijk als 'hulp' in de laboratoria of kon zij daar ook zelfstandig onderzoek doen, zoals Marie Curie aantoonde? In ieder geval klonk het: 'wetenschap kent geen sexe' al erg ruimdenkend. Zo ruimdenkend was de psychiater Cornelis

Winkler uit Utrecht zeker niet. Hij toonde zich een tegenstander van vrouwenstudie in het landelijk debat over 'vrouw en studie' dat in 1898 werd gevoerd.⁸ In zijn opvatting waren huwelijk en moederschap de natuurlijke bestemming van de vrouw en daar was studeren niet voor nodig. Bovendien waren vrouwen daar van nature niet voor geschikt. Mannen daarentegen hadden die geschiktheid voor studie aangeboren gekregen.

Winkler vond Hector Treub tegenover zich, hoogleraar gynaecologie, die in 1896 uit Leiden naar Amsterdam was vertrokken. Treub beantwoordde beide vragen: is de vrouw geschikt voor studie en is de studie geschikt voor de vrouw, volmondig met: 'ja'. Treub vond dat vooral ongehuwde vrouwen door de studie beter in hun onderhoud konden voorzien. Maar ook de gehuwde vrouw profiteerde ervan omdat zij zo zelfstandiger zou zijn en een gelijkwaardiger partner voor haar echtgenoot. Ter ondersteuning van zijn volmondig 'ja' op de vraag of de vrouw geschikt was voor studie, noemde hij een aantal voorbeelden van succesvolle gestudeerde vrouwen, zoals de buitenlandse wiskundige Sonja Kovalevsky en de Nederlandse Catharine van Tussenbroek.

Van Tussenbroek was de tweede vrouwelijke arts in Nederland na Aletta Jacobs en was één van de vrouwen die haar stem in het debat liet horen. Een andere vrouw die aan het woord kwam was Aleida Nijland.

Aleida Nijland

Nijland had in Leiden gestudeerd waar zij in 1896 als eerste vrouw promoveerde. Behalve de eerste Leidse promovenda was zij ook de eerste promovenda in de Nederlandse letteren. De drie gepromoveerde vrouwen die haar waren voorgegaan, hadden dit allen in de medicijnen gedaan. Nijland ging in het debat uit van haar eigen positie als gestudeerde en ongetrouwde vrouw en sloot zo mooi aan bij het standpunt van Treub. Zij benadrukte dat vrouwen die ongetrouwd bleven zelf in hun onderhoud moesten kunnen voorzien; anders waren zij gedoemd werkloos thuis te zitten, veroordeeld tot 'genadebrood.' Haar visie dat ieder kind als individu moest worden gezien, zowel de jongens als de meisjes, doet modern aan. Zij moesten zich allen vrij kunnen ontplooiën al naar gelang hun aard en aanleg. Als een meisje van nature 'zucht' had tot studie, was zij geen monstrum, zoals een andere tegenstander van vrouwenstudie had beweerd, de Deventer psychiater W.H. Cox. Laatstgenoemde vond dat als een vrouw haar natuurlijke neigingen onderdrukte, namelijk trouwen en kinderen krijgen, zij geen normale vrouw was, maar een abnormale, een monstrum.⁹ Nijland bestreed dit. Zij had zelf 'drang tot studie' gehad, zo schrijft zij:

Welnu, ik heb mij aan de studie, aan de wetenschap gewijd, omdat in mij werkt een onstuimig willen weten en begrijpen, een onweerstaanbare drang, dien ik onvoorwaardelijk volgen moet, en daarom ga ik die weg, al is hij steil en moeilijk. [...] ik heb mijn heerlijk, lichtend ideaal van wetenschap en studie, even goed als de man. En het leven ben ik ingegaan met het hoge woord van mijn onvergetelijken leermeester Prof. Matthias de Vries, een woord, dat mij als afscheidsgroet van de Leidse Alma Mater heeft toegeklonken: 'Wie zich bij het aanvaarden van zijn levenstaak geen ideaal voor oogen stelt, zal nooit iets groots tot stand brengen. Nooit zal het ons berouwen naar iets hoogers gestreefd te hebben dan in ons vermogen was.'¹⁰

Aleida Nijland die spreekt van haar 'onvergetelijken leermeester' zal in De Vries een man hebben gevonden die haar inspireerde en motiveerde. De weerstand werd echter niet altijd geuit tegen de studentes zelf, zoals het voorbeeld van Lizzy van Dorp toont.

Van Dorp was paranimf, assistent van de promovendus, bij de promotie van Nijland en ging als eerste vrouw in Leiden rechten studeren na haar kandidaatsexamen in de letteren. Zij noteert in haar dagboeken geen onvertogen

woord uit de mond van de hoogleraren over haar studeren.¹¹ Toch bestonden die bezwaren wel, zo komen we te weten via een brief van een studiegenootje. Zij schreef deze brief in 1903, het jaar dat Van Dorp ging promoveren en als tweede vrouw in Nederland advocaat werd.

Het studiegenootje schrijft: 'Weet je dat Holwerda niets is ingenomen met je promotie? Hij vindt het verkeerd dat vrouwen studeeren en openlijke ambten bekleeden.'¹² Van Dorp had voor haar kandidaatsexamen colleges gevolgd bij deze Leidse hoogleraar archeologie en oude geschiedenis. Voor dat examen deed ze ook tentamen bij hoogleraar vaderlandse geschiedenis Blok, die in 1894 Fruin was opgevolgd. Net als met Fruin, had Lizzy een goed contact met Blok. Ze schrijft in haar dagboek dat ze hem erg sympathiek vindt. Hij gaf haar een opdracht om de geschiedenis van de Hooglandse kerk uit te zoeken¹³ en hij liet zich positief uit over haar plan om rechten te gaan studeren in 1897. Tegenover Van Dorp toonde Blok zich dus geen openlijk tegenstander van vrouwenstudie, zoals hij tien jaar later wel deed. Was hij in de tussentijd van gedachten veranderd of had hij ook Van Dorp op het oog in zijn betoog? Had het er misschien mee te maken dat de toestroom van vrouwen naar de universiteit niet te stuiten bleek? In 1895-1896 waren er in Leiden nog maar achttien vrouwelijke studenten op een totaal van 851 (2 procent), in 1900-1901 waren het er al 45 op een totaal van 822 (5 procent) en in 1905-1906 was het aantal toegenomen tot 108 op een totaal van 986 (11 procent).¹⁴ Dit aandeel zou alleen maar verder toenemen.

Hoogleraren en de Bond voor Vrouwenkiesrecht

Al heeft Lizzy van Dorp geen negatieve uitspraak uit de mond van Blok opgetekend over de vrouwenstudie – of in ieder geval over háár studie – in 1907 blijkt hij duidelijk een tegenstander van vrouwenstudie. Misschien dat er teveel studentes kwamen naar zijn smaak, misschien speelde mee dat ook op andere fronten vrouwen van zich lieten horen, zoals in de strijd voor vrouwenkiesrecht.

In Leiden waren vrouwen in 1907 druk aan het lobbyen geweest onder professoren om steun te krijgen voor de nieuw op te richten Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht. Deze Bond was een afsplitsing van de in 1894 opgerichte Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en gematigder van toon. Zo

NIET VOOR DE PERS!

L. S.

De ondergeteekenden meenen, dat een nieuw vereenigingspunt gevormd moet worden voor allen, die Vrouwenkiesrecht voorstaan, maar om deze of gene reden zich niet bij de „Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht” aansloten, of zich daar niet langer op hun plaats gevoelen.

Het is ten eenenmale niet hun plan een bond te stichten, welke de bestaande Vereeniging zal bestrijden. Zij wenschen slechts *aan te vullen*.

Of die aanvulling noodig is? Wij meenen het te mogen verzekeren. De ervaring leerde, dat er in onze samengestelde maatschappij voor *grondige vruchtbare samenwerking meer noodig is, dan het hebben van een gemeenschappelijk einddoel*.

Waar de wegen en opvattingen, ja zelfs de levensbeschouwingen dikwijls zoo sterk verschillen dat de aanwezige krachten niet altijd evenwichtig *kunnen* werken, daar wordt de zaak, die in zich zelf allen lief is, beter gediend door eene *verdeeling van krachten* op het ruime arbeidsveld, dan door eene samenwerking, waaraan innerlijke eenheid, levensvoorwaarde voor waarachtig slagen, ontbreekt.

En dit te meer, waar de buitenstaanders, die nog voor Vrouwenkiesrecht moeten gewonnen worden, des te gemakkelijker tot aansluiting zullen overgaan, als zij zelve *dat* centrum van samenwerking kunnen kiezen, waaraan zij zich in den ruimsten zin des woords geestverwant voelen.

Het doel der op te richten vereeniging zal zijn: het vormen van een vereenigingspunt voor *allen die Vrouwenkiesrecht voorstaan, 't zij in den ruimsten, 't zij in beperkten zin*, kortom voor allen die meenen, dat het kiesrecht actief of passief of beide, niet mag worden onthouden op grond van sekseverschil alleen, doch aan dit streven hunne politieke inzichten geenszins ondergeschikt wenschen te maken;

en verder het bestudeeren van —, en verspreiden van kennis omtrent het vraagstuk van het vrouwenkiesrecht; en het inlichten der vrouw omtrent alle vraagstukken, die voor haar met het oog op hare toekomstige burgerschapsrechten van belang zijn.

Ondergeteekenden meenen dat de volgende beginselen dienen op den voorgrond te worden gesteld:

- 1°. dat de *Vereeniging als zoodanig aan geene politieke actie deelneemt en de leden persoonlijk geheel vrij blijven in hun propageeren voor eene politieke partij*, daar alleen onder deze voorwaarden een samenwerken van alle partijen mogelijk wordt;
- 2°. dat de leden zich verbinden voor het doel van den Bond op *uitsluitend constitutioneele wijze* te werken;

Het initiatief tot oprichting van de Bond voor Vrouwenkiesrecht met menig Leids professor als ondertekenaar.

3°. dat *voorzitters* kunnen toetreden tegen een bijdrage in eens, waarvan het *minimum zeer laag* gesteld behoort te worden, hetgeen een soort volksstemming over vrouwenkiesrecht mogelijk maakt.

Ingeval doel en beginselen uwe instemming wegdragen, noodigen ondergeteekenden U uit tot het bijwonen eener constituerende vergadering op Woensdag 27 Februari a. s., des avonds te acht ure, in de Leesinrichting, Oude Molstraat 36, te 's-Gravenhage; of wel uw naamkaartje toe te zenden aan een der Comitéleden, ten bewijze dat U als lid of voorstander wenschst toe te treden.

Het voorloopig Comité:

Mr. J. N. BASTERT, Amsterdam.
Jhr. Mr. P. J. BODDAERT, 's-Gravenhage.
Mej. Mr. E. C. VAN DORP, 's-Gravenhage.
Mevr. JONCKHEER-VERSTEEGH MEULEMANS, Breda.
J. H. LASONDER, Rotterdam
Mevr. A. C. LORENTZ—KAISER, Leiden.
Mr. E. A. SMIDT, 's-Gravenhage.

Februari 1907.

Eene betuiging van instemming werd ontvangen van:

Mej. TH. VAN AKEN, 's-Gravenhage.	D. DE KLERK, Rotterdam.
Mevr. H. BODDAERT—SCHURBEQUE BOEYE, 's-Gravenhage	Mevr. M. KLUYVER—HONIGH, Leiden.
Jonkvr. E. BODDAERT, Amsterdam.	Prof. Dr. J. C. KLUYVER, Leiden.
Mevr. M. BOISSEVAIN—PIJNAPPEL, Amsterdam.	Prof. Dr. L. KNAPPERT, Leiden.
Ch. E. H. BOISSEVAIN, Amsterdam.	Prof. Dr. W. BREDE KRISTENSEN, Leiden
Prof. G. J. P. J. BOLLAND, Leiden.	Prof. K. LAKE, M. A., Leiden.
Mevr. BOLT—ROLAND HOLST, Rotterdam.	Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN JZN., Leiden.
Jonkvr. J. DE BOSCH KEMPER, Amsterdam.	J. VAN LOENEN MARTINET, Bissum.
Mevr. BREVET—BERDENIS VAN BERLEKOM, Rotterdam.	Prof. Dr. H. A. LORENTZ, Leiden.
Prof. Dr. K. H. T. BUSSEMAKER, Leiden.	Mr. E. P. DE MONCHY, Amsterdam.
Mej. C. VAN DISSEL, Warmond.	Mevr. M. MULLER—LULOFS, Utrecht.
Dr. E. F. VAN DISSEL, "	Mevr. M. NIEUWENHUIS—Bar ^{ess} Dr. von UEXKILL GULDENBAND, Leiden.
Mevr. A. E. VAN DORP—VERDAM, 's-Gravenhage.	Prof. Dr. A. W. NIEUWENHUIS, Leiden.
C. VAN EEGHEN, Naarden.	Mr. J. G. L. NOLST TRENTÉ, Rotterdam.
Prof. Dr. B. D. EERDMANS, Leiden.	Prof. Dr. F. PIJPER, Leiden.
Mevr. A. E. ELIAS—VAN DEN BERG, Rotterdam.	IS. ROEST VAN LIMBURG, Rotterdam.
Mej. G. ENGELBERTS, Arnhem.	Prof. Dr. H. G. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, Leiden.
Mr. J. A. VAN GILSE, "	Mevr. H. SCHOLTEN—COMMELIN, Amsterdam.
Mevr. A. M. VAN GOGH—KAULBACH, Haarlem.	Prof. Dr. F. A. H. SCHREINEMAKERS, Leiden.
Prof. Dr. M. A. GOOSZEN, Leiden.	Dr. J. A. SCHREUDER, Leiden.
Prof. Dr. H. Y. GROENEWEGEN, Leiden.	Mevr. A. STIGTER—TIELEMAN.
Mevr. A. DE HAAS, "	D. STIGTER, arts, Leiden.
Mej. H. J. C. HARTEVELT, "	J. A. TOURS, Amsterdam.
Dr. A. HARTEVELT H.CZM., "	Mevr. C. W. Bar ^{ess} VAN VERSCHUER—VAN BALVEREN, Arnhem.
Prof. Mr. J. E. HEERES, "	Mevr. O. M. Bar ^{ess} VAN VERSCHUER—VAN BALVEREN, Arnhem.
Mej. IDA HEYERMANS, Rotterdam.	Mr. B. P. baron VAN VERSCHUER, Arnhem.
J. S. HOLLANDER, "	Prof. Mr. C. VAN VOLLENHOVEN.
Mevr. V. D. ISAACKSON—DUDOK VAN HEEL, Amsterdam.	D. WISBOOM, Arnhem.
Prof. Dr. J. M. JANSE, Leiden.	Mej. AUGUSTA DE WIT, Laren.
Prof. Dr. G. JELGERSMA, Leiden.	Mevr. W. WIJNAENDTS FRANCKEN—DIJSERINCK, 's-Gravenhage.
Prof. Dr. G. KALFF, Leiden.	
Mr. Ch. J. KARSTEN, Amsterdam.	

verenigde de Bond voorstanders van algemeen én van beperkt kiesrecht, beperkt tot bijvoorbeeld alleen ongehuwde vrouwen. Vrouwen moesten wel voor het kiesrecht worden opgevoed en een studie kon daar natuurlijk bij helpen. Een ander verschil met de Vereeniging was, dat ook mannen bestuursfuncties in de Bond konden vervullen. Naast Lizzy van Dorp en Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck waren twee hoogleraarsvrouwen nauw bij de oprichting van de Bond betrokken. Dit waren Aletta Lorentz-Kaiser, de vrouw van de natuurkundige Lorentz, en Margarethe Nieuwenhuis-von Uexküll Gülденbandt, de echtgenote van de hoogleraar land- en volkenkunde Nieuwenhuis.¹⁵

Uiteindelijk lukte het de vrouwen om, inclusief de echtgenoten Lorentz en Nieuwenhuis, twintig Leidse hoogleraren voor hun zaak te winnen. Ook professor Kluyver was van de partij, van wie de echtgenote Marie Kluyver-Honigh actief was op het vrouwenkiesrechtfront en daarnaast jarenlang in het bestuur zat van de vereniging 'Tesselschade'.¹⁶ Het standpunt van professor Kluyver over vrouwenstudie komt naar voren als hij als rector magnificus in 1910 zijn jaarrede houdt. Hij is voor een beperkte toelating, wil alleen studentes toelaten 'van goeden aanleg en met besliste neiging tot studie'. Want ze moesten zich realiseren dat het zwaar was voor hen als vrouw en dat 'ook zonder academische opleiding menige nuttige werkkring voor haar openstaat'.¹⁷

Hermine Hartevelt, later secretaris van de Bond, was in het kader van de lobby voor de Bond voor Vrouwenkiesrecht tegen beter weten in langsgestaan bij professor Holwerda. Deze wilde niet mede ondertekenen.¹⁸ Dat was wel te verwachten gezien zijn negatieve uitlatingen over Lizzy van Dorps promotie. Hoewel Holwerda's uitlatingen bij Van Dorp betrekking hadden op de studie (en beroepsuitoefening) en niet op het vrouwenkiesrecht, lagen deze twee in elkaars verlengde; op beide vlakken bevonden vrouwen zich in een achtergestelde positie. Verandering hierin droeg bij aan de vrouwenemancipatie, het verkrijgen van dezelfde rechten als mannen. Des te verwonderlijker is het om bij de ondertekenaars van het Bondsinitiatief de naam van de Leidse psychiater Jelgersma aan te treffen. Hij had zich datzelfde jaar, 1907, op een congres negatief uitgelaten over zowel vrouwenstudie als vrouwenemancipatie: vrouwenstudie vond hij 'in maatschappelijk opzicht' een groot gevaar en de emancipatie van de vrouw beschouwde hij als belangrijke

oorzaak 'voor het ontstaan van nerveuze stoornissen' en 'gelijkheid der beide seksen kan slechts leiden tot onnatuurlijke verhoudingen'.¹⁹ Vrouwenkiesrecht had in zijn ogen blijkbaar niets met emancipatie te maken.

Om dezelfde reden is het verwonderlijk de naam van Bolland bij de onder-tekenaars aan te treffen. Hij liet zich evenmin positief uit over vrouwenstudie. Hier kan ook Annie Salomons van getuigen. Zij herinnerde zich deze hoogleraar wijsbegeerte – die erg gecharmeerd was van de filosofie van Hegel – uit haar studietijd in Leiden als volgt: 'Toen ik de geweldenaar professor Bolland een bezoek bracht, begon hij met de verzekering dat ik me niet in zijn boeken hoefde te verdiepen:

Je bent een wolk van een meid, ik zie dat alles verreind in den Hegelkring. Het zou al gek moeten lopen, als je niet trouwde. Maar ja, mannen houden er niet van als een vrouw haar neus in de boeken steekt. Als ik m'n collegezaal binnenkom en ik zie daar al die meisjes zitten – waarachtig, er zijn aardige snoetjes bij – dan denk ik: kinderen, jullie gooit je eigen glazen in.²⁰

De meningen over vrouwenstudie en vrouwenkiesrecht waren kortom verdeeld en liepen niet noodzakelijk parallel. Wat betreft de mening van professor Blok over vrouwenkiesrecht blijft het gissen; in ieder geval tekende hij het Bondsinitiatief niet.²¹

Over vrouwenstudie had hij echter een duidelijke mening. Deze bracht hij naar voren na het verschijnen van de roman *Een Meisje-Studentje*. Zijn negatieve standpunt deed Annie Sillevius in de pen klimmen.

Annie Salomons

Annie Salomons' roman *Een Meisje-Studentje* verscheen in 1907.²² Salomons zegt zelf dat zij de roman in drie weken schreef toen zij in 1905 als eerstejaars in Leiden Nederlandse letteren ging studeren. Ze kwam naar Leiden in de voetsporen van haar drie jaar oudere zus Jet, die zich in 1901 al had ingeschreven voor dezelfde studie. Annie Salomons was voor haar studententijd in Leiden ontdekt als literair talent, had een bundeltje *Verzen* gepubliceerd en schreef al verhaaltjes over meisjesstudenten voor het tijdschrift *Eigen Haard*. Misschien dat ze voor die verhaaltjes putte uit de ervaring van haar zus Jet.

In het jaar 1907 dat de roman verscheen, was Annie met haar zus naar Utrecht vertrokken om daar de studie voort te zetten. Beiden werden daar lid

Annie Salomons als
meisje-studentje,
uit *Toen en nu*.

van de Utrechtse Vereniging voor Vrouwelijke Studenten, de Utrechtse tegenhanger van de Vereniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL). Annie maakte haar studie niet af. Haar zus Jet wel, die zelfs nog cum laude promoveerde in 1913, waarschijnlijk als eerste katholieke vrouw. Jet trouwde vervolgens en kreeg twee kinderen. Ook Annie trouwde, bleef echter kinderloos en ging door met schrijven.²³

Decennia later komt zij in haar *Toen en nu. Herinneringen uit een lang leven* (1961) terug op de controverse rond haar eerste roman. Toen begreep zij waarom Annie Sillevius problemen had met haar boek. Vrouwen hadden zoveel moeite moeten doen om te komen waar ze waren – in dit geval aan de universiteit – en dan grijpt een professor haar boek aan om dat allemaal weer ter discussie te stellen. In die zin stond Salomons sympathiek tegenover de

verworvenheden van vrouwen. Maar de vrouwenemancipatie kende zijn grenzen. Zo was zij tot het besef gekomen:

dat een vrouw de gelijke mag willen zijn van elke willekeurige man, maar dat ze in haar echtgenoot nog altijd haar heer, haar leider, haar meerdere zal willen zien. Maar naarmate ze zich meer ontwikkelt, wordt dan de keuze pijnlijk kleiner.²⁴

Studeren kent z'n risico! Of het kwam door de commotie rond haar boek of omdat het een populair onderwerp was: *Een Meisje-Studentje* werd goed verkocht. De tweede druk die nog datzelfde jaar verscheen werd door Salomons voorzien van een voorwoord. Dit naar aanleiding van de aanval van Annie Sillevius dat Salomons als eerstejaars meende iets van meisjesstudenten te weten. Salomons benadrukt in dit voorwoord dat zij inderdaad een eerstejaars was toen ze het boek schreef en nog niet veel kon weten van het studentenleven, maar dat het boek boven alles een verhaal is. Een verhaal over een onervaren jonge studente, zoals de titel al suggereert. Eén ding heeft ze uit alle reacties echter wel begrepen: iedereen leest erin, wat-ie erin wil lezen.²⁵

Voor we bekijken wat Blok en Sillevius erin lazen, volgen hier eerst wat passages uit het boek zelf. Niet alleen vanwege de discussie, maar ook om een idee te geven van het studentenleven toen. De cijfers tussen haakjes slaan op de pagina's in het boek.

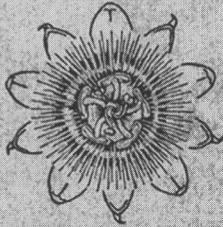
Een Meisje-Studentje

De hoofdpersoon in het boek is de eerstejaarsstudente Go, die samen met haar nichtje Else op kamers gaat wonen in Leiden. Else is enig kind, aan luxe gewend en gaat studeren met het idee dat 't haar wel een aardig leventje leek en [ze] een helder hoofd had, wetend, dat ze ophouden kon, zoodra 't haar niet beviel'.

Voor Go, als oudste in een gezin met acht kinderen, is het wat anders;

[...] de jaren op 't gymnasium had ze gewerkt en geleerd, om toch eenmaal hier te kunnen komen. Daarvan had ze alles verwacht en 't had haar vaak zóó heerlijk geschenen, dat ze dacht, 't wel nooit te zullen bereiken: heelemaal vrij zijn, jong onder jongen, studeerend onder studeerenden, die allemaal 't zelfde wilden, 't zelfde zochten; en dan: alle bronnen van geleerdheid voor haar open; college-kunnen-loopen, bij wie ze maar wilde, alles, wat haar interesseerde volgen. (2-3)

**ANNIE SALOMONS
EEN MEISJE-STUDENTJE**

**UITGAVE VAN C.A.J. VAN
DISHOECK TE BUSSUM**

Voor kant en titelblad van de roman van Annie Salomons.

EEN MEISJE- STUDENTJE

DOOR

ANNIE SALOMONS

DERDE DRUK

UITGEGEVEN DOOR C. A. J. VAN DISHOECK
TE BUSSUM IN HET JAAR MCMXX

Haar eerste teleurstelling is dat zij bij college letteren in de Kloksteeg in een gewone kamer zit en dan ook nog eens met onnoemlijk veel meisjes 'en wat schunnige jongetjes...'. (12)

Ouderejaars student Han, een neef van Go, komt hen opzoeken en via Han komen Go en Else in contact met jongens; ze worden lid van een literair dispuut, dat dankzij hun komst gemengd wordt. De studenten van verschillend geslacht spreken elkaar in de omgang eerst formeel aan met juffrouw of meneer. Pas bij nadere kennismaking wordt op tutoyeren overgegaan. Meisjes onder elkaar noemen elkaar wel meteen bij de voornaam, zoals blijkt als Go de Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL) bezoekt. Daar hoort zij beweren dat veel meisjes de studie zo weinig ernstig nemen. Go kan dit niet geloven. Volgens haar doen de meesten het toch uit overtuiging, uit roeping.

Ze spreekt wel haar teleurstelling uit, dat er voor mannen en vrouwen aparte verenigingen zijn;²⁶ zou co-educatie niet samen moeten gaan met het elkaar gezelligheid brengen, met name de vrouwelijke aan de mannelijke studenten? Go ziet hier een schone taak: 'Onze vrouwelijkheid, onze zachtheid in hun leven brengen. Dat ontbreekt hun 't meest en dat kunnen wij, die bovendien hun collega's zijn, hun 't beste geven', want mannen en vrouwen vullen elkaar aan. Daar is een ouderejaars het niet mee eens; zij gelooft niet zo in specifiek mannelijke en vrouwelijke eigenschappen. (27-28)

Go heeft ook haar – wat vreemde – gedachten over een meisje dat hard werkt, 'zonder vertier'. Dit harde werken kan volgens Go alleen maar leiden tot feitenkennis, nooit tot 'hogere wetenschap', dat is, 'de kern van alles vatten'. (35)

Else gaat zich al spoedig met Han verlossen en dan is het voor haar gedaan met de studie. Go gaat door, al neemt ze de studie nog niet zo serieus als andere studenten op de studiezaal. Die kijken niet eens op om naar haar te lachen als ze er raar bijstaat, omdat ze een boek niet kan pakken.

De gescheiden werelden van jongens en meisjes komt haar weer op een teleurstelling te staan als een student die ze kent, niet eens met haar langs de kroeg in de Breestraat durft te lopen. De studenten van het Leidsch Studenten Corps zouden dan maar roddelen, niet over hem, maar over haar. Go reageert: 'En dat is nu dat hoogstaande corps?' 'Och, ze hangen wat erg aan traditie...'. (79)

Ze blijft het jammer vinden dat ze niet zo eens binnen kan stappen om die vrolijkheid van de jongens onder elkaar in de kroeg eens mee te kunnen maken. Een jongen verzekert haar dat een meisje dat niet mee wil maken, dat jongens onder elkaar anders zijn dan wanneer er meisjes bij zijn. Maar daar wil Go nu juist redding brengen, al beweert de jongen dat zij niets weet van de 'hopeloosheid' en 'reddingmogelijkheid' van de meesten in het corps. (103) Ze is inmiddels verliefd geworden op een jongen uit het dispuut.

Na de zomervakantie verhuist Go naar een andere kamer omdat Else na haar verloving is gestopt met studeren. Er is kermis waar de jongens heen-gaan. Als Go voorstelt mee te gaan, zegt een jongen: 'Ik denk eer, dat de dochters van je juffrouw er naar toe zullen gaan.' Dat zijn de dochters van de hospita. Ze mag niet mee. (179)

Dan pleegt een dispuutlid zelfmoord en komen veel dispuutleden bij Go om erover te praten. Maar al het herenbezoek zint de hospita allerm minst. Ze zoekt er wat achter en van die gedachte alleen al raakt Go totaal overstuurd. (193-194) Gelukkig vindt ze gauw een andere kamer bij een aantal andere studentes. Dan slaat haar de twijfel om het hart over de studie. Wat moet ze ermee als ze haar doctoraal heeft gehaald of zelfs een dissertatie heeft geschreven? Ze somt haar opties op:

gaan onderwijzen op 'n burgerschool of 'n gymnasium, of op een bibliotheek werken of als archivaris studeeren in perkamenten, dag in dag uit, òf aan 'het woordenboek' 'n baantje krijgen, bij de gratie, en de rijkste jaren van haar leven besteden b.v. aan de letter P. En nóóit, nóóit zou ze, als de studenten van andere vakken, in 't werkelijke leven kunnen ingrijpen en nuttig worden; nooit zou ze direct met 'mensen', menschenléven, te maken hebben, zooals 'n dokter, 'n advocaat. Zelfs nooit haar handen kunnen gebruiken, zooals Mary die kookte en knoeide op het laboratorium, die zoo heerlijk moe kon zijn, nadat ze 'n middag gestaan had. Voor haar waren er niets dan boeken [...]. 't Was immers zuivere wetenschap, zooals: *l'art pour l'art*. Dat had ze eerst juist zoo mooi, zoo groot gevonden, voor gedachten te leven, in ideeën, maar nu [...] voelde ze dat ze jong was en krachtig, dat haar lichaam niet wilde vegeteeren, dat haar spieren trokken van ongeduld bij al dat zitten studeeren [...]. (202)

Ze besluit actie te ondernemen en gaat handschoenen wassen. Maar dan komt de broer van een huisgenootje en die vraagt haar mee naar een lezing van Henriëtte Roland Holst. Dat doet ze en het brengt haar in extase, maar op de weg naar huis ziet ze de student waar ze verliefd op is. Hij staat bij een lantaarn tegen een meisje geleund, zijn arm om haar heen. Hij buigt zich naar

haar, maar als ze voetstappen horen, lopen ze door. Go, totaal ontdaan, vindt hem nu zo slecht. Hij deed blijkbaar 'zulke' dingen. Hij had haar al gewaar-schuwd toen ze ontdaan was, doordat ze een andere student van het dispuut met een niet-studente had zien fietsen. Zijn reactie was geweest: 'Ja, zoo zijn we, wij, studenten; zoo zijn we haast allemaal.' (209)

Go denkt: hoe kon hij wezenlijk behagen vinden in een 'burgerlijk, onbeschaafd schepsel, zoo een, die Leidsch dialect sprak, met 't leelijke zangetje, en niets had gelezen; die bovendien niet wezenlijk van 'm houden kon.' Ze constateert een verschil tussen het meisje dat wacht en hoopt, om zich geheel aan de man, die ze liefheeft te kunnen wijden, en de man die 'minnarijen' zoekt, die hem direct voordeel en bevrediging geven, zonder al de zorgen en het bindende van een huwelijk met een vrouw van dezelfde ontwikkeling die hoger eisen stelt. '[...] Dát stond de vriendschappelijke verhouding tusschen de jongens en meisjes in den weg; niet dat ze vaak dronken waren in de eerste plaats, maar 't feit, dat andere vrouwen op 'n andere manier in hun leven gedrongen waren en ze daarom geen achtung, geen zuiver, hartelijk gevoel meer konden voelen voor eenig meisje, want hun gedachten waren vol van wat laag en afschuwelijk was.' (210)

Ze kan een deel van haar vertwijfeling gelukkig kwijt bij haar oudere kamergenoot Mary, die haar voorhoudt dat een ideaal, een overtuiging, een gelóóf – geeft niet wat – erg belangrijk kan zijn om het leven waarde te geven.

Daardoor zijn er hier zooveel vegetariërs en geheel-onthouders, en orthodox-geloovigen, en liefde-predikers, en artisticiteit wordt óók wel 's tot 'n geloof verheven; en dan de sociaal-democraten, en de anarchisten, en Van Eedenianen en de wereld-vrede-menschen [...] en de Hegelaars [...] en dan heb-je nog een paar voorstanders van het vrouwenkiesrecht, maar die zijn toch niet talrijk bij ons en 't zou ook niets voor jou zijn, wel? 'Nee, zeker niet,' zuchtte Go, 'alleen al daarom, dat de jongens erom lachen, en dat kan ik niet hebben; ik weet wel, dat dat erg kinderachtig van me is.' 'Och,' peinsde Mary, 't hóórt wel bij je ...'

Dan legt Go aan Mary een constatering voor die ze heeft gedaan, namelijk dat jongens minder hoffelijk zijn tegenover meisjesstudenten vanuit de gedachte dat een meisje dat met hen gelijkgesteld wil worden ook geen 'lievigheidjes' meer moet verwachten. Mary antwoordt:

Beschaafde mannen zul-je zelden zoo zien doen, tenminste niet tegenover meisjes, die 't 'ewig weibliche' bewaard hebben. Je kunt hier ook al weer niet generaliseeren. Er zijn

enkele meisjes-studenten, die als mannen sterk zijn; er zijn méér 'echte' meisjes, die studeren.

Het verlies van vrouwelijkheid blijft voor Go ook een punt van zorg, al probeert Mary haar gerust te stellen. (220-221) Uiteraard worden tussen de weergegeven dialogen door nog allerlei activiteiten ondernomen, zoals een sinterklaasfeest voor de arme kinderen georganiseerd door de VVSL en een picknick met het dispuut in de zomer.

Go komt haar ex-liefde nog een keer tegen, die haar herinnert aan haar woorden, dat ze de jongens helpen wilde, maar nu denkt ze meer: het is ieder voor zich. (243)

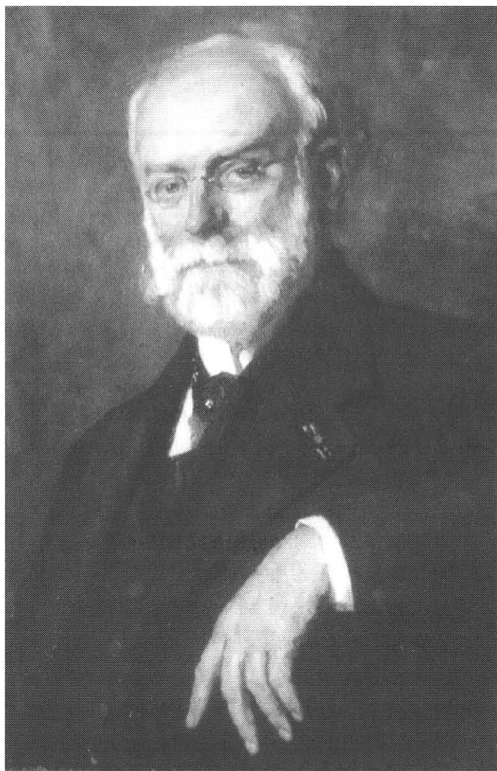
Als haar inmiddels getrouwde nicht Else langskomt, bedenkt Go dat de studie voor een vrouw nooit de hoogste roeping zal zijn; dat blijft het huwelijk waarvoor ze – in geval van keus – bijna altijd zal kiezen. Maar Go gaat niet zitten wachten op de ware Jacob; ze gaat helemaal op in haar studie en voelt zich thuis in het 'geestelijk-ontwikkeland' milieu. En ze voelt zich thuis in de club, de VVSL, die Mary haar heeft aangeraden, en wordt daar zelfs praeses van. Mary zelf wil geen lid worden. Zij voelt zich daar als ouderejaars, die al ging studeren toen de club er nog niet was (vóór 1900), niet zo in thuis. Maar Go raadt ze het van harte aan:

nu meisjes mee gaan strijden om 'n plaats in de maatschappij, is het natuurlijk, dat ze zich ook aansluiten, ook gaan vergaderen en debatteren. (252)

En Go gaat ervoor. Wat las professor Blok in deze roman om zijn standpunt tegen vrouwenstudie te ondersteunen?

Geschied voor het verzamelen van stof

In dezelfde editie van *Onze Eeuw*, waar Blok zijn standpunt over vrouwelijke studenten uiteenzet, bespreekt hij eerst het boek *Een Meisje-Studentje*.²⁷ In deze recensie is Bloks mening al te lezen, die hij uiteindelijk in het artikel breder uitmeet. Die luidt: 'dat zuiver wetenschappelijke studie voor de vrouw veel minder dan voor den man is weggelegd'. Maar dat niet alleen; de vrouwen die gaan studeren, worden door vele gevaren bedreigd en daarom spreekt hij de ouders toe:

P.J. Blok, portret door Thérèse Schwartze.

Moge het boek vele ouders waarschuwen voor de gansch niet onschuldige mode om meisjes, die nog niet weten wat zij zullen gaan doen om het ontzenuwende ledigloopen te vermijden, bij gebrek aan wat anders 'maar' naar de universiteit te zenden met dikwijls als gevolg: zenuwoverspanning. Er zijn daar gevaren van allerlei aard, waarvan men zich niet genoeg rekenschap schijnt te geven.

In zijn artikel 'Vrouwelijke studenten' gaat Blok dieper in op de wetenschappelijke aanleg van vrouwen en op de gevaren die de meisjes bedreigen. Het is niet dat hij een en ander wetenschappelijk kan aantonen, zo zegt hij zelf; hij baseert zich vooral op eigen waarneming. Dat hierbij dus in grote mate sprake is van subjectiviteit weerhoudt deze man en wetenschapper er niet van om over de wetenschappelijke aanleg van de vrouw te beweren:

dat het vrouwelijk verstand in den regel te kort [schiet]: het mist de onbevangenheid, die bij het zoeken naar wetenschappelijke waarheid een eerste vereischte is; het is van nature, zou ik zeggen, partijdig, sterk geneigd in de richting van deze of gene oplossing en daardoor minder geschikt voor wetenschappelijk onderzoek.

Het vrouwelijk verstand is dus van nature partijdig. Grappig genoeg schrijft Lizzy van Dorp in haar dagboek over de voorganger van Blok, de hoogleraar Fruin:

en soms ook begon zijn stem te beven en kwamen er tranen in zijn ogen. Dat was als hij sprak over de dood van Mary en Willem III. Die had hij lief. En zijn partijdigheid was, zoals Blok nog aan zijn [Fruins] graf van hem getuigde, veroverd geheel en al, op zijn ziel, vol hartstocht en verering. Hij was niet partijloos.²⁸

Ook Blok toonde zich bij zijn colleges emotioneel en partijdig, 'schoot in de huil' als het ging over de dood van Willem van Oranje.²⁹ Maar, om Blok verder te volgen, het was niet zo dat de vrouwen helemaal verloren waren voor de wetenschap; zij konden zich nuttig maken in dienst van de mannelijke wetenschapper:

als amanuenses, als onder-archivarissen, als onder-bibliothecarissen zou men ze zeer goed kunnen gebruiken voor het werk van catalogiseeren en inventariseeren, voor het verzamelen van stof, het uitgeven van registers, van stukken van allerlei aard. Maar voor zelfstandig werk van hooger wetenschappelijken rang, voor het schiften der verzamelde stof, voor het in elkander zetten van een historische studie acht ik ze ongeschikt. Ook hierin zij de vrouw den man, die getoond heeft de daartoe noodige begaafdheden wel degelijk te bezitten, wat het oude bijbelwoord noemde 'ter hulpe'.

Dan de gevaren die de vrouwelijke studenten bedreigen: Blok constateert dat de meisjes hard werken, harder vaak dan jongens, ook al op de middelbare school en dan gaan studeren en ook weer veel te hard werken. Daar worden ze ziek van, want ze zijn nu eenmaal fysiek zwakker dan de jongens en kunnen het niet aan. Met als gevolg zenuwaandoeningen:

Hoe dikwijls heb ik niet op de colleges tegenover meisjes gezeten, wier holle oogen en fletse gelaatskleur of wel koortsige blik en hoogroode tint mij wederom deden zien, dat zij op weg waren naar het sanatorium! En men zegge mij niet, dat dit ook onder de mannelijke studenten lang geen zeldzaamheid meer is of dat zenuwaandoening een kwaal is van onzen tijd. Dit laatste volmondig toegegeven! Ik stel echter daartegenover, dat blijkens mijn ondervinding van jaren het percentage der vrouwelijke studenten met zenuwaandoening ongelijk hooger en die aandoeningen zelf ongelijk ernstiger zijn dan dat der mannelijke. Cijfers kan ik niet geven [...].

En áls de meisjes dan toch volhouden ligt daar een ander gevaar op de loer; het gevaar een ‘man-vrouw’ te worden:

Het is mij een enkele maal voorgekomen, dat bij den aanvang zwakke meisjes na een paar jaren gezond van lijf en leden met zekeren bewusten trots als een soort van reclame voor vrouwen-studie aan de universiteit voor den dag traden. Maar hoeveel hadden zij niet verloren van de gratie, van de zachtheid, van de teederheid, die de vrouw van nature eigen is! Waren zij niet echte man-vrouwen geworden, exemplaren van dat derde geslacht, dat men ‘het’ vrouw zou kunnen noemen, treurige wanschepsels, kunstprodukten van het feminisme?³⁰

Het studeren van vrouwen berokkent echter niet alleen schade aan de vrouwen zelf, door zenuwaandoeningen of verlies van vrouwelijkheid, maar is een gevaar voor de hele maatschappij:

Noch lichamelijk noch geestelijk is de vrouw aan den man gelijk. Zij staat in het algemeen natuurlijk niet lager dan de man, maar zij is ánders dan hij, ánders naar lichaam en geest.

Aan degenen die hier anders over denken, geeft Blok het advies mee:

laat hen ernstig bedenken, hoeveel nadeel zij in de maatschappij in het algemeen, in het familieleven en het gezin in het bijzonder kunnen brouwen door ruw en onbehouwen ingrijpen in wat naar mijne vaste overtuiging wortelt in de natuur zelve, die van man en vrouw twee schepsels heeft gemaakt, bestemd om elkander aan te vullen, om náást, niet tégenover elkander gesteld te zijn in het leven, met verschillende functiën, verschillende gaven, verschillende inzichten.

Tornen aan deze verschillen betekent dat diegene ‘hard op weg is om haar ten vloek te worden, een vloek, waarvan de eerstkomende geslachten de noodlottige gevolgen zullen hebben te lijden’. Zo sprak Blok als de boze fee aan de wieg van het kindje van de vrouwenemancipatie, dat studeren heette.

Het opvallende is dat zowel de boodschap in zijn recensie als de strekking van zijn artikel in *Onze Eeuw* weinig grond vindt in het boek van Annie Salomons. Wat betreft de geschiktheid voor wetenschap baseert hij zich op eigen waarneming en ook de gevaren die de vrouwelijke student bedreigen, een zenuwaandoening, een man-vrouw worden, overkomen geen van de studentes in het boek. Bij die gevaren hoorde ook nog het gevaar van zelfmoord, voor meisjes die ‘tegen hun natuur’ ingingen, maar in *Een Meisje-Studentje* is het een jongen die zichzelf doodt. Wel is er een gesprekje tussen Go en Mary over het mogelijke verlies van vrouwelijkheid – Go was ervoor bevreesd – maar Mary stelt haar gerust. Verder is Else de enige die haar studie staakt als

ze een leuke man tegenkomt, die dus de studie zag als een aardige tijdspassing, tot het huwelijk. Dit voortijdig stoppen heeft haar wel het risico van een zenuwaandoening bespaard, maar ook Go, die doorgaat met studeren, wordt niet door een zenuwaandoening getroffen. Wel zal Go, mocht ze een leuke man treffen, zeker trouwen want dat is toch de hoogste roeping van een vrouw in haar ogen. Maar tot die tijd neemt ze de studie serieus en geniet van het studeren om het studeren, *'l'art pour l'art'*, al was Blok daar geen voorstander van.³¹

Dat is wat Blok de vrouwen feitelijk misgunt, de vrije keuze om zich te ontwikkelen als ze daarvoor voelden, met welk doel dan ook, en zich aan de universiteit met jongens te meten. Ze konden beter worden weggestopt in speciale vrouwenscholen.

Meisjes dienen een meisjesopvoeding te genieten, in het bijzonder ingericht op de functiën, die zij in het leven hebben te vervullen. Dit kunnen ook best betrekkingen zijn die vroeger alleen voor mannen of jongens geschikt werden geacht. Maar de opleiding moet wel gescheiden zijn. Lagere en middelbare meisjesscholen, meisjesgymnasia, vrouwenakademiën [...].

Wat dit betreft krijgt Blok in 1912 bijval van de theoloog en rector magnificus Pijper. Deze acht het 'een heuchelrijk verschijnsel' dat jonge vrouwen tegenwoordig aan de universiteit studeren, maar 'de aanleg der vrouw, hoe voortreffelijk ook, is nu eenmaal anders dan die van den man', en daarom was een aparte vrouwenuniversiteit gewenst, met iets andere lessen en examenvakken.³²

Overigens is Blok in 1911 dan weer wel trots dat de beroemde Marie Curie, deze 'hoogbegaafde vrouw', in Leiden proeven deed met Kamerlingh Onnes. 'Hare werkzaamheid' werd in Leiden 'met groote sympathie' gadeslagen. Maar hij was vooral blij dat ze in stilte wilde werken en niet de aandacht wilde van journalisten, en 'vrouwenbeweegsters en -bewegers', want van deze feministen moest hij niets hebben.³³

Annie Sillevius

In deze sfeer van weerstand tegen vrouwenstudie was het dapper dat Annie Sillevius het durfde opnemen tegen de 'hooggeleerde' Blok, al durft ze hem in haar brochure *Een Meisje-Student over 'Een Meisje-Studentje'* niet helemaal af te vallen.

Sillevis was in september 1899 als negentienjarige wis- en natuurkunde gaan studeren aan de Rijksuniversiteit Leiden en zat van 1903 tot 1905 in het bestuur van de *VVSL*. Als haar brochure in 1907 uitkomt, woont ze in Den Haag, waar ze ook is geboren en waar ze na haar studie in 1910 gaat werken als docent wiskunde aan de Hoogere Burgerschool voor meisjes.³⁴ Zij was toen al getrouwd, en dat is tamelijk bijzonder, omdat vrouwen doorgaans ontslag vroegen bij huwelijk.³⁵ Slechts een gering percentage van de getrouwde vrouwen werkte.³⁶ Eerdergenoemde Aleida Nijland en Lizzy van Dorp waren voorbeelden van gepromoveerde vrouwen die niet trouwden en zodoende konden blijven werken.

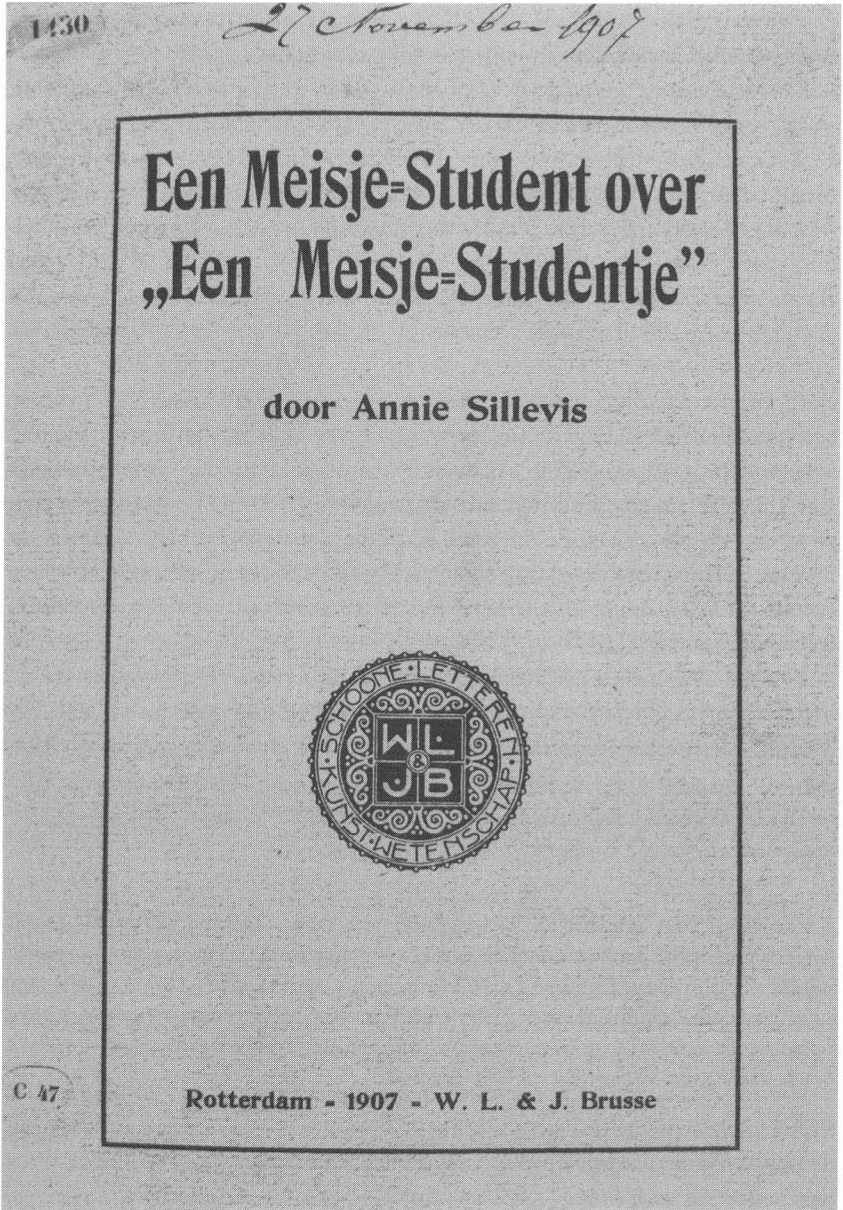
Het was een verworvenheid in deze tijd dat deze vrouwen door betaald werk zelfstandig in hun onderhoud mochten en konden voorzien. Een goede opleiding kon daarbij helpen, dus waarom geen universitaire studie? Vaak moesten deze 'gestudeerde' vrouwen dus wel kiezen tussen trouwen of 'een carrière'; trouwen en blijven werken was uit den boze. Alleen voor getrouwde vrouwen zonder kinderen was werken eventueel wel weer een optie, zoals voor Sillevis, in het onderwijs. Zij trouwde met P.H. van Reedt Dortland en samen traden zij toe tot het bestuur van de Leidse afdeling van de eerder genoemde Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, waar zij zeker tot 1918 deel van uitmaakten. Na het verkrijgen van het kiesrecht voor vrouwen bleef Sillevis actief in de vrouwenbeweging en ging ook in de politiek; zij werd lid van de Democratische Partij.³⁷

Bakvisjes, zonder begrip van ernstige studie

Sillevis richt zich in haar brochure zowel tot Salomons als tot Blok. Ze geeft als voornaamste doel van haar werk het rechtzetten van het verkeerde beeld dat uit het boek rijst over vrouwelijke studenten. Niet alleen bij Blok, die ermee aan de haal ging, maar ook bij andere mensen, die het boek lazen omdat ze benieuwd waren naar die gesloten academiewereld. Daarbij grijpt zij de kans om een lans te breken voor de *VVSL*.

Het verkeerde beeld komt erop neer, dat vrouwelijke studenten overkomen als bakvisachtige meisjes, die de studie weinig 'ernstig' namen en er vooral op uit waren om de jongens te behagen. Ofwel, allemaal waren zoals Go in haar eerste studiejaar. Het beeld voedde bij Blok 'opinions van meisjesachtigheid,

Titelblad van de brochure
van Annie Sillevius.

van onwetenschappelijkheid, van dilettaantisme', mede omdat het studeren zelf volgens Sillevius in het boek nauwelijks aan de orde komt.

Dan reageert ze op de gevaren die Blok ziet voor de vrouwelijke studenten zoals een zenuwaandoening en zegt dat de omstandigheden waaronder jongens en meisjes studeren wel even anders zijn: 'Terwijl een jongen aangezet wordt tot studie, voor zijn werk alles moet wijken, moet een meisje het dikwijls met kracht doorzetten om te mogen werken, en gaat alles in de huishouding voor boven haar werk. Vraag eens welk deel van haar kracht geveerd wordt voor het geven van gezelligheid in den huiselijken kring, voor het meedoen aan allerlei dingen, waaraan zij zich niet onttrekken kan? Hoeveel meisjes hebben gezocht onder de klacht dat er blijkbaar van haar geveerd werd, examens te doen zonder studeeren, waar op zoo groot deel van haar tijd beslag gelegd werd? Hoe weinigen waren er die zich aan de studie, aan het student-zijn mochten wijden? Uit dezelfde kringen, waar het vanzelfsprekend was, dat een jongen op z'n tijd naar de academie ging, met een goed jaargeld, en alleen de verplichting eenigszins op tijd z'n examens te doen, bleven de meisjes in huis, mochten hoogstens spoorstudent worden, moesten alles zoo zuinig mogelijk doen, en moesten beschikbaar blijven voor zooveel buiten haar studie om.'

Er moet ook verschil worden gemaakt tussen de zwaarte van de ene en de andere studie, bijvoorbeeld studies met weinig of veel colleges en dan het 'praktisch laboratoriumwerk. Hier kwam het ook voor, dat een hoogleeraar aan een meisjestudent vroeg of het "haar" beurt ook nog niet was, doelend op zenuwoverspanning onder [...] haar mannelijke collega's!' Over het man-vrouw worden zegt zij: het studeren van vrouwen

is nog zoo jong, is het wonder dat de eersten mannelijke kracht moesten hebben om vol te houden en baan te breken? [...] Onder de tegenwoordig studeerenden zijn ze schaars meer te vinden, 'de treurige wanschepsels van het feminisme'! [...] Wat valt er nu reeds te zeggen van een volgend geslacht, waarbij jongens en meisjes gelijke fysieke opvoeding zullen genieten, wanneer meisjes gewend zijn aan regelmatig gymnastiseeren en gehard zullen worden. En al blijven er verschillen bestaan, het meisje zal heel wat beter toegerust aan de universiteit komen dan nu nog het geval is.

De nieuwigheid van het vrouwelijk studeren maakt ook, volgens Sillevius, dat de productie nog betrekkelijk gering is. Dat kan daarom niet als bewijs worden genomen voor hun

Vaandel van de
Vereniging voor
Vrouwelijke Studenten
te Leiden.

geestelijke minderwaardigheid, want al spreekt professor Blok wel van 'verschillende' vermogens, maar wanneer het gevolg is, dat de vrouw alleen tot ondergeschikte betrekkingen, tot bijwerk zou moeten komen, dan zijn we toch niet ver af van minderwaardigheid.

Sillevis wil Blok blijkbaar niet te veel afvallen over een vakgebied dat het hare niet is, of zou ze het ironisch hebben bedoeld als ze schrijft:

ja – misschien dat er een enkel vak blijven zou, waarin de vrouw in 't algemeen minder wetenschappelijk werk kan leveren dan de man, en als er zoo'n vak is, dan zou dit juist in de eerste plaats geschiedenis kunnen zijn, waarvoor een bij uitstek objectieve blik noodzakelijk is, en objectiviteit is nu eenmaal een eigenschap, waar onze subjectieve vrouwen nog zoo weinig begrip van hebben. Of dit mee veranderen zal, wanneer de vrouw geleerd zal hebben meer als mensch in de maatschappij te staan?

Dan gaat ze terug naar de roman en naar Go, die zachtheid onder de jongens wil brengen.

Heel Go's gedachtengang is die van het meisje, dat leeft van de emotie die de omgang met jongens haar geeft, ze staat als vreemd tegenover hun leven, juist dat trekt haar misschien in ze aan. En zoolang meisjes niet veranderen daarin, niet tot bewuster leven als mensch gekomen zijn; [...] zoolang zij zich voor laten staan op haar 'aardig-meisje-zijn'; laten zij zich zoo lang toch geheel uit het hoofd zetten vrienden te kunnen zijn met haar collega's. [...] En zoo kom ik ten slotte op iets wat ik ten sterkste uit zou willen doen komen, de grootste misvatting waartoe het boek aanleiding geeft. Het heeft er veel van of men aan de universiteit alleen te doen heeft met den omgang en de verhoudingen van jongens en meisjes, alsof niets er tot stand kwam van verhoudingen tusschen de meisjes onderling.

Nu, dat is er wel degelijk, zo zegt Sillevs. Neem de vvSL:

Juist het alle meisjes samen zijn, het onder elkaar jolig zijn en ernstig, daar ligt zooveel goeds in. Er is nog zooveel te arbeiden in onzen eigen kring, we zijn nog zoo weinig klaar om naar buiten te treden. En zij begrijpen dat niet, die aankomen en geen lid worden van de vereeniging 'omdat het zo saai is en er geen heeren zijn'; zij begrijpen het niet, die geen werk van haar toilet maken bij een feestelijke bijeenkomst, omdat we 'maar' onder elkaar zijn. Dat is juist het groote gebrek in Ans Salomons' boek, dat ook daarin dit niet begrepen is. We behoeven de meisjes van nu niet te waarschuwen: verlies onder de studie toch je vrouwelijkheid niet. Niets is er moeilijker voor een vrouw, ik geloof zelfs dat ze het nòoit verliest. Maar daarom juist zou ik ze toe willen roepen, als er ieder jaar weer zooveel nieuwe meisjes hun studietijd beginnen: denk in deze jaren niet in de eerste plaats aan je vrouw-zijn (tegenover de jongens); onder je vrouwelijke collega's voel je je immers thuis, daar heb je niet de neiging te denken aan den indruk die je maakt. Denkt nu eens aan het grootere doel waarvoor we hier samen zijn, leer nu als *mensch* te staan in het leven [...]. En zulke vrouwen, die zich leerden verheffen boven eenzijdigheden, zijn er nog zoo weinig en ... ze zijn zoo noodig!

Zo besluit Sillevs haar betoog. Haar brochure werd in vele kranten en tijdschriften in het hele land besproken en kreeg daar ook de nodige bijval,³⁸ maar het laatste woord over vrouwenstudie was hiermee niet gezegd.

Slot

Met het kranige weerwoord van Annie Sillevs op Bloks betoog werd de mannelijke weerstand tegen vrouwenstudie niet één-twee-drie gebroken. Het lijkt erop dat veel hoogleraren die zich uitspreken tegen vrouwenstudie, vooral bang zijn dat als vrouwen eenmaal hebben gestudeerd, zij niet meer willen

trouwen en voor hen willen zorgen. Zij zijn bang voor de feministen die het huisvrouw zijn zouden afschilderen als slavernij of als minderwaardig. Niet alleen Blok heeft het hierover,³⁹ ook de latinist Hartman, in zijn functie als rector magnificus. Hij poneert in 1908 dat de natuurlijke plaats van de vrouw in het huwelijk ligt, althans in het huisgezin. Maar hierover zouden 'dwaze' stemmen beweren dat beperking hiertoe de vrouw vernedering en 'smaadheid' aandoet.⁴⁰

Misschien waren deze geleerde heren ook wel bang voor vrouwelijke concurrentie,⁴¹ maar bovenal waren ze bang voor verandering, voor de veranderende verhouding tussen mannen en vrouwen. Het is opvallend hoe weinig wetenschappelijk veel hooggeleerde heren hun vooroordelen poneren over de 'natuurlijke' plaats van de vrouw – in het huisgezin – en over haar geringe wetenschappelijke aanleg. Dat terwijl vrouwen zich op wetenschappelijk terrein nog maar nauwelijks hadden kunnen bewijzen. In ieder geval heeft de weerstand de vrouwen er niet van weerhouden naar de universiteit te blijven komen en hebben zij uiteindelijk ook onder de hoogleraren een plaats veroverd, of liever gezegd, plaatsje.

Noten

- 1 Het *Studenten Weekblad* 10 (15-5-1871) geeft aan dat Theodoor uit Utrecht komt. De repliek staat in het *Studenten Weekblad* 13 (5-6-1871).
- 2 Dit vrouwvriendelijke klimaat wordt geconcludeerd door Inge de Wilde die over de studenten en docenten aan de Groningse universiteit schreef in: *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919* (Assen 1998).
- 3 Marie Loke werd overigens aangesteld omdat er geen mannelijke kandidaten waren te vinden voor deze functie, waarvoor de betaling te wensen overliet. Zie: Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* (Amsterdam 1994) 438.
- 4 Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 437-438. Net als Loke zou zij zijn aangesteld vanwege het ontbreken van een mannelijke kandidaat. Een *In memoriam* voor Antoniadis staat in het universiteitsblad *Acta et Agenda* van 9 maart 1972. Zij overleed in Athene op zesenzeventigjarige leeftijd.
- 5 Maria Catharina Slothouwer en Johanna Catharina Helena Bisschop, beiden voor Nederlands en beiden als toehoorder. Zij volgden een selectie van colleges, misschien uit interesse of misschien om een akte te halen voor het middelbaar onderwijs. Om les te geven in het middelbaar onderwijs was geen afgeronde universitaire studie vereist. Veel vrouwen gingen naar de universiteit om die MO-akte te behalen bij gebrek aan leraaropleidingen. Zie voor deze eerste studenten: E. Hulshoff Pol, 'De eerste vrouwelijke studenten in Leiden', *MVVAO*, 20/3 (aug. 1954) 8-16. De Wilde besteedt in haar *Nieuwe deelgenoten* ook aandacht aan dit type studenten.
- 6 Het verhaal over deze studentes, inclusief de aanbevelingsbrief die ze meekregen naar Bern, waar ze wel werden toegelaten, staat in Hulshoff Pol, 'De eerste vrouwelijke studenten in Leiden'.
- 7 Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 227. Bosch citeert Huet uit: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 372.
- 8 H. Treub en C. Winkler, *De vrouw en de studie. Voordrachten en debatten gehouden in de*

- vergaderingen van 3 maart en 10 november 1898 van de 'Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw' te Rotterdam* (Haarlem 1898).
- 9 Zie ook: Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 140.
- 10 Aleida Nijland, zonder titel, in Treub en Winkler, *De vrouw en de studie*, 89-95.
- 11 Agnes van Steen, 'De dagboeken (1893-1900) van Lizzy van Dorp, de eerste rechten-studente in Nederland, die studeerde in Leiden', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/08* (Leiden 2008) 247.
- 12 Dit citaat is afkomstig uit de serie Schatten, in dit geval over Lizzy van Dorp, op de website van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (www.iiav.nl).
- 13 Van Steen, 'De dagboeken van Lizzy van Dorp', 247. Dit kan natuurlijk ook vallen onder het kopje 'stof verzamelen', waar Blok vrouwen wel geschikt voor vond. Zie verderop in dit artikel.
- 14 De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 93. In 1905-1906 was het aandeel vrouwelijke studenten in Utrecht ook 11 procent, in Groningen 15 procent en in Amsterdam 13 procent.
- 15 Zie: Agnes van Steen, 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden. De knuppel in het hoenderhok', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/08* (Leiden 2008) 45-57.
- 16 Zij zat jarenlang in het bestuur van de vereniging 'Tesselschade', die vrouwen de mogelijkheid wilde bieden anoniem door handwerken in hun levensonderhoud te voorzien. Voor ongetrouwde vrouwen uit de betere kringen kwamen er langzamerhand wel steeds meer 'nette' beroepsmogelijkheden, zoals in het onderwijs, in de verpleging of op kantoor. Fabriekswerk was voor hen uiteraard uit den boze.
- 17 De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 120.
- 18 Brief van Hermine Hartevelt aan Lizzy van Dorp, 8 februari 1907, in het archief van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, no. 253 in het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Hartevelt zat in de beginjaren in het bestuur van de Bond en vervulde onder andere de functie van secretaris. Van Steen, 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden', 196, 214.
- 19 De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 102.
- 20 Annie Salomons, *Toen en nu. Herinneringen uit een lang leven* (Den Haag 1961) 47. Annie Salomons leefde overigens een zeer lang leven, van 1885 tot 1980.
- 21 Althans, op de gedrukte versie komt zijn naam niet voor. Wel op een handgeschreven kladversie van de lijst van ondertekenaars. Heeft hij zich bedacht of is door slordigheid van de 'Bonds vrouwen' zijn naam per ongeluk weggelaten? Iets dergelijks lijkt op te maken uit de gevoerde briefwisseling (bewaard op het IIAV) omtrent het 'Bondsinitiatief'; verschillende namen (welke wordt niet gezegd) zouden ontbreken. Maar het blijft gissen.
- 22 Ik heb de derde druk gebruikt uit 1920 (Bussum). Het voorwoord van Salomons bij de tweede druk (zie noot 25) is hier weer weggelaten.

- 23 Salomons, *Toen en nu*, 45.
- 24 Salomons, *Toen en nu*, 46 en 51.
- 25 Dit voorwoord bevindt zich – los – in het archiefje van Annie Sillevius op het IIAV.
- 26 Pas in 1972 fuseren de VVSL en het Leidsch Studenten Corps en gaan als gemengde vereniging door onder de naam Minerva. Overigens lieten de confessionele verenigingen, zoals Sanctus Augustinus, al aan het begin van de eeuw vrouwelijke studenten toe.
- 27 P.J. Blok in: *Onze Eeuw* 7 (1907) III, recensie p. 289, artikel 'Vrouwelijke studenten', 447-462.
- 28 Van Steen, 'De dagboeken (1893-1900) van Lizzy van Dorp', 234.
- 29 Dat Blok 'in de huil schoot' is afkomstig uit Otterspeers *Wiekslag*, 374, die zich waarschijnlijk baseert op G.W. van der Meiden, 'Tranen bij de vaderlandse geschiedenis', *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* onder redactie van D.E.H. de Boer (Zwolle 1982) 129-132. Van der Meiden oppert dat Blok in het tonen van zijn emoties Fruin trachtte na te volgen. De vaderlandsliefde en de liefde voor het koningshuis werd overigens noch door Fruin noch door Blok zelf beschouwd als partijdig; de monarchie stond immers boven de partijen. Zie voor een uitgebreide bespreking van de denkbeelden van zowel Fruin als Blok: J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990) 98 (onder andere). Hierin is ook te lezen dat Blok geen voorstander was van studeren als '*l'art pour l'art*' (85-86); de historiografie moest de band met het heden aanhalen.
- 30 Bloks aversie tegen feministen komt ook tot uiting in het achtste en laatste deel van zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (Leiden 1908) 306-308. Hierin besteedt hij een passage aan de vrouwenemancipatie maar heeft hij geen goed woord over voor degenen uit de vrouwenbeweging die de 'slavernij' willen afschaffen, dat is de afhankelijkheid van de vrouw onder het gezag van de man. De volledige gelijkstelling van vrouwen en mannen die hierdoor bereikt zou worden, ging volgens hem volledig tegen de natuur in.
- 31 Zie noot 29.
- 32 Deze vrouwenacademie is er nooit gekomen; wel waren er in Nederland toen al de nodige middelbare meisjesscholen. In Leiden werd in 1881 de Hogere Burgerschool voor meisjes opgericht. Deze middelbare meisjesscholen stonden echter niet gelijk aan die voor jongens. Zo boden zij geen toegang tot de universiteit. Daarvoor moesten meisjes naar de Hogere Burgerschool voor jongens of het gymnasium. Zie: Agnes van Steen, 'Openbare hogere burgerscholen in Leiden: jongens en meisjes beginnen gescheiden', *Leids Jaarboekje* 94 (2002) 83-118.
- 33 De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 120-121.
- 34 Na dertig jaar onderwijs krijgt zij in 1940 eervol ontslag. Verslagen over de school zijn te lezen in de *Haagse gemeenteverslagen*.
- 35 In Leiden aan de HBS voor meisjes waren alle leraressen inclusief de directrice ongehuwd. Als die status veranderde, werd eervol ontslag verleend door het gemeente-

- bestuur, al kende ook deze school een enkele uitzondering. Zie voor verwijzing noot 32.
- 36 In 1899 vormden zij 2,3 procent van de totale beroepsbevolking, in 1930 2,2 procent.
- 37 Zij is lid van de Nederlandse Vereniging van Staatsburgeressen die overgaat in de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap. Zij treedt in 1931 af als voorzitter van de Democratische partij. Dit blijkt uit verschillende edities van *Het Vaderland*.
- 38 Zoals van W.H.D(rucker) in het studentenblad *Minerva* (23-1-1908). Deze en andere reacties zijn verzameld in het archiefje van Annie Sillevius op het IIAV.
- 39 Zie noot 30.
- 40 De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 120.
- 41 Een boek dat ik niet onvermeld wil laten, is dat van Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis* (Hilversum 1994). Het handelt over de acceptatie van vrouwelijke historici, in het bijzonder van Johanna Naber, in de wetenschappelijke (mannen)wereld. Ook professor Blok figureert hierin.

Over de auteurs

Piet de Baar (1951) is sinds 1970 verbonden aan het Gemeentearchief/Regionaal Archief Leiden in diverse functies en publiceerde veel over tal van facetten van de geschiedenis van Leiden en omstreken. Hij is sedert 1991 lid van de redactie van dit Jaarboek.

Chrystel Brandenburg (1975) studeerde prehistorie aan de Universiteit van Leiden. Zij is enkele jaren werkzaam geweest bij de gemeentelijk archeologische afdeling van Breda, onder andere als projectleider van de Romeinse opgravingen in Breda-West en verschillende middeleeuwse onderzoeken in de binnenstad. Sinds 2003 is zij stadsarcheoloog van Leiden en heeft in die functie onder meer leiding gegeven aan de laatste opgravingscampagnes in Roomburg en het Leidse stadskernonderzoek.

Berry Dongelmans (1952) is als neerlandicus-boekhistoricus verbonden aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert regelmatig over bibliografische en boekhistorische onderwerpen, onder meer over negentiende-eeuwse leescultuur en kinder- en jeugdliteratuur. Hij is mede-auteur van *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000* (2008), waarin hij het derde deel *Van De Brave Hendrik tot de Speedmaster* schreef.

Paul Hoftijzer (1954) is verbonden aan de Leidse universiteit als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het Nederlandse boek in de vroegmoderne tijd vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting. In 2008 was hij initiatiefnemer van de tentoonstelling 'Stad van boeken: Zeven eeuwen lezen in Leiden' in Stedelijk Museum 'De Lakenhal'; tevens was hij co-auteur van het begeleidende publieksboek.

Valentijn Koningsberger (1980) is student geschiedenis en bestuurskunde aan de universiteit van Leiden. Binnen zijn hoofdrichting, de sociale geschiedenis, heeft hij onder andere onderzoek verricht naar criminaliteit onder meisjes in Nederland in de periode 1840-1880. In juni rondt hij zijn bachelor geschiedenis af en volgend jaar hoopt hij af te studeren op een onderwerp op het snijpunt van geschiedenis en bestuurskunde.

André van Noort (1973) is geboren en getogen in Warmond en van kindsbeen zeer geïnteresseerd in de geschiedenis van die plaats. Hij publiceert veel daarover en is voorzitter van het Historisch Genootschap Warmelda. Beroepsmatig is hij verbonden aan het Regionaal Archief Leiden.

Agnes van Steen (1956) heeft geschiedenis gestudeerd in Leiden met als specialisatie vrouwen- en wengeschiedenis. Zij werkt aan een proefschrift over bewegingen in de jaren zeventig in Leiden, waaronder die van studenten, vrouwen en homo's en is als docent verbonden aan het Leidse Da Vinci College.

Aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2008

Het regionale karakter van het archief werd in 2008 weer sterker benadrukt: nu sloten de gemeenten Teylingen en Hillegom zich aan. Van Teylingen waren de archieven van de voormalige gemeente Warmond al aanwezig, maar nu kwamen ook die van de voormalige gemeenten Voorhout en Sassenheim. Het gaat hier om flinke hoeveelheden archief (bij Hillegom alleen al circa 90 meter), gelukkig voorzien van goede inventarissen. Ook de in het Nationaal Archief berustende rechterlijke, notariële en weeskamerarchieven en doop-, trouw- en begraafboeken werden overgebracht. Vanzelfsprekend kwamen er van de al langer aangesloten gemeenten, zoals Zoeterwoude en Noordwijk, ook weer de nodige aanvullingen; van eerstgenoemde 6,25 meter uit de periode 1930-1980, van laatstgenoemde bouwvergunningen uit de periode 1905-1930, groot 5,75 meter. En uiteraard liet ook Leiden zich niet onbetuigd: het archief van de gemeentesecretarie uit de periode 1947-1980 wordt in diverse etappes overgebracht en meteen goed geïnventariseerd en ontsloten.

Behalve uit de overheids sfeer kwamen er weer vooral (aanvullingen op) archieven uit de particuliere sector. Bedrijven waren daarbij slecht vertegenwoordigd; een paar kasboeken en een register voor de omzetbelasting van slagerij J. de Roode, 1935-1942, kunnen toch niet omvangrijk genoemd worden. In deze sector zit wel het Koninklijk Verbond van Ondernemers, afdeling Leiden, met tal van voorlopers uit diverse religieuze hoeken, 1914-1981, maar ook dat archiefje is maar 26 centimeter groot. Op sociaal terrein kunnen genoemd worden het archief van de Stichting Buurtwerkmaatschappij Leiden, gevestigd geweest aan de Middelstegracht, van ongeveer 1980 tot 2007, groot 12,5 meter, van de Leidse Welzijnsorganisatie

(LWO) uit het pand Breestraat 117, 5,1 meter groot, en de Stichting Samenwerking Fondsen Leiden (voor maatschappelijk werk, GGZ en dergelijke), 1988-2000, groot 1,20 meter. Uit de hoek van de studenten- en andere verenigingen kunnen genoemd worden het grote archief van het Leidsche Studenten Corps, na 1972 genaamd LSV Minerva, 1800-1972, 69 meter aan vooral archiefjes van commissies en sub-commissies, waarvan een mooie inventaris vervaardigd werd door mevrouw Wansbeek, en dat van de Studentenvereniging Internationale Betrekkingen (SIB) Leiden, 1960-2006, ruim vijf meter. Van de Schaakvereniging VTL (voortgekomen uit de Verenigde Touwfabrieken Leiderdorp, Verto) werd het archief ontvangen, van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, afdeling Leiden, uit de periode 1945-2006, naast de gebruikelijke kasboeken ook plakboeken en fotoalbums, ter grootte van een meter, van de Vereniging Raadsherenbuurt materiaal uit de periode 1982-2003, van de Vereniging Tesselschade-Arbeid Adelt afdeling Leiden 1,4 meter archief uit de periode 1912-2005 en van de christelijke jongemannenvereniging 'Prediker 12:1a' 24 centimeter archief uit 1880-1962. Uit de buurgemeenten kwamen het archief van de rooms-katholieke muziekvereniging 'St. Caecilia' te Voorhout, 1,32 meter uit 1990-2005, bijna twee meter archief van de christelijke zangvereniging 'Excelsior' te Leiderdorp, 1980-2005, en wat ledenlijsten, foto's en dergelijke van de rooms-katholieke sportvereniging 'Warmunda' uit Warmond, 1945-1995.

Op religieus gebied kunnen vermeld worden het archief van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (Herengracht), 9 meter, een aanvulling op het archief van het Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis 'Machseh Lajesoumiem', 1978-2005, en het archief van de Stichting Vrienden van de Leidse Synagoge, 1978-1989. In deze sfeer ligt ook een aanvulling op het archief van vrijmetselaarsloge 'La Vertu', 1758-2001, 14,25 meter. In de meer particuliere sector valt een aanvulling op het familiearchief Van Rhijn (molen De Valk), dat meteen betrokken werd bij de herinventarisatie van dit archief, waarvan de inventaris zo goed als gereed kwam.

Een los charter waarin David Bosch tot schout van Leiderdorp benoemd werd, anno 1731, werd gevoegd in de Archieven van de Stadsheerlijkheden. En zeker zo spectaculair was de vondst van een pakketje stukken op een zolder, die oude eigendomsbewijzen van het pand Hooigracht 39 bleken te zijn,

daterend van 1578 tot 1881; hoewel niet omvangrijk, zeker zeer belangrijk vanwege de oude charters.

Tot slot kan nog genoemd worden dat door de extra aandacht aan de nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog nog weer zaken opdoken als papieren over de NeNaSu, het fascistisch getint Nationale Dagblad, dat in 1940 uitgegeven werd door N.V. Boekdrukkerij v/h L. van Nifterik Hzn. te Leiden, en stukken van J.M. van der Blom-Vijlbrief over de oorlog.

Het geheel overziende kan gezegd worden dat de meeste aanwinsten van vrij recente datum dateren en niet omvangrijk zijn, maar met elkaar toch weer heel wat planken bezetten, waar ze, wellicht over wat langere tijd, hopelijk frequent van af gehaald zullen worden om door nieuwsgierige kenniszokenden gespeld te worden.

PIET DE BAAR

Boekbesprekingen

J.C.H. Blom, R.C.J. van Maanen en C.B.A. Smit, *Historische Canon van Leiden*. Stichting Geschiedschrijving Leiden, Leiden 2008. 160 p., ISBN 978-90-806754-5-2. € 9,95

Een bestseller, zo kunnen we de *Historische Canon van Leiden* wel noemen. Onder het motto 'Het verleden doet er toe' ligt er een fraai vormgegeven historische canon voor ons. Binnen luttele weken na de presentatie op de Leidse Geschiedenisdag zijn er vele duizenden exemplaren van verkocht. Als we op de verkoopcijfers afgaan is de canon een schot in de roos. Geldt dat ook voor opzet en inhoud?

Enige jaren geleden nam burgemeester Lenferink, historicus van huis uit, het initiatief om voor Leiden, in navolging van de nationale historische canon, een lokale samen te laten stellen. Er kwam een commissie en die formeerde een werkgroep, bestaande uit de heren historici Hans Blom, Rudi van Maanen en Cor Smit, die voortvarend aan het werk toog. De Leidse canon bestaat uit de inmiddels gebruikelijke vensters, maar er zijn twee onderdelen aan toegevoegd. Een lopend overzicht van de Leidse geschiedenis en lijsten bevattende jaartallen, markante personen en gezichtsbepalende gebouwen moeten de samenhang tussen de vensters vergroten. Bij de keuze van de oorspronkelijke dertig vensters lieten de samenstellers zich leiden door een aantal uitgangspunten. Maar hoe je het ook wendt of keert, de keuzes kunnen en zullen nooit iedereen tevreden stellen. Door een serieuze poging de Leidse bevolking bij het maken van de canon te betrekken heeft de commissie toch zoveel mogelijk draagvlak proberen te creëren.

De canon bevat die historische kennis die elke Leidse burger zou moeten hebben. Daarnaast is de canon ook nadrukkelijk bedoeld voor gebruik in het

onderwijs. Daarom zijn er verbanden gelegd met de tien tijdvakken die richting geven aan het landelijke geschiedenisonderwijs en met de nationale vensters. Om de vraag te beantwoorden of de canon met plezier en resultaat gebruikt gaat worden in het onderwijs is het nog te vroeg, want met name uit de onderwijshoek waren er kritische reacties op de eerste teksten. Wel is zeker dat er tot op heden geen kort en bondig overzicht bestond van de Leidse geschiedenis en dat op zich is al winst.

De acht samenwerkende historische verenigingen in Leiden, waaronder de Dirk van Eck-Stichting, ondersteunden het initiatief van harte en de presentatie van de canon vond plaats op de succesvolle Leidse Geschiedenisdag op 8 november 2008.

Elke vergelijking gaat mank, maar toch is de gedachte aantrekkelijk om even te kijken naar twee andere lokale canons die onlangs zijn verschenen. De eerste is die van onze kleine buurgemeente Oegstgeest. De tweede is die van Amsterdam, een in het verleden tot op zekere hoogte vergelijkbare stad. Oegstgeest heeft gekozen voor alleen vensters die door verschillende auteurs op vrijwillige basis zijn ingevuld. Dat betekent bijna automatisch dat er geslaagde en minder geslaagde vensters zijn en dat de ene tekst heel anders gelezen dient te worden dan een andere. De Leidse canon blinkt juist uit door een uiterst leesbare tekst met over de hele linie hetzelfde niveau en het overzichtverhaal geeft inderdaad de nodige samenhang. Het moderne taalgebruik, zonder in al te modegevoelige woorden te vervallen, maakt het boek ook voor de minder historisch ingevoerde lezer goed toegankelijk.

De Amsterdamse canon, net iets later gepresenteerd dan de Leidse, bevat vijftig vensters. Hoewel voor zowel voor Leiden als Amsterdam de zeventiende eeuw nu eenmaal het onbetwistbare historische hoogtepunt vormde, lijkt de aandacht over de diverse eeuwen in de Leidse canon toch wat evenwichtiger verdeeld. Opvallend is ook dat waar in een van de Leidse vensters de kop nadrukkelijk melding maakt van vrouwen, in de titels van de Amsterdamse vensters geen vrouwennaam, noch verwijzing naar vrouwen, te vinden is. Aletta Jacobs, strijdster voor vrouwenkiesrecht en de eerste vrouwelijke arts in Nederland, begon eind negentiende eeuw in de hoofdstad met het openlijk verstrekken van voorbehoedsmiddelen. Zij had best een apart venster mogen hebben, want zij staat symbool voor de enorme veranderingen in het leven van vrouwen sinds de negentiende eeuw. Waar Leiden jaloers op kan

zijn is de werkelijk prachtige internetversie van de Amsterdamse canon, waarbij de vensters als een film aan je voorbijtrekken. Ook navolging verdienen de initiatieven die het Amsterdamse Archief in 2009 onderneemt om de canon een plek te geven in het culturele leven van Amsterdam door het organiseren van lezingen rondom een venster of thema. Maar wat betreft de uitbreiding van vensters naar overzichtsverhaal en de lijsten is de Leidse canon voorlopig uniek.

De commissie achtte het van belang dat een canon over de Leidse geschiedenis ook in samenspraak met de Leidse bevolking tot stand zou komen en zij ging daarbij consciëntieus te werk. De commissie wilde de inbreng op twee manieren bereiken: door een discussie over de conceptteksten via internet en door drie discussiebijeenkomsten verspreid over de stad. De intenties waren goed, maar het was jammer dat discussiëren via internet nogal bemoeilijkt werd door een behoorlijk ingewikkelde aanmeldprocedure, die het enthousiasme tot reageren niet bevorderde. En hoe jammer was het niet dat de drie bijeenkomsten matig tot slecht werden bezocht. Terwijl de drie heren echt wel wat gedaan hebben met de geuite kritiek en suggesties. De aanvankelijke dertig vensters groeiden bijvoorbeeld uit tot vijfendertig. Dat getal is aan de ene kant bereikt door van twee vensters vier te maken, omdat de hoeveelheid stof teveel bleek voor de toegemeten paar honderd woorden. Er zijn twee vensters bijgekomen omdat men bepaalde onderwerpen onderbelicht achtte: Elzevier, drukker en uitgever, en de Studentauteurs kregen allebei een eigen venster. Uitgever Elzevier staat dan model voor het grote bovenlokale belang van het Leidse drukkerswezen in de zeventiende eeuw en de studentauteurs voor de bijdrage uit Leiden aan het Nederlandse literaire landschap in de negentiende eeuw. Openbare discussie en aansturende commissie zorgden voor nog een vijfde extra venster; dat gaat over de karakteristieke Leidse hofjes en geeft tevens zicht op de ontwikkeling van de sociale zorg. De kritiek die de meeste publiciteit gehaald heeft is die vanuit Leidse vrouwen-geschiedeniskringen en had als strekking dat vrouwen en hun aandeel in de Leidse geschiedenis onderbelicht bleven. De samenstellers namen deze kritiek ter harte en toch leverde dat geen nieuw venster op. Wat er wel gebeurde is dat er een serieuze poging is ondernomen om daar waar mogelijk de rol van vrouwen geïntegreerd in de tekst op te nemen. Ook aan de lijst bekende personen is een aantal vrouwen toegevoegd. Op Magdalena Moons na

verschijnen deze dames aan het einde van de negentiende eeuw. En dat is nu precies het dilemma van vrouwengeschiedenis: je kunt eigenlijk geen canon schrijven die recht doet aan vrouwen. Een canon is nu eenmaal grotendeels een 'grote' mannenaangelegenheid door de nadruk op het publieke en openbare leven; vrouwen maakten bijvoorbeeld tot in de twintigste eeuw geen deel uit van overheidsbesturen en gingen pas eind van de negentiende eeuw naar de universiteit. Je kunt ook zeggen: gebruik de canon om te laten zien wat er de afgelopen anderhalve eeuw veranderd is voor vrouwen, en ook voor 'gewone' mannen trouwens.

Mijn kritiek geldt nauwelijks de inhoud of het taalgebruik. Natuurlijk: Cleveringa had in plaats van Joodse Weeshuis een venster kunnen zijn, en de Zangeres zonder Naam had een eigen venster mogen krijgen. Maar keuzes dienden gemaakt en die zijn op goede gronden en afwegingen gedaan. Jammer van de kleine slordigheden in de tekst, die niet aan de schrijvers doch aan een slordige redactie te wijten zijn en die helaas in de tweede druk nog niet allemaal verdwenen zijn. Het boek is ook prachtig geïllustreerd. Wat wil een mens nog meer? Misschien is het allemaal een beetje teveel van het goede, in die zin dat nu het gevaar dreigt door de bomen het bos niet meer te zien. En dat geldt vooral voor de lijsten. Het foto-overzicht van markante monumenten is bijvoorbeeld op zich een prachtig idee, maar het was de helderheid en het overzicht ten goede gekomen als de foto's wat strakker aan de vensters waren verbonden. Dan was het vast bij de samenstellers opgevallen dat waar in de vensters nadrukkelijk over textielarbeiders en hun wevershuisjes wordt gesproken, een foto van zo'n karakteristiek huisje in de lijst ontbreekt. En daar zijn nou net van die mooie voorbeelden van. Het gebruiksgemak zou gewonnen hebben door uitgebreidere informatie hoe het boek te gebruiken, een betere inhoudsopgave en een index. In ieder geval wat meer handvatten om de lezer door de toch wel ingewikkelde structuur heen te loodsen, zodat de hele inhoud zo goed mogelijk tot zijn recht komt. En dan heb ik nog één wens: de Leidse canon ook op internet graag, zonder genoemde foutjes. Dat verdient dit initiatief dat zo gedegen en aantrekkelijk is uitgewerkt en maakt de historische canon van Leiden nog toegankelijker en waardevoller.

P.F.A. van Grinsven en M.F.P. Dijkstra, *Een nederzetting achter het torentje. De lokale bewoningsgeschiedenis van Koudekerk aan den Rijn tot het jaar 1000*. Uitgave van het Historisch Genootschap Koudekerk; Historische Reeks nr. 2, 2006. 60 p. ISBN 90-8784-001-2.

De eerste auteur heeft enkele jaren geleden de taak op zich genomen om een nooit uitgewerkte opgraving van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek alsnog van een goede verslaglegging te voorzien. Het is altijd moeilijk om het werk van anderen af te maken, en zeker waar er sedert 1978/79 zoveel tijd verlopen was, veel mensen die bij de opgraving betrokken waren niet meer in functie of zelfs overleden waren en vondstmateriaal of aantekeningen niet meer vindbaar, moet het een prestatie genoemd worden dat dit (mede dankzij de moderne technieken) toch nog heel mooi lukte. Maar een opgravingsrapport is voor een slechts oppervlakkig geïnteresseerde niet al te gemakkelijk leesbaar. Daarom moet het toegejuicht worden dat het plaatselijke Historisch Genootschap zich heel erg ingespannen heeft om ook een handzaam en voor een groot publiek heel leesbaar boekje te laten verschijnen. Dat werd op 3 november 2006 in Koudekerk ten doop gehouden. Het boekje scoort dan ook heel hoog waar het de leesbaarheid betreft, waarbij van invloed is geweest dat de auteurs geholpen werden door een aantal plaatselijke 'meelezers'. Dat er ook heel wat toepasselijk illustratiemateriaal, deels in kleur, opgenomen is, komt het geheel eveneens ten goede. Hoogstens kan opgemerkt worden dat bij een paar illustraties (5 en 6) de lettergrootte in de bijschriften wel erg klein is geworden.

Na een korte behandeling van het landschap zo rond het begin van de jaartelling, worden eerst de inheemse bewoning en Romeinse invloed besproken. De hoofdmoot van de opgraving en dus ook het verhaal vormen echter de Merovingische en Karolingische tijd (ruwweg 500-900 na Chr.). In die tijd heeft er een bloeiende nederzetting gelegen op de grens van de Hondsdijkse en Lagewaardse polders. Wat er ook maar gevonden is of gereconstrueerd kon worden, wordt hier uitvoerig behandeld. Ook het leven in die tijd wordt zo goed en zo kwaad als het kan besproken; ook al is dat een meer algemeen verhaal, het lijkt toch heel erg nuttig voor een goed begrip van een en ander voor lezers die niet zo vertrouwd zijn met deze materie. Juist dit maakt ook de charme van het boekje, met leuke reconstructietekeningen van hoe het er toen uitgezien zou kunnen hebben. Met een aantal stukjes over de goederen-

lijst van St. Maarten, de ontginningspatronen in het landschap, Viking-roof-tochten en een uitleg van de naam Koudekerk sluit het verhaal rond het jaar 1000 af. Wegens een algeheel gebrek aan bronnen, en de moeilijke interpretatie van het weinige dat er nog wel is, heeft dat niet heel veel diepgang, maar moeilijke verhandelingen over bijvoorbeeld het obscure Holtlant zouden hier ook niet op zijn plaats zijn geweest. Dat een nieuwsgierige nog heel veel vragen kan hebben, zal wel duidelijk zijn; zo wordt op pagina 14 beweerd dat een (houten) huis maar ongeveer 25 jaar meeding, maar het waarom daarvan wordt niet uitgelegd; zou dat uitsluitend te wijten zijn aan het afrotten van de palen van de hoofdconstructie?

Al met al moet geconstateerd worden dat er een heel leuk en leesbaar boekje verschenen is.

PIET DE BAAR

Guido Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede, Arent van 's-Gravesande (ca. 1610-1662), architect en ingenieur*. Primavera Pers, Leiden 2005. 358 p., ISBN 90-5997-010-1. € 39,90

Al in 2005 is het kloeke boek over de zeventiende-eeuwse architect Arent van 's-Gravesande verschenen, hoogste tijd voor een recensie. Het boek is het resultaat van het promotieonderzoek van Guido H.P. Steenmeijer aan het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit Leiden. Na eerdere diepgaande studies naar Philips Vingboons, Jacob van Campen en Pieter Post is nu door Steenmeijer ook deze belangrijke exponent van het zeventiende-eeuwse Hollands classicisme onderworpen aan een vergelijkbaar diepgaand onderzoek.

Het Hollands classicisme is een nieuwe voorname architectuurstroming, ontstaan door de bouwactiviteiten van bouwheren uit de Haagse hofkringen: Frederik Hendrik, Johan Maurits van Nassau en Constantijn Huygens, met het Mauritshuis uit 1633 als een van de hoogtepunten. Op basis van de architectuurtractaten van Palladio (1570) en Scamozzi (1615) werd een Italianiserende architectuurstijl geïntroduceerd, die zich kenmerkt door gebruik van de klassieke orde-architectuur, mathematisch ontwikkelde proporties en een terughoudendheid in decoratie.

Voor de stad Leiden is het een zeer interessante studie omdat Van 's-Gravesande tussen 1638 en 1655 'fabriek der stad' (stadsarchitect) was. Hij heeft door zijn uitgebreide Leidse oeuvre een belangrijk stempel op deze historische stad gedrukt. Zo'n 45 panden van zijn hand zijn bijvoorbeeld aangemerkt als monument, waarvan de Lakenhal en de Marekerk wel de bekendste zijn.

De inhoud van het boek gaat in op drie hoofdperiodes in Van 's-Gravesande's werkzame leven en sluit af met 'bijzondere aspecten'. De drie hoofdperiodes beslaan, na een inleiding over zijn afkomst, chronologisch zijn werkzaamheden in het Westland en Den Haag (circa 1610-1838), vervolgens in Leiden (1638-1655) en tot slot in Rotterdam en Middelburg (1655-1662). Vooral de middelste periode, als fabriek van de stad Leiden, is natuurlijk interessant voor de geschiedenis van deze stad. Uiteraard is het ook van belang te weten hoe Van 's-Gravesande was gevormd, voordat hij het schopte tot fabriek. Hij was, na zijn traditionele opleiding van gezel tot meestertimmerman, als ontwerper, tekenaar en opzichter aangesteld bij de nieuwe paleizen Honselaarsdijk en Ter Nieuwburg van stadhouder Frederik Hendrik. Bij deze ontwerpen van Jacob van Campen en de Fransman Simon de la Vallée zal hij in aanraking zijn gekomen met het Hollands classicisme. De architectuur van Van 's-Gravesande is geheel in de stijl van het Hollands classicisme en kenmerkt zich met name door sobere lijstgevels met een hoofdstel (bestaande uit architraaf, fries en kroonlijst) als gevelbeëindiging. De rijkere gevelontwerpen hadden bovendien een toepassing van pilasters en vaak een fronton.

Het boek behandelt uitvoerig de werkzaamheden van Van 's-Gravesande in Leiden. Het hoofdstuk 'Fabriek in Leiden' gaat in op de organisatie van de openbare werken in Leiden en de positie en taken van de stadsfabriek daarin. Door de uitgebreide en onderbouwde aanpak geeft het een fraai tijdsbeeld van de 'stads getimmerte' (openbare werken), handelend van reiniging, openbaar groen tot bouw- en civiel-technische werken. In dit hoofdstuk wordt ook de teloorgang van Van 's-Gravesande in Leiden toegelicht. Nadat hij op administratief en organisatorisch gebied al steken had laten vallen, blijkt de beschuldiging van onzedelijkheid met zijn dienstmeid de aanleiding te zijn geweest om hem vanwege een beschadigde reputatie in 1655 te ontslaan.

De volgende drie hoofdstukken, het leeuwendeel van het boek, gaan in op

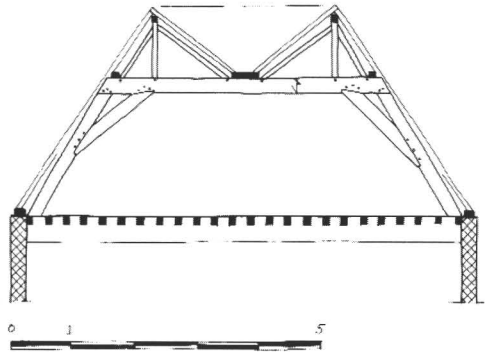
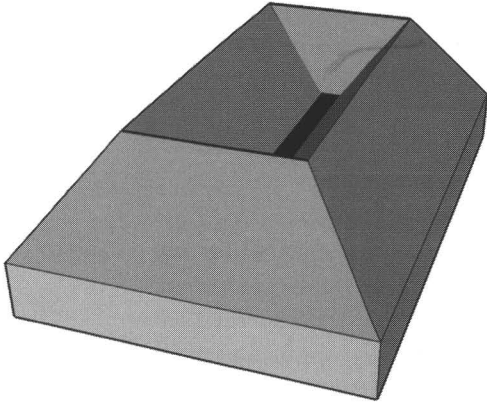
de werken van Van 's-Gravesande in Leiden. Als eerste worden de werkzaamheden als ingenieur behandeld, waarbij – naast bruggen, molens en geschut – ook wordt ingegaan op stedenbouwkundige ontwerpen. Hierbij zijn met name zijn werkzaamheden voor de stadsuitbreiding rond de haven boeiend.

Het tweede en derde hoofdstuk betreffen werkzaamheden als architect, in opdracht van overheden, instellingen en particulieren. Ruimschoots komen ontwerp en uitvoering van bouwwerken aan de orde. Deze hoofdstukken zijn voor de Leidse architectuurhistorie het meest belangwekkend. De ontwerpen worden stuk voor stuk behandeld, met ter zake doende data en vaak met onderverdeling van voorgeschiedenis, ontwerp, bouw en architectuur. Opvallend is dat Van 's-Gravesande naast zijn werk voor de Leidse overheid ook voor anderen mocht ontwerpen. Hij blijkt dat bij zijn aanstelling te hebben bedongen, om zijn inkomen te kunnen vergroten.

Aan het eind van het boek doet Steenmeijer, in de bekende architectuurhistorische traditie, een poging om de ontwerpmethodiek van Van 's-Gravesande te doorgronden. Het blijkt dat in Van 's-Gravesande's werk enkel de pilastergevels volgens een eenvoudig, op de breedte van de pilaster, modulair systeem zijn ontworpen. In de overige ontwerpen blijkt echter een meer praktische en traditionele verhouding, algemeen gebaseerd op de perceelsbreedte, het uitgangspunt voor de dimensionering te vormen. De architectuurhistorische hypothese dat ontwerpers van het Hollands classicisme met kosmische verhoudingen ontwierpen, wordt hiermee in twijfel getrokken.

Het boek is uitdrukkelijk een architectuurhistorische beschouwing van het werk van Van 's-Gravesande. Hij was echter ook een ingenieur en hield zich bezig met bouwkunde, zoals bijvoorbeeld het ontwerp van de kapconstructie van de Marekerk duidelijk maakt. Zowel voor als na de promotie van Steenmeijer en de publicatie van het boek zijn meerdere gebouwen van de hand van Van 's-Gravesande ook bouwhistorisch onderzocht. Dat bouwhistorische onderzoek geeft een compleet nieuwe dimensie aan het oeuvre van Van 's-Gravesande en dus de studie van Steenmeijer. Zo blijkt uit het bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd door de Unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden dat door de introductie van het Hollands classicisme met de komst van Van 's-Gravesande in 1638 ook ontwikkelingen in de bouwtraditie optraden. Zijn ontwerpen hadden de moderne lijstgevels met daar-

Hoofdvorm en constructie van het omlopende schilddak van de Bibliotheca Thysiana, Rapenburg 25 (tekening E.D. Orsel, gemeente Leiden, afdeling Monumenten en Archeologie). Ontwerp uit 1654 van Arent van 's-Gravesande, uitvoering door Willem van der Helm.

boven een visueel laag dak om met de gevel in verhouding te blijven. Dit lage dak werd door hem gevonden in een nieuwe dakvorm; het omlopende schilddak met middenzakgoot.

Al met al is het een bijzondere uitgave over een bijzondere zeventiende-eeuwse architect. En interessant voor Leiden, waar Van 's-Gravesande, als stadsfabriek en architect, zijn sporen ruim heeft nagelaten. De goed leesbare studie is ruimschoots onderbouwd met een uitgebreid noten- en bronnen-apparaat. Verder is het boek fraai gebonden uitgevoerd met vele afbeeldingen, waarvan enkele in kleur.

EDWIN D. ORSEL

Gemeente Leiden, afdeling Monumenten en Archeologie

Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit in heden en verleden*. Leiden University Press, Leiden 2008. 312 p., ISBN 978-90-8728-0246. € 39,50

Voor Willem Otterspeer zijn vierde deel in de serie *Groepsportret met dame* over de geschiedenis van de Leidse universiteit voltooit, wil hij een stapje terugdoen om de reeds behandelde drie eeuwen, van 1575 tot 1875, beter te

kunnen overzien. Volgens Otterspeers voorwoord beoogt *Het bolwerk van de vrijheid* een samenvatting te geven van die drie eeuwen, van 1575 tot 1875, en volgens een universitair persbericht geeft *Het bolwerk* zelfs een samenvatting van het nog niet verschenen vierde deel, dat deels in manuscript gereed ligt. Als reden voor het stapje terug geeft Otterspeer aan dat de universiteit in de twintigste eeuw zo'n andere instelling is geworden door 'moderniteit en schaalvergroting', dat hij wil overzien waar hij vandaan kwam en waar hij heen moet in het vierde deel. De stof voor die twintigste eeuw is inderdaad nog niet zo bezonken als voor de eerdere perioden en gezien de bibliografie die achterin het boek is opgenomen, is er nog niet al te veel over geschreven. Wel kan hij al putten uit (deels) eigen werk wat betreft de perioden tot 1900 en van 1975 tot 2000. Dit is uit Otterspeers *De Wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992), een boek dat hij overigens niet noemt in de bibliografie, en voor de periode 1975 tot 2000 uit *Altijd een vonk of twee. De Universiteit Leiden van 1975 tot 2000* (Leiden 2000), waarvoor Otterspeer (samen met J.A. de Jonge) in de redactie heeft gezeten. Voor de periode rond de Tweede Wereldoorlog is er *De Leidse universiteit 1928-1946. Vernieuwing en verzet* (Den Haag 1978) van P.J. Idenburg. Dan blijft er nog een respectabel aantal jaren over, waarover nog geen algemeen werk is verschenen. Kunnen we over dit nog onbeschreven deel van de twintigste eeuw in *Het bolwerk* al iets lezen, dus vooral over de periode 1900-1975?

Dit zou vooral in het tweede hoofdstuk moeten zijn, dat loopt van 1775 tot 1975. Het valt echter niet mee eventuele nieuwe informatie hieruit te destilleren, door de opzet van de hoofdstukken. Deze zijn onderverdeeld in onderwerpen, waarbij Otterspeer telkens opnieuw bij het begin van de te behandelen periode begint en dan met grotere of kleinere passen naar het einde springt. Dit heen en weer gesprong per onderwerp roept de nodige verwarring op, omdat vaak niet onmiddellijk duidelijk is naar welk jaar of welke periode we gesprongen zijn. De opmerkingen over de recentere tijd hebben vaak zo'n algemeen karakter dat die nauwelijks enige informatie bevat, neem bijvoorbeeld het begrip 'moderniteit' uit het voorwoord. Het boek bevat ook nog wat slordige formuleringen zoals op pagina 179 waar studenten 'belangen en problemen' nastreven, of fouten zoals op pagina 277 waar de studentenvereniging Quintus tien jaar te vroeg wordt opgericht (in

1969 in plaats van 1979). Verder zijn er voor het oog wel mooie, en nieuwe informatie bevattende grafieken en tabellen, maar het is niet altijd onmiddellijk duidelijk waar de lijnen en getallen voor staan. Zo zijn er tabellen zonder titel, zodat het gissen is, welke cijfers er worden weergegeven. De tabel op bladzijde 293 toont – gedeeltelijk – overeenkomst met de grafiek op de bladzijde ervoor, van het ‘totaal’ aantal studenten, 25-jaarsgemiddelden, dus die zullen daar wel verband mee houden. Het ‘totaal’ blijkt echter weer niet te slaan op totaal aantal studenten, maar op de totalen van alle faculteiten, in het bijzonder op de nieuw ingeschrevenen, eerstejaars dus, zo blijkt uit een bladzijde hier weer voor. De tabel die begint op pagina 294 heeft evenmin een titel, dus is dit dan de tabel van het aantal personeelsleden per faculteit, die een paar bladzijden eerder is aangekondigd?

In zijn korte voorwoord noemt Otterspeer *Het bolwerk* tweemaal een klein boek. Dat kan niet slaan op de omvang of het gewicht; die zijn behoorlijk. Is het om te benadrukken dat we ons van de inhoud niet al te veel moeten voorstellen? Wie meer wil weten over de geschiedenis van de Leidse universiteit kan inderdaad beter terecht bij andere boeken, inclusief de boeken van Otterspeer, waarin een lopend verhaal wordt verteld en literatuurverwijzingen (noten) staan. Is het boek dan helemaal overbodig? Dat wil ik niet zeggen. Het is wel een heel mooi boek geworden, een bladerboek vol prachtige illustraties, te kust en te keur; oude kleurplaten, prenten, portretten en foto's. Volgens de illustratieverantwoording achterin het boek vertellen zij echter hun eigen verhaal, dienen niet om de tekst te ondersteunen en zijn zij vrij willekeurig door de tekst gestrooid. Aangezien ook vrij willekeurig met tekst is gestrooid, vormen de illustratie en de tekst dan toch onwillekeurig één geheel.

AGNES VAN STEEN

Sytze van der Veen (red.), *Brill 325 jaar uitgeven voor de wetenschap*. Uitgeverij Koninklijke Brill N.V., Leiden-Boston 2008. 180 p., ISBN 978-90-04-17031-5. € 20

Brill is een Leidse uitgeverij, die al 325 jaar vooral bekend is door haar beroemde wetenschappelijke uitgaven, onder meer op het gebied van de

oriëntalistiek, de klassieke letteren, biologie en islamstudies. Sytze van der Veen kreeg de zware opdracht om het herdenkingsboek voor de oudste uitgeverij van Nederland te schrijven. Een moeilijke opdracht, want ga er maar eens aanstaan: een beschrijving geven van een bedrijf en een fonds dat al 325 jaar bestaat en een aantal keren in andere handen is overgegaan.

De geschiedenis van het bedrijf begint in 1683 als Jordaan Luchtmans zich als boekverkoper vestigt in Leiden. Vijf generaties Luchtmans zullen de boekhandel aan het Rapenburg leiden en vormgeven. Langzaam werken zij zich op tot de academiedrukkers van de Leidse universiteit en wordt Luchtmans uitgever van een gestaag groeiend fonds van wetenschappelijke werken. Rond 1800 raakt de Leidse drukker Johannes Brill bij de firma betrokken, en vanaf 1829 diens zoon Evert Jan Brill. In 1848 trekt de laatste nazaat van Luchtmans zich terug uit de uitgeverij, waarop de boekhandel/uitgeverij wordt overgenomen door deze Evert Jan Brill. Sindsdien bestaat de onderneming onder de naam 'E.J. Brill', in het recente verleden afgekort tot 'Brill'. Sinds 1872 is er geen Brill meer werkzaam in het bedrijf, maar vanwege de internationale faam wordt die naam wel gehandhaafd. Leidenaren kennen Brill vooral van het monumentale pand aan de Oude Rijn 33a, waar de gevelstenen van de firma zo prominent aanwezig zijn. Hier zat Brill van 1883 tot 1985. De verhuizing naar dit kolossale pand was in 1883 nodig geworden omdat de toenmalige bedrijfsleiders Van Oord en De Stoppelaar het bedrijf aan het eind van de negentiende eeuw enorm uitbouwden. De kwaliteit van hun drukwerk was bekend in binnen- en buitenland. Die kwaliteit werd niet zomaar gehaald: zettters moesten een grote kennis hebben van bijvoorbeeld Chinese en Arabische lettertekens, anders was een foutje snel gemaakt. Deze meesterzettters verdienden dan ook iets meer dan een normale zetter. Brill gaf zelfs boeken uit in talen waarvan nergens ter wereld druktypen bestonden, zoals het Samaritaans, het Manchoerees, het Lydisch en het Ethiopisch.

Van der Veen schetst niet alleen een geschiedenis van deze uitgeverij/boekhandel vanaf de zeventiende eeuw, maar geeft ook een inkijkje in de geschiedenis van de arbeidsomstandigheden waaronder de drukkers, zettters en boekbinders moesten werken. Hierbij wordt duidelijk dat Brill niet voorop liep in de verbetering van de arbeidsomstandigheden van zijn werknemers. Overigens allemaal mannen, tot in 1918 de eerste vrouw in dienst trad. Tot

verbazing van de directeur overtreft zij 'zijne verwachtingen, zoowel wat hare geschiktheid, als wat hare werkkraft betreft, verre'.

De uitgeverij verkeert in die 325 jaar regelmatig in zwaar weer, vooral in tijden van oorlog en crisis. De laatste moeilijke periode is die van de late jaren tachtig. Ineens zijn er grote verliezen. De uitgeverij moet zich aanpassen in het aanstormende digitale tijdperk en de laatste meesterzetter gaat in 1987 met pensioen. Er vallen ontslagen. Toch weet Brill zich er weer bovenuit te vechten. De internationalisering neemt dan een steeds grotere vlucht en samenwerking met Google, maar ook met Chinese uitgeverijen wordt gezocht. De Amerikaanse markt wordt in rap tempo veroverd vanuit Boston. Het bedrijf krijgt het predikaat 'Koninklijk' in 1996 en verkrijgt een nog groter internationaal prestige door de uitgave van de Dode Zee-rollen in 1997. De omzet groeit nog steeds (anno 2008 € 26 miljoen), het bedrijf is beursgenoteerd en geeft nu zo'n 600 titels per jaar uit, samen met zo'n 100 tijdschriften. Kortom, er lijkt even geen vuilte aan de lucht te zijn.

Sytze van der Veen heeft wat mij betreft een topprestatie geleverd met dit boek. Het is heel knap en boeiend geschreven en de vormgeving is fantastisch. Aanbevolen kost voor iedere historisch geïnteresseerde en niet alleen voor de bibliofiel.

COR DE VRIES

J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen. Kinderarbeid met een inleiding van Cor Smit en een hertaling door Korrie Korevaart. Primavera Pers in samenwerking met Stiel Leiden 2008. 88 p. ISBN 978-90-5997-059-5. € 9,90

Op 7 maart 1863 hield de toentertijd heel populaire schrijver (en schilder) J.J. Cremer in het Haagse 'Diligentia' een voordracht *Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld* waarin hij op heel beeldende wijze het kwaad van de kinderarbeid in een Leidse context hekelde. Op 7 maart 2008 nam Cor Smit in 'Scheltema' een voorschot op zijn inleiding bij de presentatie van een heruitgave in modern Nederlands van Cremers novelle. Twee Leidse organisaties, de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) en de Dirk van Eck-Stichting die vorig jaar hun twintigjarige bestaan vierden, hebben hun beider jubileum aangegrepen om het venster over kinderarbeid in de landelijke historische

canon in te kleuren door met deze publicatie aandacht te vragen voor kinderarbeid in het negentiende-eeuwse Leiden. Zeker in de landelijke beeldvorming kreeg de stad Leiden door het publieke optreden van een Cremer een slechte naam met haar 'fabriekskinderen'. Temeer daar Cremer het niet bij die ene keer liet, maar in woord en geschrift nog vaker op hetzelfde aambeeld bleef slaan. Toch zouden nog de nodige decennia verstrijken eer de ergste misstanden langzaam maar zeker werden teruggedrongen, niet eens zozeer door de Kinderwet, een initiatief van de parlementariër S. van Houten (1874), maar al veel effectiever door de Arbeidswet van 1889 en misschien meer nog door de Leerplichtwet van 1901.

Op het platteland zou kinderarbeid zeker nog tot de Tweede Wereldoorlog blijven voorkomen, maar veldarbeid bijvoorbeeld kende doorgaans een veel milder régime en niet zulke extreme uitwassen als de uitbuiting in de massaliteit en in het ongezonde werkklimaat van fabrieken waar stoomfluit en onbeveiligde, razende machines tijd en tempo bepaalden. De uitkomsten van de parlementaire Arbeidsenquête (1886/1887) zouden Leiden van de weinig te benijden eerste plaats stoten. In de publieke opinie werd die voortaan ingenomen door Maastricht waar ruim 800 kinderen in de glas- en aardewerkfabrieken van Petrus Regout onder erbarmelijke omstandigheden wat luttele centen moesten zien te verdienen. Het voorlezen van deze Maastrichtse enquête-verslagen in huiselijke kring maakte van de jonge J.A.N. Knuttel op slag een socialist! Zulke diepe indrukken hebben zij gemaakt op deze latere Leidse communist en letterkundige.¹

Cor Smit biedt een helder overzicht van de kinderarbeid in Leiden en komt voor 1855-1860 met een reconstructie van de leeftijdsopbouw en aanvangsleeftijd in percentages, maar absolute aantallen heb ik niet kunnen vinden. Hij bespreekt Leidse initiatieven tot terugdringing van deze sociale misstand en de bemoeienis van A. de Vries Robbé, inspecteur van het stoomwezen. Deze maakte zich bij de regering sterk voor een wettelijke regeling (een *half time*-stelsel: zes uur werken en zes uur naar school voor kinderen onder de dertien), maar die ongedurig over het uitblijven van breideling van de kinderoitbuiting ook een ver familielid inschakelde om de publieke opinie te mobiliseren: Cremer. Smit beschrijft vervolgens hoe Cremers novelle in Leiden ontvangen werd, gaat dieper in op diens maatschappelijke stellingname en resumeert de Kinderwet van Van Houten. Zijn verhaal is functioneel

geïllustreerd met af en toe ook een afbeelding van het thema van buiten Leiden. Een duivels dilemma is wel dat veel foto's al zo vaak zijn afgedrukt dat zij veel zeggingskracht lijken te hebben verloren. Voor iemand die onbekend is met de Leidse geschiedenis en met dit thema zijn ze juist weer heel verhelderend. Zonder meer een handzame vondst is het uitklapbare binnenblad met de Leidse stadsplattegrond waarop de locaties van fabrieken en werkplaatsen anno 1863 staan aangegeven, al is het tweemaal afdrucken van die plattegrond (op beide schutbladen voor en achter) dubbelop en misschien wat te veel van het goede. Om hier toch enkele puntjes op de i te zetten: verwijzingen naar de herkomst van de portretten van S. Coronel en Cremer, evenals van de foto van de Cremerbank in Den Haag ontbreken. Op pagina 37 zijn de krantenfragmenten abusievelijk verwisseld. Wat ik niet begrijp is dat iemand die met het maken van verwijzingen naar zijn eigen publicaties een grote mate van zorgvuldigheid betracht – en terecht – volstaat met een vindplaats op internet zonder de auteur van het lemma: 'J.J. Cremer' te vermelden in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en Arbeidersbeweging in Nederland (BWSAN)* waaruit hij op velerlei wijze toch profijtelijk heeft kunnen putten blijkens zijn verhaal.

Henk Eijssens, de schrijver van dit lemma,² heeft in 1988 ook al een heruitgave van Cremers *Fabriekskinderen* verzorgd. Het is een goed idee geweest van Cor Smit en Korrie Korevaart om voor deze heruitgave over te gaan tot een hertaling van de wat monumentale tekst uit 1863. Het maakt de oorspronkelijke voordracht van Cremer na 145 jaar (die gelukkig wel in de kolom aan de binnenzijde naast de hertaling is afgedrukt) veel toegankelijker voor de huidige lezer. Aan deze uitgave is veel zorg besteed: in een nawoord staat Cor Smit ook nog stil bij kinderarbeid vandaag de dag. Initiatiefnemers en uitvoerders hebben met deze mooie publicatie veel eer ingelegd.

JAAK SLANGEN

NOTEN

1 J.A.N. Knuttel, *Levensloop. Met een voorwoord van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak Slangen* (Leiden 1989), 20, 1201-121.

2 Henk Eijssens, 'Cremer, J.J.', *BWSAN Deel 7* (Amsterdam 1998), 38-40.

R.C.J. van Maanen, D.C. Steures, W.M. Hettinga (samenstelling), *Een oase van rust. 180 jaar R.K. Begraafplaats Zijlpoort*. Stichting Rooms-Katholieke Begraafplaatsen voor Leiden, Leiden 2008.143 p., met cd-rom, ISBN 978-90-71256-07-3. € 22,50

Nu het traditionele geloven toch wel uit de tijd is geraakt en de kerken lang niet meer zo gevuld zijn als in vroeger dagen, is het goed dat het erfgoed bewaard wordt. In dit geval gaat het om rooms-katholiek erfgoed, in het bijzonder om de rooms-katholieke begraafplaats Zijlpoort, die in 1828 is aangelegd en in tegenstelling tot de begraafplaats Groenesteeg nog steeds in gebruik is. Er zijn zelfs vernieuwingen aangebracht, zoals een urnengalerij.

Dat na 180 jaar, niet direct een bijzonder jubileumjaar, een boek over deze begraafplaats wordt uitgebracht, komt omdat de database na tien jaar noeste arbeid van vrijwilligers gereed is gekomen. In deze database (een spreadsheet) staan – alfabetisch gerangschikt – alle mannen, vrouwen en kinderen die hier zijn begraven op jonge of gevorderde leeftijd of meteen na geboorte (tot en met 2006), in totaal 39.163. Een geweldige prestatie waar genealogen en andere belangstellenden zeker profijt van zullen hebben. Deze database is in 2009 te raadplegen op de website van Jan van Hout, ondergebracht bij het Regionaal Archief Leiden (www.leidenarchief.nl), maar zit dus ook bij het boek. Met de gegevens zijn allerlei statistieken te maken, bijvoorbeeld over de aantallen begraven per jaar of per leeftijdsgroep. Verschillende ‘statistieken’ worden in het boek nader uitgewerkt, zoals over kindersterfte of over de relatief geringe toename in begravingen van katholieken als gevolg van de cholera-epidemie van 1832. Ook valt uit te zoeken hoeveel mensen er per ‘klas’ zijn begraven. Voor verreweg de meesten, bijna 30.000, blijkt dit ‘klas 4’ te zijn. Helaas wordt nergens verklaard, noch op de cd-rom, noch in het boek, waar die klas 4 voor staat. Op pagina 10 in het boek staat wel iets over de verschillende tarieven voor begravingen in de eerste, tweede, of derde klasse, maar dus nergens iets over die klas 4.

Al is de database de aanleiding geweest en feitelijk de hoofdmoot van het boek, toch is het meer dan een ‘omslag’ voor dit monnikenwerk. Het boek biedt allerlei wetenswaardigheden over de begraafplaats, te beginnen natuurlijk met de geschiedenis ervan. Men vond in 1828 het plekje op een van de bolwerken, binnen de stadssingels, wel geschikt. Al was Begraafplaats Zijlpoort niet zo chique als die aan de Groenesteeg, toch liggen er wel wat

bekende mensen begraven zoals de fabrikanten D.A. Schretlen, P.L.C. Driessen, J.F.X. Sanders en de hoogleraar W.H. Keesom.

De hoofdstukken zijn geschreven door diverse auteurs en leveren verdere informatie over de bouw van de kapel en over de voorwerpen daarin, zoals de geschilderde kruiswegstaties, de ciborie, het tabernakel, de kandelaars. Ook de beelden buiten worden beschreven en er wordt een verklaring gegeven voor de symboliek langs de paden en op de grafmonumenten. Zelfs de bomen, struiken en andere flora en fauna hebben aandacht gekregen en alles is fraai geïllustreerd met foto's, andere platen en plattegronden. Helaas vertonen de verschillende hoofdstukken hier en daar wel trekken van haastwerk. Zo wordt op pagina 10 en 11 eenzelfde passage herhaald en heet bijna dezelfde afbeelding op pagina 105 en 106 (afbeelding 5.20 en 5.28) eerst een klimop en dan een roos te zijn. Op pagina 74 is in de krul linksonder met moeite de naam J.J.H. Pommée te lezen, en staat de naam niet rechtsonder of luidt deze J.H.H. Pommier of Pommér, zoals beweerd wordt op pagina 72.

Verder is het de vraag of de pastoor die op pagina 11 wordt genoemd werkelijk voor *f* 1,75 naar de kapper is geweest voor de begrafenis, zoals staat onder de illustratie van een nota. Dat is een enorm bedrag. Staat coupe in de nota niet voor het vervoermiddel van de pastoor, een coupé, een koets met paard en koetsier? Er zijn meer vraagtekens te zetten bij gepresenteerde feiten, zoals dat de Petruskapel op de plek van de molen kwam (pagina IX) of dat de kapel mag gelden als eerste ontwerp van architect Molkenboer (pagina 45), al is een en ander niet altijd eenvoudig na te gaan. Wel na te gaan, in het stadsarchief (inv.nr. 1399), is welke katholieken aan de cholera zijn gestorven tijdens de cholera-epidemie van 1832 (zij hebben een C bij hun naam gekregen) en zijn begraven op Zijlpoort. Geen van deze katholieken werd dat jaar in Oegstgeest of Warmond begraven, zoals gesuggereerd wordt op pagina 35. Zo worden er meer suggesties gedaan die door nader onderzoek beter hadden kunnen worden gestaafd. Voor dat onderzoek ontbrak het blijkbaar aan tijd en dat is jammer. Toch is, ondanks de gebreken, met de informatie in het boek een aardige 'funeraire' wandeling langs de kapel en over de paden van deze stadsoase van rust te maken en de informatie op de cd-rom blijft van grote waarde.

Peter van Zonneveld, *Door de straten der Sleutelstad... Een literaire wandeling door het Leiden van Piet Paaltjens*. Bas Lubberhuizen 2006. 96 p. ISBN 10-90-5937-0562. € 13,50

Over François HaverSchmidt en zijn werk onder het pseudoniem Piet Paaltjens is al erg veel geschreven en het meeste van dat werk is ook in vaak meerdere tekstedities te krijgen. In afwijking van de publicaties van de meeste auteurs is dat werk gesitueerd in een herkenbare omgeving, in dit geval vooral Leiden. Tal van personen worden genoemd, denkkelijk zeer bekend staand, zij het misschien niet met al te beste naam en faam, hetgeen de tijdgenoot bij het horen of lezen ervan meteen een grimlachje op het gelaat getoverd moet hebben. Voor zijn medestudenten moeten dit als het ware open deuren zijn geweest, die HaverSchmidt met geweld nog eens intrapte. Maar voor lezers van anderhalve eeuw later is dat andere koek – een van de weinigen waar nog wel eens iemand van gehoord heeft is Knaap, de knappe kapper (en zijn knecht), van Breestraat 118. En al zal er zeker in een geannoteerde uitgave wel eens hier en daar een persoon geïdentificeerd zijn, slechts een kenner zal die informatie snel kunnen vinden.

Die kenner is Peter van Zonneveld, en hij heeft al meerdere wandel- of fietsroutes door Leiden en/of omgeving uitgestippeld langs de 'herinneringsplaatsen' van bekende schrijvers. Nu heeft hij de uitdaging aangenomen om langs al die door HaverSchmidt beschreven adressen van hem, zijn vrienden en de door hem genoemde (hoofd)personen een route te verzinnen. Dat is alleszins gelukt. Hij moet heel wat onderzoek gepleegd hebben om met name de exacte adressen te achterhalen, maar zo te zien is dat alles correct. Het enige zielige foutje waarop ik hem kon betrappen is dat de op pagina 23 genoemde Slijksteeg in feite Slijksteeg heet. Ook verder ben ik onder de indruk van zijn eruditie. Het boekje is ook nog eens rijkelijk geïllustreerd met toepasselijke plaatjes.

Piet Paaltjens was een wat somber mens; zijn alter ego zou, vele jaren later, zelf een eind aan zijn leven maken. Hoewel men zou kunnen verwachten dat hij romanticus was, valt dat in ieder geval niet uit zijn werk af te leiden. Daardoor is het uiteraard veelvuldig geciteerde werk geen opwekkende lectuur. Maar Van Zonneveld weet daarmee toch wel zo om te gaan dat het interessant blijft, en ook al zal niet iedereen meteen na lezing naar de kuierstokken grijpen om de (uiteraard op een kaartje op het schutblad aangegeven)

wandelroute te gaan volgen, ook in de geest kan een genoeglijke tocht afgelegd worden.

Het is een leuk en handzaam boekje, dat stiekem een enorme kennis etaleert. Dat stelt wel enige eisen aan de lezer; men moet toch wel enigszins met de academische mores bekend zijn, om het te snappen en in ieder geval om het te kunnen waarderen. Dit boekje is dus vooral voor fijnproevers een leuk hebbedingetje om, als het mooi weer is en men niets dringender te doen heeft, eens op het gemak Van Zonneveld na te wandelen. Succes gegarandeerd?

PIET DE BAAR

A. Korteweg, *Geschiedenis dichtbij. De Merenwijk te Leiden vóór de bouw, erna en nu*. Ginkgo, Leiden 2008. 95 p., ISBN 978-90-71256-0-1. € 17,50

Korteweg presenteert een boekwerkje waarin hij de geschiedenis van de Merenwijk in Leiden doorloopt aan de hand van drie vragen:

Wat was de geschiedenis van de polder waarin de Merenwijk werd gebouwd?

Wat is daar nu nog van herkenbaar?

Hoe is de Merenwijk gepland, gebouwd en geworden wat die nu is?

Verder schrijft hij kort en pretentieloos dat het bestemd is voor een ieder die het leuk vindt iets van de geschiedenis van zijn/haar omgeving te weten.

Korteweg opent dus met een verhaal over de polder voordat er een Merenwijk was. Een polder wordt omgrensd door – zoals een polder eigen is – waterwegen en/of dijken. Jammer is wel dat hij drie windrichtingen toelicht en over de zuidelijke omgrenzing Slaaghsloot (ook wel – abusievelijk – genaamd Stinksloot) niets vermeldt. De laatste naam intrigeert natuurlijk bijzonder, maar de lezer vindt de verklaring pas op pagina 14. Dat de auteur van huis uit werkzaam is geweest bij Rijkswaterstaat is goed te merken in dit deel van het boek. Hij is goed ingevoerd in de waterstaatkundige geschiedenis. Al valt het te betwijfelen of de gemiddelde lezer de informatie in waterstaatkundige termen zo snel doorgrondt die in enkele pagina's in een ruime hoeveelheid over hem wordt uitgestort.

Korteweg beperkt zich overigens niet kortweg tot een schets van de bewonersgeschiedenis van de Broek- en Simontjespolder; hij schetst ook in

vogelvlucht die van de stad Leiden. Zo passerende schansen, de Haarlemmertrekvaart en de spoorlijnen – die er wel en die er niet kwamen – de revue. Om dan te eindigen met een uiteenzetting over de grondeigenaren in de Broekpolder die begin negentiende eeuw voor meer dan tien Rijnlandse morgen ofwel 8½ hectare aan polderlasten betaalden en wie de laatste eigenaren waren die vóór de verkoop van de gronden aan de gemeente Leiden meer dan vijf hectare grond bezaten. Ofschoon Korteweg wel aangeeft dat veel eigenaren geen boer waren, maar in feite beleggers die hun landbezit verpachtten, wordt niet duidelijk of zij de enige landeigenaren waren of dat er ook nog boeren met minder grondbezit waren. Dit is wat onzorgvuldig, daar waar hij bij de beschrijving van de Haarlemmertrekvaart wel goed gedocumenteerd is. Evenzo rijst er een vraag bij de spoorwegontwikkeling. De Hollandse Yzeren Spoorweg Maatschappij kreeg van de regering concessie voor het aanleggen van een spoorverbinding Leiden-Woerden die door de tegenwoordige Slaaghwijk zou lopen. De Tweede Kamer stemde op 12 mei 1862 de benodigde onteigeningswet echter af vanwege gebrek aan concurrerende spoorlijnen. Dan staat er opeens te lezen dat de lijn Leiden-Woerden langs de zuidkant van de stad al totstandgekomen was (terwijl die pas in 1878 gerealiseerd werd). Nergens blijkt waarom deze lijn wel mogelijk bleek.

Ook bij de paragraaf over wat er zichtbaar is gebleven frons de opletten-de lezer een keer de wenkbrouwen. In de twintigste eeuw is de polder vrij slecht landbouwgebied. Dat kan daarvóór toch niet het geval geweest zijn, anders zou de polder toch geen beleggingsobject zijn geweest? Interessant om te lezen is de kwestie sloop of renovatie van de Wassenaarhoeve, bewoond door de familie Van Vulpen. Zoals wel vaker gebeurt in bestuurskringen gaf het argument dat nieuwbouw beduidend goedkoper was dan renovatie de doorslag. Alleen wordt hier plotsklaps de kinderboerderij aan het verhaal toegevoegd. Nieuwe bewoners van de Merenwijk moeten er maar naar raden welk verband er is tussen sloop van de Wassenaarhoeve en een kinderboerderij in een hoofdstuk waar de plannen voor de bouw van de Merenwijk nog niet eens aan de orde zijn geweest! En na een passage over de vuilstort volgt een alinea over een schetsplan van de gemeente Leiden, waarna het wel en wee van de molen aan de Broekweg behandeld wordt. De auteur is nogal rommelig in deze paragraaf. Het zou beter zijn geweest in de openingsalinea kort aan te stippen welke overgebleven elementen in het polderlandschap

behandeld worden. Dat voorkomt het gevoel bij de lezer dat de auteur van de hak op de tak springt.

'De Merenwijk toen en nu' opent met de planvorming over de nieuwbouwwijk die stedenbouwkundig verrassend haar tijd vooruit was. Ter vergelijking: Lelystad kent een gelijksoortige structuur van een zogeheten vlekkenplan waarin gelijksoortige typen huizen of enkele verwante typen staan en dat zijn eigen wegenschema heeft met een of meer aansluitingen op de rondweg, waarbij het langzaam verkeer gescheiden is van het snelverkeer en er veel aandacht is voor groen en blauw. Wel is door de politieke druk de Merenwijk niet de oplossing gebleken voor het nijpende woningtekort in de binnenstad van Leiden. De zorgelijke financiële status van Leiden, blijkend uit een jarenlange artikel-12 status, had onder meer vermindering van hoogbouw in de plannen en hogere woonlasten tot gevolg. De auteur gaat de achteruitgang van het woonklimaat in de jonge wijk niet uit de weg, al is zijn conclusie dat sinds 1989 de sfeer in de Slaaghwijk aanzienlijk verbeterd is nog wel wat voor nuance vatbaar, want er is nog steeds veel aandacht en zorg nodig. Daarna krijgen achtereenvolgens alle facetten van het leven in de Merenwijk een plek: winkels, gezondheidszorg, sociale voorzieningen, verenigingen, scholen, bedrijven, sportvoorzieningen. Alleen bij de laatste is Korteweg wel zeer summier en dat is jammer omdat hij elders zo ruim van informatie is. Zo blijven ongenoemd de voetbalvelden tussen de Willem de Zwijgerlaan en Slaaghsloot waar toch velen uit de Slaaghwijk een balletje trappen, en de balletschool die midden jaren zeventig van de vorige eeuw werd gesticht door een balletpedagoge die zelf in de Merenwijk was komen wonen. Deze balletschool, gevestigd direct naast de turnhal, is inmiddels in andere handen, maar bestaat nog steeds.

Naast deze hier en daar kritische opmerkingen ten aanzien van de inhoud is het overigens prettig leesbaar. Het boekwerk is rijk geïllustreerd en gaat zeer verzorgd de wereld in. Ook de kleurstelling van de omslag in groen is veelzeggend voor het karakteristieke aan verleden en heden van polder en wijk. Voor elke wijkbewoner en oud-wijkbewoner, zoals schrijver dezès, al met al zeker een boek om graag in bezit te hebben.

Paul Bordewijk, *Tussen wonen en zorg. 45 jaar Stichting tot Exploitatie van Bejaardencentra in Leiden*, Leiden 2007. 263 p. ISBN 978-90-9021905-9. € 35

In 1957 ging de Leidse gemeenteraad akkoord met de subsidie voor de bouw van een gemeentelijk bejaardenhuis. Daarmee werd voor het eerst recht gedaan aan niet-godsdienstige ouderen: voordien was ouderenzorg een monopolie van kerkelijke organisaties. De gemeente Leiden mocht zo'n investering van de provincie echter niet zelf doen, en evenmin zelf het tehuis exploiteren. Er moest een aparte stichting komen en dat werd in 1959 de Stichting tot Exploitatie van Bejaardencentra, de SEB. De SEB begon met de bouw en exploitatie van Rijn en Vliet aan de Churchilllaan, vervolgde in 1969-1970 met 'De Parelvisser', een flat voor zelfstandig wonende ouderen en in 1976 met verzorgingshuis 'Robijnzicht' en wooncomplex 'Robijnhof'. In de jaren tachtig nam de SEB bovendien een aantal hofjes in de binnenstad over, plus de Stadstimmerwerf, renoveerde deze en maakte er ouderenhuisvesting van. Tevens bouwde de SEB een complex ouderenwoningen in de Camp en in de Gekroonde Liefdespoort. Deze activiteiten in de binnenstad hadden een duidelijke relatie met de stadsvernieuwing – en de meeste bestuurders van de SEB in die jaren waren als ambtenaar ook zeer nauw bij de Leidse stadsvernieuwing betrokken. In 2004 fuseerde de SEB met de Stichting Zijloever en vormde daarmee de Libertasgroep. Ook de laatste overname door Libertas, namelijk van de Leidse Welzijnsorganisatie, kon de auteur nog meenemen.

Fusiepartner Zijloever was geen traditioneel bejaardenhuis, maar een waarin de ondersteuning van de thuiswonende oudere centraal stond. De SEB had daar natuurlijk vanouds ook de nodige ervaring mee en anno 2004 waren haar oude 'bejaardenhuizen' net zo goed halve wijkcentra geworden. Bordewijk staat regelmatig stil bij de dubbelzinnige en moeilijke verhouding tussen overheidsbezuinigingen, de 'extramuralisering' en de 'vermarkting' van de zorg en het behouden van kwaliteit binnen zorginstellingen. Het is het inhoudelijke hoofdthema van de ontwikkelingen in de laatste twintig, vijftwintig jaar. Persoonlijk had ik graag gezien wanneer Bordewijk dieper was ingegaan op dergelijke inhoudelijke ontwikkelingen – ook in de vroegere perioden. Dan had hij van de geschiedenis van de SEB gebruikgemaakt om een inzicht te geven in het complete speelveld van de ouderenzorg in Leiden.

Dat heeft hij echter niet gedaan. Andere instellingen komen eigenlijk alleen aan de orde wanneer de SEB er direct mee te maken heeft. Dan blijft het vaak nog raden naar hun motivaties, keuzen en werkwijzen. Het zijn schepen die elkaar in de mist passeren – hoe druk het eigenlijk is en waar iedereen heen vaart, blijft meestal in nevelen gehuld. Hetzelfde geldt de plaats van de oudere in de samenleving.

De SEB was in naam een zelfstandige stichting, maar had echter wel altijd nauwe persoonlijke banden met de gemeente, eerst in de vorm van raadsleden en later belangrijke ambtenaren die haar bestuur domineerden. Een dergelijke constructie met besturende ambtenaren – tegenwoordig zeer ongewenst geacht – was tot in de jaren negentig niet ongebruikelijk. Menig werk van belang is volbracht dankzij deze constructie. Dat die verhouding toch wat pikant is en dat politiek en ambtenarij soms wat dubbel tegen over elkaar zaten, stipt Bordewijk zeker wel aan. Een echte beschouwing over de voordelen en risico's van deze constructie, biedt hij uiteindelijk niet. Daarmee blijft ook buiten beeld dat het optreden van de SEB bij bewonersorganisaties en hun ondersteuners in de binnenstad wel wantrouwen moest wekken: zat men de ene avond aan tafel met bestuurders van bejaardencentra, de volgende avond vertegenwoordigden dezelfde mensen de gemeente bij de bespreking van andere – of juist heel verwante – stadsvernieuwingsplannen. De verhouding tussen buurtvereniging en gemeente in Maredorp/De Camp tijdens de stadsvernieuwing kende de nodige spanningen. Natuurlijk vertaalden die zich door naar de diverse projecten van de SEB in dezelfde buurt. Bordewijk reduceert deze problemen tot een veel simpeler scenario: de buurtwerker zaaide zonder reden onrust onder de oudjes, die in goede handen waren bij de SEB. Terwijl Bordewijk tientallen bestuurders en medewerkers van de SEB sprak, achtte hij het niet nodig de door hem afgebrande buurtwerker even om zijn visie te vragen.

Het is maar een stukje in het boek, maar net als mijn eerdere kritiek op het ontbreken van zicht op het totale speelveld, raakt het aan mijn belangrijkste punt van kritiek. *Tussen wonen en zorg* is in de eerste plaats geschreven vanuit het gezichtspunt van de bestuurders van de SEB: wie waren de bestuurders en managers, welke problemen kwamen zij tegen en hoe losten zij die op. Voor buitenstaanders met andere meningen of visies, bestaat niet veel aandacht, laat staan begrip. Soms kom je er niet eens achter wat ze willen, zoals

bijvoorbeeld bij de oprichting van Zijloever, waar de SEB bij betrokken was. Van wijkwoordvoerder en opposant Joop Vervoorn hoor je alleen dat SEB-bestuurslid Clara Dubber last van zijn walmende sigaren had.

Over de schrijfstijl valt ook wel het een en ander op te merken. Bordewijk is een begenadigd columnist. Ik geniet altijd van zijn venijnige stukjes en af en toe breekt de prikkelende stukjesschrijver wel door, vooral wanneer hij het rijksbeleid uit de doeken doet. Maar veel vaker verliest hij zich in details, lijkt het of elke conceptnota, elke notule, elke prospectus, elk passerend bestuurslid, elke medewerker met een meer dan puur uitvoerende functie, wel even genoemd moet worden. Dan is het soms geen doorkomen aan.

Al met al is een boek dat mij – los van de leesbaarheid – niet enthousiast maakt. Zeker, het bevat de geschiedenis van een belangrijke instelling op het belangrijke (en steeds belangrijker wordende) gebied van de ouderenzorg en daarin is het boek vast en zeker volledig. Maar wie inzicht zoekt in de ontwikkeling van de ouderenzorg in Leiden in wat ruimere zin, zal teleurgesteld zijn. Bovendien is de geschiedenis van de SEB zelf te veel vanuit de stoel van de (SEB-)bestuurder geschreven en daardoor regelmatig te partijdig. Pluspunten van het boek zijn de sobere, stijlvolle vormgeving, de hoge grafische kwaliteit en – tegenwoordig te vaak gemist in Leidse publicaties – een index op persoonsnamen.

COR SMIT

Marina Laméris, *Mooi gebouwd. Monumenten van Oegstgeest*. Gemeente Oegstgeest 2006. 216 p. ISBN 90-806942-3-1. € 14,95

Ook al heeft Oegstgeest in de loop der eeuwen heel wat grondgebied moeten afstaan aan buurgemeenten (vooral Leiden), het bezit op het overgebleven territoir nog steeds een flink aantal monumenten. Bij het verschijnen van het boek stond de teller op 46 Rijksmonumenten, 45 gemeentelijke monumenten, vijf terreinen met hoge archeologische waarden en drie beschermde dorpsgezichten. Het is een goede daad geweest om, door een kunsthistorica onder begeleiding van enkele personen die op hun terrein deskundig zijn, zoveel mogelijk over die monumenten te laten uitzoeken en publiceren. Daar komt bij dat tal van foto's, waarvan alle recente in kleur, het verhaal nog eens

zichtbaar maken. Dat is belangrijk omdat juist bij architectonische details een goede foto de lezer haast meer zegt dan duizend woorden.

Dit boek dwingt bewondering af. Van flink wat panden wordt een heel stuk geschiedenis gepresenteerd en hoewel er hier en daar wel eens wat uitgezocht en gepubliceerd was, waarnaar trouwens zeer netjes verwezen wordt in een soort rubriekje aan het eind met de titel 'Meer lezen', moet er nog heel wat aanvullend onderzoek verricht zijn. Waar de inventarisatie ietwat saai dreigt te gaan worden, is steeds een kadertekst over zeer toepasselijke zaken ingevoegd. Dankzij een uitvoerige index is dat alles ook nog eens voorbeeldig ontsloten.

Vanzelfsprekend wordt, ondanks alle moeite die bij het corrigeren eruit te halen, toch nog wel eens hier en daar een misslag begaan. Zo zal met de Leidse architect uit 1879 C.V.G. Mulder wel de bekende W.C. Mulder bedoeld worden (pagina 28) en evenzo was de architect van de dienst Gemeentewerken van Leiden G.J. Driessen (pagina 61) de directeur *himself*, ir. G.L. Driessen (die bovendien niet in de index voorkomt). Het verhaal over de wipmolen van de polder Oudenhof overtuigt ook niet echt, en zo zijn er nog wel wat kleine vitterijtjes mogelijk, maar dat doet het boek beslist oneer aan.

Ook het kaartmateriaal is zeker niet spaarzaam en fraai in kleur gereproduceerd. Het dubbele omslag bevat onder meer een goede kaart waarop alle behandelde monumenten aangegeven zijn, zodat er een fietsroute langs uitgezet kan worden. En ook van tal van (fraaie) afbeeldingen uit bezit van derden, waaronder het Regionaal Archief Leiden, zijn heel goed en toepasselijk als ondersteuningsmateriaal gebruikt.

Al met al kan dit boek als een voorbeeld voor andere gemeenten met veel monumenten gelden. Van vrijwel alle gemeenten is wel het nodige gepubliceerd over openbare gebouwen en andere grote monumenten, maar hier overheerst het woonhuis, van klein tot zeer groot, ontworpen door een eenvoudige dorpsstimmerman tot de beroemde Gerrit Rietveld. Van verrassend veel huizen is de architect of ontwerper gevonden, en daar kunnen andere plaatsen voorlopig alleen maar jaloers op zijn. Niet alleen voor Oegstgeestenen die zelf een monumentenpand bezitten is dit boek van belang, maar ook voor heel wat meer lezers, zeker die uit de omtrek van Oegstgeest. Zoals gebruikelijk ontwierpen lieden van buiten het dorp gebouwen in

Oegstgeest, maar ook een Oegstgeester architect als A.T. Kraan beperkte zich niet tot zijn woonplaats. In zijn algemeenheid kan dus iedere in architectuur geïnteresseerde hier heel wat belangwekkends lezen!

PIET DE BAAR

Dirk van Eck Stichting Leiden

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, filmavonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*.

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op gironummer 35 66 42, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die €17,50 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.